

La Cruz de la Victoria
El Eco de Queralt
El Restaurador
El Fuerista
El Norte Catalán
El Integrista

Amb els periòdics carlins formaven , en canvi, els següents:

El Tradicional
El Pensamiento Galáico
El Correo Catalán
El Vasco

La Esperanza del Pueblo
El Correo Español
El Intrínquilis
L'Espurna
El Legitimista
El Manchego

La Hormiga de Oro
La Fe
Rigoletto

I també,

El Alavés
La Hormiga de Oro
El Vasco
El Correo Español

El Pensamiento Galáico
El Correo Catalán

El Intrínquilis
La Fe
El Tradicional (79).

A Barcelona, el Correo Catalán, dirigit per Llauder, restà addicte a Don Carlos, que, de fet, l'emprà com a portaveu en els moments delicats de l'escissió (80). Aquesta circumstància comportà la immediata aparició d'un diari integrista a la ciutat, el

Diario de Cataluña. L'escissió afectà, sens dubte, els subscriptors i les vendes del Correo Catalán, però no tant com des de determinats sectors - El Diluvio, per exemple, o els integristes - es va afirmar. Si el primer trimestre de 1888 s'havien pagat un total de 1400'75 pessetes per drets de timbre, el tercer 1243'83. Desglossem-ho, però, per mesos. El febrer pagaren 464'25 pessetes i el mes de març un total de 440'49. El juny, poc abans de l'escissió, 454'20 pessetes. El mes següent, en canvi, 180'30 pessetes. Aquest fet portava El Diluvio a afirmar que el diari carlista havia sofert un important descens de subscriptors fora de Barcelona. El Correo Catalán es defensà tot argüint que circumstàncies especials els havien "... obligado á gastar mucho en sellos despues de apurar todas las existencias de papel timbrado." (81). I, tot seguit, advertien l'òrgan republicà:

" Bueno será que esté prevenido para cuando vaya recibiendo otros datos que le permitirán deducir, con mayor fundamento, que nuestra suscripcion no solamente no ha disminuido, sino que ha aumentado."

Quelcom hi devia haver de cert en les anteriors paraules, ja que l'agost el diari carlista va pagar 545'20 pessetes i el setembre 518'01, és a dir, més fins i tot que els mesos que precediren l'escissió (82). Pel contrari, José Andrés Gallego sembla deduir en la seva anàlisi de la premsa integrista de Barcelona que aquesta patí un descens de la difusió en els noranta (83).

A Madrid, l'òrgan principal del carlisme fins aquells moments, El Siglo Futuro, havia encapçalat l'escissió i esdevingué, així, el pal de paller del nou grup polític. En el bàndol carlista restà La Fe. La poca fiabilitat que mereixia a Don Carlos i al sector que es va posar al capdavant del partit, féu que ràpidament es pensés en fundar un nou diari. El Correo Español va sortir al carrer a final de setembre (84). De fet, ja abans que es consumés l'escissió existia la intenció de fundar un nou periòdic, per tal de contrarestar els nocedalistes. Era, segurament, un dels encàrrecs que el Duc de Madrid havia fet a Llauder durant la seva estada a Venècia. En una carta de Melgar al Marquès de Cerralbo, el 25 de juliol, li transmetia les informacions següents (85):

" Vamos ahora al asunto negro del periódico. El señor ha encontrado una persona, el joven Respaldiza, que vino con nosotros de Chile y q(u)e no tuvo el gusto de hallar á V. en Madrid cuando fué á buscarle hace un par de meses con una carta mía, que presta á Llauder diez mil duros, sin interés, por dos años, para fundar el periódico enseguida, á la condicion de q(u)e se estipule q(u)e el Director y Administrador, ó á lo menos el primero han de ser de nombramiento real, y removibles siempre, á voluntad de S.M..

Llauder tiene ya en su poder la autorización para fundar el periódico, ó mejor dicho la órden y el encargo de hacer uso de ella en Madrid cerca de las personas de más absoluta confianza para q(u)e le ayuden. Con este documento y con los cincuenta mil francos irá a Madrid donde el Rey espera que v. le prestará todo el concurso q(u)e le sea posible. Comunico á V., por supuesto, todas estas noticias, y las que siguen, con la más absoluta reserva, pues nadie en el mundo lo

sabe, excepto Llauder. Como base de redacción en Madrid suponemos q(u)e Llauder podrá utilizar Leandro Herrero, Valbuena y Somoza. El periódico se llamará El Estandarte Real. De esto y de otros detalles enterará a V. Llauder. Lo urgente es no perder tiempo y que salga enseguida, pues aunq(u)e la estación sea poco propicia hay q(u)e pasar por todo para acabar de desconcertar á los rebeldes menudeando los golpes, y el del periódico no se lo esperan hasta mucho más tarde los nocedalistas, q(u)e saben muy bien las dificultades de tal empresa, y q(u)e no pueden imaginarse que tengamos en la mano una suma redonda tan importante para lanzarle."

El trencament definitiu degué precipitar els esdeveniments, i El Estandarte Real - nom que va rebre, escollit per Don Carlos, una revista político-militar fundada l'any següent a Barcelona (86) - es convertí en El Correo Español. Ben poc abans que veiés la llum el primer número, el pretendent va escriure una carta a Llauder, que era un veritable programa en el terreny de la premsa (87). Deia, entre d'altres coses, el següent:

" Mi querido Llauder: Con especial satisfacción he leído tu carta del 14, anunciándome la inmediata aparición... de "El Correo Español". Si todo periódico que venga a defender nuestra santa Causa es acogido por mí con aplauso, mi complacencia sube de punto al recibir el anuncio del tuyo por las circunstancias en que aparece, y por hallarse a su frente persona tan de antiguo estimada y querida por mí y tan calumniada como tú por nuestros enemigos interiores.

(...)

Apruebo el programa que me sometes, y confío que el nuevo periódico ha de estar a la altura de su misión: defender la Religión, la Patria y la Monarquía, pero sin suplantarla; servir las, pero no sustituirse a ellas. Un periódico ha de ser ante todo un periódico, no un púlpito. De esta usurpación del magisterio

doctrinal o de la dirección política es de lo que más encarecidamente te encargo apartarte. Ni la Prensa tiene misión religiosa propiamente docente, ni facultades directivas. El olvido de esta verdad elemental ha sido causa de hondas perturbaciones religiosas y políticas, cuyas huellas debe borrar "El Correo Español" con una conducta diametralmente opuesta.

(...)

Un periódico español y monárquico puede ser y debe ser algo más. Con ese objeto fundas tú "El Correo Español", que no viene al estadio de la Prensa para estudiar las corrientes que predominan entre cierta clase de lectores y darles gusto, aunque sea estérilmente para la Patria, sino para decirles la verdad y ponerles en el camino si van desencaminados."

La carta acabava fent dos encàrrecs al nou diari: d'una banda, agrair a la premsa carlina de Madrid i províncies "... el concurso que me ha prestado durante los últimos acontecimientos, y decir á todas las personas que han secundado mi política el gran consuelo que he recibido con esta espontánea manifestación."; en segon lloc. "... desmentir de una vez para siempre todas las falsedades que sobre mis ideas, propósitos y sentimientos han inventado los desertores de nuestra Causa, y que la Prensa liberal reproduce y propaga."

El Correo Español acomplí les recomanacions i els encàrrecs fets pel Duc de Madrid, i en els primers mesos de vida jugà un paper molt important en la revitalització i las reorganització del partit carlista. N'era, a manca d'òrgan oficial, tal com remarcava Melgar, l'òrgan oficiós (88). A final de 1889 i,

sobretot, entrat ja el 1890, aparegueren dificultats, tant de tipus econòmic com de funcionament intern, així com les derivades de la convivència amb La Fe, que incidien directament sobre les anteriors. A principi de maig de 1890, el secretari del pretendent afirmava (89): " Cada mes es una terrible sangría, pues ninguno baja de tres mil francos lo que hay q(u)e enviar al Correo español, y eso es horroroso, y muy superior á Sus fuerzas." Uns mesos després la situació econòmica era encara més delicada. Melgar assegurava a Cerralbo que Don Carlos havia desembutxacat fins aquell moment (octubre 1890), per tal de sostenir el periòdic, cent mil francs, xifra considerada " colossal para la fortuna del Señor " (90). Els subscriptors augmentaven, sí, però " con serena lentitud " (91), i mentrestant, els deutes acumulats (capital inicial, inversions, etc.) i els pocs ingressos en concepte de publicitat feien difícil el manteniment de l'empresa. Entre setembre i octubre de 1890, fins i tot, es discutí la possibilitat d'abandonar la publicació. Don Carlos, però, sobre aquest tema era contundent (92): " Su desaparicion equivaldria á un desastre.", i, per tant, calia dedicar-li esforços preferents. La solució passava per la fusió entre El Correo Español i La Fe, que, a part de les motivacions econòmiques (93), en contenia d'altres relacionades amb el no control d'aquest darrer per part de la direcció del carlisme i la relativa independència de què gaudia i feia ús. Les negociacions foren llarguíssimes (1889-

1891) i fracassaren diverses vegades. Així, el desembre de 1890 Melgar feia referència a un nou " conato abortado de fusión " entre els dos diaris (94). Ja feia molts mesos que s'havien iniciat les negociacions, tot sumant fracàs rere fracàs, per qüestions de propietat, econòmiques i d'extinció de deutes, de reconversió de personal i, sobretot, per la forma externa de materialització del procés. 1891 fou decisiu. El febrer, Melgar encara s'exclamava de la manera següent (95):

" ! Ah, la prensa, la prensa, y sobre todo nuestra prensa !

Mientras eso no se enderece, ¿ cómo quiere V. q(u)e no andemos torcidos ? "

Les negociacions pràcticament finiren amb l'any. La Fe va sortir al carrer, per darrera vegada, el mes de desembre. La nota d'agraïment de Don Carlos al Marquès de Cerralbo pel seu paper en el procés de fusió permet de veure la importància que s'havia concedit a aquest tema i les dificultats que la seva resolució comportà. Escrivia, així (96):

"... no quiero retrasar más el darte las gracias por el nuevo é importantísimo servicio q(u)e has prestado á la Causa.

Con ser grandes los que le han precedido pienso q(u)e ninguno puede tener consecuencias mas fecundas ní sobre todo mas inmediatas.

Seguro estoy de que completará esta grande obra dando todo tu apoyo moral hoy con mas ardor que nunca á El Correo Español q(u)e por las circunstancias y los esfuerzos de todos ha adquirido una posicion tan eminente en la prensa española. Ahora lo que necesita

es mucha propaganda y modernizarse."

A això darrer es dedicaren els esforços a partir d'aquell moment: a reestructurar la redacció (el nom de Vázquez de Mella sonava insistentment com a nou director) i a redefinir la línia d'actuació i, doncs, a impulsar-lo a tots nivells, a part, és clar, d'acabar d'eixugar deutes (97).

L'arrencada d'El Correo Español, una vegada superats els problemes dels anys inicials, va coincidir - no casualment - amb la de la premsa carlista en general. En començar 1892 el nombre de capçaleres existents a Espanya era de vint (98). Menys, així doncs, que en els moments posteriors a l'escissió integrista. Entre 1888 i 1891 van aparèixer nous periòdics en el camp carlí, però paral·lelament en desaparegueren, fet que, juntament amb la vida efímera d'alguns, impedí el creixement del nombre total. Fou els anys 1892 i 1893 quan aquesta premsa va assolir un desenvolupament molt notable. Ja el mes de març del noranta-dos en un diari carlí s'afirmava que " Ese progresivo aumento de nuestra prensa causa la más profunda satisfaccion al Rey, que observa con interés vivísimo todo lo que tiende á aumentar nuestros medios de propaganda, dando la natural preferencia á los periódicos y á los Círculos." (99). La satisfacció derivava sobretot de l'aparició les setmanes anteriors d'El Correo de la Provincia a Tarragona, El Aragonés a Saragossa i el setmanari satíric Calacuerda a

Madrid. Les setmanes següents sortiren al carrer, també, **El Almogávar Leridano** i **La Voz de Granada**, i, més endavant, tot i que dins l'any 1892, **El Centinela** a Burgos i **La Libertad** a Santa Cruz de Tenerife (100). Al costat d'aquests, d'altres introduïren modificacions remarcables, com el **Correo Catalán** a principi d'any, o **La Comarca Leal**, que d'ésser l'òrgan del partit a Vic i Berga passà a ser-ho així mateix d'Olot, tot reunint les tres principals poblacions de la Muntanya catalana (101). El gener de 1893, en un breu espai temporal, aparegueren quatre periòdics més (102). A mitjan any, dels vint existents a principi de 1892, s'havia passat a un total de trenta-un (103). Aquesta xifra es mantingué, amb lleugeres variacions, la resta de la dècada. El juliol de 1894 la premsa carlina sumava trenta-dues capçaleres i una més el 1896 (104). Això no significa, però, que pervisquessin els mateixos periòdics. Si ens fixem en el quadre de la pàgina següent (105) podrem observar com només disset dels trenta-tres periòdics existents el 1896 en el camp carlí existien ja a mitjan 1894. Des d'aquelles dates la meitat havien desaparegut i un nombre lleugerament superior havia vist la llum. Entre la premsa carlina de les darreries del vuit-cents, al costat de periòdics de llarga vida i molt arrelats, com el **Correo Catalán** (fundat el 1876), **El Basco**, **El Manchego** o **El Centro de València**, en trobem molts d'altres de vida més aviat curta. Granada fou, en aquest sentit, un cas paradigmàtic. **La Alianza**, ben poc afecte

PREMSA CARLISTA (1896)

* El Alavés	Vitòria
El Amigo del Obrero	Granada
El Amigo del Pueblo	Segòvia
* El Baluarte	Girona
* El Basco	Bilbao
Biblioteca Popular Carlista	Barcelona
* El Càntabro	Tolosa
* El Centro	València
* La Comarca Leal	Vic
* Correo Catalán	Barcelona
* El Correo de la Provincia	Tarragona
El Correo de Tortosa	Tortosa
* El Correo Español	Madrid
La Cruz de Sobrarbe	Barbastro
Chapel-Zuri	Bilbao
* La Hormiga de Oro	Barcelona
La Lealtad	Ciudad Rodrigo
* La Lealtad de Navarra	Pamplona
* La Libertad	S.Cruz Tenerife
La Libertad Regional	Alacant
El Libertador	Ubeda
El Loredán	Lleida
* El Manchego	Ciudad Real
La Monarquía Federal	València
El Nuevo Cruzado	Barcelona
* El Pensamiento Galaico	Santiago
El Pueblo Español	Castelló
La Región	Tudela
El Restaurador	Huelva
El Tesón	Saragossa
* La Tradición	Palma Mallorca
* La Voz de Granada	Granada
* La Voz Manresana	Manresa.

Total: 33.

* periòdic existent a mitjan 1894.

als carlins, en anunciar la propera desaparició d'El Amigo del Obrero, escrivia (106):

" ! Triste partido que no cuenta con elementos para sostener ni aun siquiera un periódico semanal !

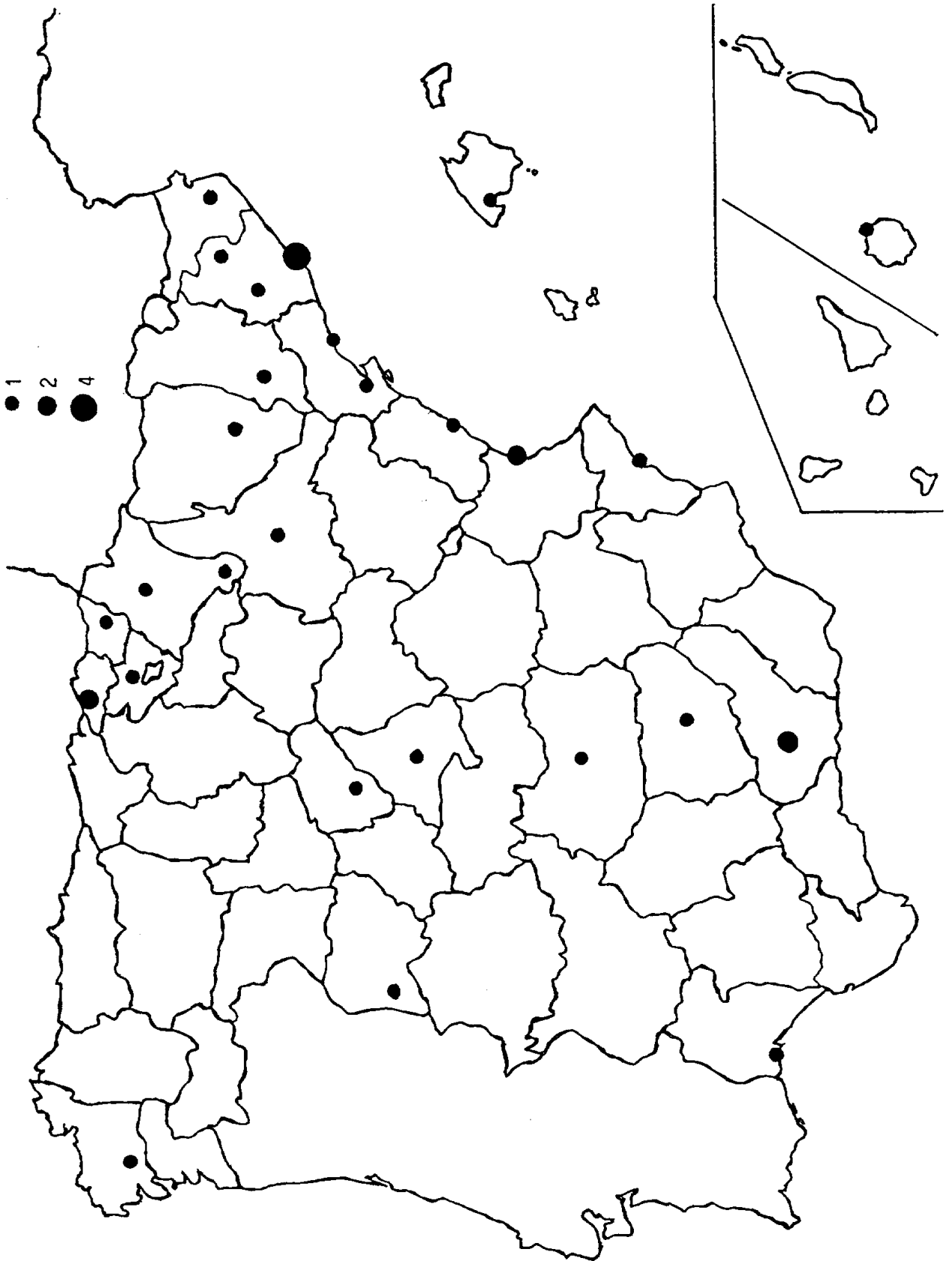
Se murió La Esperanza
de los carlistas;
Después se hundió Venecia.
! Cuánta desdicha !
Por último señores
no tienen Voz;
Y pierden los obreros
su protector."

La Esperanza, Venecia, La Voz de Granada i El Amigo del Obrero eren els títols dels quatre periòdics granadins que havien intentat de consolidar-se la darrera dècada del segle, sense aconseguir-ho. Més endavant ho féu, de veritat, La Verdad. La Alianza ho atribuïa, tant a la indiferència en matèria política dels granadins com al fet que els carlistes de Granada fossin pocs i mal avinguts ("... así pierde el tiempo el carlismo en Granada, fomentando divisiones y luchas intestinas, que contrarrestan los efectos de su propaganda." (107)).

Dels periòdics carlistes editats l'any 1896, un de cada tres ho era a Catalunya (el 1894, un de cada tres o quatre), on destacava Barcelona amb quatre títols. De fet, aquesta ciutat va ser, tot al llarg del segle XIX, el principal centre editor, juntament amb Madrid i València, de premsa carlina. Un de cada set o vuit periòdics, els anys 1894 o 1896, veia la llum al País Basc o bé a Navarra. En el mapa de la pàgina

següent (108) es pot veure la distribució geogràfica de la premsa carlista el 1896. El conjunt principal correspon al territori nord i centre-est de la península: País Basc, Navarra, Aragó, Catalunya i País Valencià, els territoris més clàssics d'implantació carlina. La distribució dins aquesta zona, però, planteja un tema que reapareixerà quan parlem dels cercles tradicionalistes: Catalunya se'ns presenta com el lloc amb més periòdics carlistes i, avancem-ho ja, com la zona més i millor organitzada en aquesta etapa. Si el mapa s'hagués elaborat amb les dades d'un altre moment de la darrera dècada del vuit-cents no percebriem canvis substancials. Només esmentar que en algun moment el nucli de Madrid publicava dos i fins i tot tres periòdics, amb les dificultats que això comportava, tal com hem vist més amunt, i també que n'aparegueren alguns fora d'Espanya, com *El Legitimista Español* (1898) a Buenos Aires, *La Correspondencia Española* (1898) a París o *La Regeneración Española* (1899) a l'illa de Cuba (109). La premsa carlina tenia tota una sèrie de característiques comunes, derivades de la seva més o menys fèrria vinculació al partit carlista. La més habitual era la premsa d'informació i opinió, des d'*El Correo Español* a qualsevol dels petits setmanaris existents. A vegades combinaven aquesta opció amb d'altres, com per exemple la il·lustrada. Existiren òrgans de premsa de tipus político-militar, com la revista *El Estandarte Real*, bàsicament destinada al record de les

PREMSA CARLISTA (1896).

epopeies carlines, almanacs com els de La Tradición de Palma de Mallorca o d'El Correo Español, revistes religioses com La Hormiga de Oro o molt més generals com la Biblioteca Popular Carlista. D'altres periòdics apareixien com a dependents de les joventuts carlistes, com El Nuevo Cruzado. Per últim, la premsa satírica: Rigoletto, Calacuerda, El Voluntario, Zumalacárregui o Lo Mestre Titas, entre d'altres. Aquesta darrera fou, en general, de curta vida, tant la més independent com la poc afecte a la direcció del partit com la controlada directament des del despatx de Cerralbo (Calacuerda, per exemple). En tot cas, les paraules que escriuen els redactors d'El Voluntario en el primer número són significatives: "... aquí está EL VOLUNTARIO para llenar la falta que siente nuestra comunión de un periódico francamente satírico." (110).

Els darrers anys del segle veieren com l'aparició i desaparició de periòdics carlins es feia més habitual, de manera paral·lela a l'actuació del propi partit en la conjuntura bèl·lica i a la censura i repressió de les autoritats liberals. Malgrat que les denúncies i empresonament de periodistes carlins fossin un fet relativament habitual (només cal recordar el llarg període de presó que complí el periodista Francesc de Paula Oller el 1888), es multiplicaren a partir de 1896, any en què destacà la condemna del P. Corbató, ràpidament esdevingut heroi carlí, igualment com més

endavant succeí amb el controvertit Granda. A partir d'aquest any i fins 1900 gairebé cada setmana trobem notícies a la premsa de denúncies, recollida d'exemplars, multes o empresonaments. D'aquesta manera, El Regional de València deixava de sortir al carrer el maig de 1898, en el que ells anomenaven una "despedida temporal" deguda a la persecució de l'autoritat militar contra el periòdic (111). El Correo Español comentava, el juliol de 1897 (el gener havien rebut fortament per la publicació de l'Acta de Loredán):

" Mas la persecución que se hace á EL CORREO ESPAÑOL, es de esas que no tienen nombre.

No pueden amordazarnos en los Círculos y nos amordazan en el periódico.

Hay que contar que nuestras doctrinas no se difundan por el pueblo."

I, entre moltíssimes altres ocasions, ben entrat l'any 1900, escrivien: " Otra vez hemos sido denunciados; y no así como se quiera, sino por partida cuádruple." (112). I al costat, encara, la censura. Així se'n lamentava el Correo Catalán (113):

" No es posible calcular de qué vamos á tratar, ni de qué hemos de escribir, ni si podemos llorar, ni si podemos reir.

No hay manera de decir (! si seremos infelices !) nuestro gozo ó nuestro afán, porque á lo mejor nos dán con la puerta en las narices."

Malgrat les dificultats seguiren sortint al carrer periòdics, que sovint suplien els afectats per la repressió. El novembre de 1900, a rel de l'avortat intent d'alçament carlista, la premsa, igual que tota la resta d'organismes del partit carlista, fou suprimida, fet que va obligar a tancar provisionalment o definitiva els periòdics o bé a publicar-los amb d'altres capçaleres, com féu per exemple el Correo Catalán, que va esdevenir durant unes quantes setmanes El Fénix.

Els deures de la nova premsa carlina eren ben clars des d'un bon començament, i eren resumibles en dos: d'una banda, la defensa de la veritat religiosa, social i política contra els atacs del liberalisme i la impietat, i de l'altra, la demostració i continuada propaganda dels principis carlistes (114). Entre els deures dels carlins, a la vegada, en un lloc ben destacat apareixia la necessitat de sostenir i propagar la premsa. Don Carlos en remarcava la importància, en carta al Marquès de Cerralbo, de la manera següent (115):

" Los Círculos, las Conferencias, los discursos, hasta la lucha electoral, todo es de alta trascendencia p(ar)a la propaganda moderna, pero nada en el grado máximo q(u)e la prensa. Todas las otras manifestaciones son de bastante precio p(ar)a preparar la opinion y enardecer entusiasmos parciales. Pero el impulso uniforme, el foco central, lo q(u)e puede dar cohesion y unidad de accion es la prensa."

La premsa, així doncs, era un element fonamental de la propaganda, d'aquesta "arma poderosa del carlisme", com la qualificava el lleidatà Manuel Roger de Lluria (116), un dels pilars al damunt dels quals s'aixecava el nou edifici del carlisme. Possiblement la gran activitat propagandística del carlisme a les darreries del vuit-cents tingués efectes multiplicadors sobre la imatge que dels carlins es feren els altres grups polítics i, així, el sobrevaloressin. " ¿ Qué ós pasa ? ¿ Qué os sucede, señores liberales, que de tal modo os pone la propaganda carlista ? ", escrivia a final de 1897 un carlista de Villanueva de la Serena, a Badajoz (117). La propaganda s'havia de fer en tots els àmbits: " Propaganda, propaganda en la cuna, en la familia, en la reunión, en la taberna, en la calle, en el teatro, en el café, en todas partes..." (118). I de totes les maneres possibles. Ja hem vist que la premsa era fonamental, juntament amb opuscles i llibres (Brea, Polo y Peyrolón, el P. Corbató, Oller, Bardina o, entre molts d'altres, Bordoy Oliver destacaren en aquest terreny), i al seu costat els cercles tradicionalistes (irradiadors i, ahora, objectes de propaganda), tal com veurem en el capítol següent (119). La propaganda per la imatge i, sobretot, la propaganda oral foren, així mateix, de gran importància per a la revitalització del carlisme.

Propaganda per la imatge. En primer lloc,

cartells i retrats de Don Carlos, de la seva família o dels principals dirigents del carlisme. A final de 1890 la "Biblioteca Tradicionalista" de Barcelona anunciava dos retrats de Don Carlos, una fototípia de Don Carlos a Xile, així com dues fotografies de Don Carlos, una de la infanta Blanca i una altra de l'arxiduc Leopold Salvador (aquests dos s'havien casat a final de l'any anterior). De retrats de Don Carlos n'hi havia de tamany i qualitats diferents (entrada la dècada es diversificà l'oferta): un gran retrat, a dues tintes, de 83 per 58 centímetres, adequat per a cercles tradicionalistes i redaccions de diaris. Costava cinc pessetes. Si es volia " con lujoso marco rematado con leones y escudo de España, todo dorado ", llavors en valia quaranta-cinc, i una mica més senzill, vint-i-cinc. L'altre retrat del pretendent estava fet a una sola tinta, de 48 per 33 centímetres, i es venia a vint-i-cinc cèntims. De fotografies n'hi havia de tamany àlbum i una de Don Carlos de 47 per 31 centímetres, que constituïa un " RECUERDO digno de figurar en la casa de todo tradicionalista " (120). Més endavant s'afegiren a la relació altres retrats del pretendent (des de cinc cèntims a cinc pessetes, es deia en un anunci del Correo Catalán) i també de Don Jaime (un editat pel setmanari valencià El Centro, a quatre tintes) o retrats i fotografies de tota la família reial, junta, per separat i en combinacions múltiples, o bé, encara, de dirigents carlins, sobretot del "verbo de la tradición", Vázquez

de Mella. També es posaren a la venda busts de Don Carlos, de diferents mides i materials: en marbre de Carrara, en bronze, en guix bronzejat o en fang, és a dir, per a totes les butxaques (els preus anaven de les dos mil pessetes el primer a quatre el de fang) (121).

Segonament, etiquetes de determinades begudes o paper de fumar. Antoni Gualba, propietari d'una destil.leria de Mataró, comercialitzà un anís Don Carlos de Borbón i un licor Don Jaime de Borbón, amb " lujosa y alegórica etiqueta al cromo en el embotellado ", com ressaltava l'anunci, amb el personatge corresponent (122). Eren considerades especialitats per als cercles tradicionalistes, ja que, tal com veurem, pràcticament tots disposaven de cafè. Una anàlisi de les factures pagades pel cafè del Cercle tradicionalista d'Olot permet d'afirmar que aquestes begudes eren força consumides pels socis, al costat de moltes altres (123). Així mateix una fàbrica de licors i aiguardents de Manresa, la Manuel Trémols y C^a, elaborava un Elixir Carlos de Borbón i un licor anomenat Reina Margarita. Del primer, en una carta de promoció enviada al president del cercle olotí destacava sobretot que l'" etiqueta es el retrato del Rey, vestido con uniforme de Capitán General y boina " (124). També existia, a la fi del segle, com entre els republicans, un paper de fumar "... que lleva los nombres del señor Marqués de Cerralbo, Tamarit, Mella y otros... " (125). En darrer

lloc, targetes postals i segells. Les targetes postals aparegueren a principi de l'any 1899, amb els busts de Don Carlos i la seva segona muller. " Es una propaganda tan útil como legal - escrivia la premsa carlina (126) -, y merced á ella se implanta en España una costumbre muy seguida en el extranjero, donde la mayoría de las targetas postales, además del timbre, llevan los retratos de los personajes de cada nacion." L'any següent eren segells carlins els que veieren la llum, en diferents emissions. El mateix nom usat per referir-s'hi incidia en l'objecte de les emissions: segells de propaganda carlista (127). El Correo Catalán va publicar, a principi de febrer, un article titulat " Propaganda filatélica ", on feia referència als nous segells. Deia, entre d'altres coses, el següent (128):

" Estamos en el siglo de la propaganda. No hay idea que no se propague por medio del grabado. De suerte que nadie puede llamarse á engaño respecto del conocimiento de hombres y cosas de algun valor y mérito.

Despues de la propaganda por medio de las tarjetas postales, que, pasadas por correo, constituyen otras de las preocupaciones de nuestros coleccionistas, han venido los sellos á extender el campo de la propaganda.

(...)

Y aparte esas correrías por correos, los sellos visten mucho en tarjetas de felicitacion, en los comienzos de cartas y en todos los escritos y documentos que pueden circularse y servir de propaganda.

De repetirse el procedimiento, tan fácil como económico, se obtiene una propaganda eficaz, porque el sello se comprende."

La propaganda oral, sens menystenir en res les anteriors modalitats, fou la que més bons resultats va donar al partit carlista a les darreries del vuit-cents. Va possibilitar, sobretot, la formació d'un conjunt molt considerable de juntes i cercles tradicionalistes. Els grans viatges de propaganda van ser, sens dubte, les manifestacions més espectaculars. No ens hi entretindrem, ja que hem dedicat tot un capítol al que el Marquès de Cerralbo realitzà a Catalunya i el País Valencià. Tots presentaven una estructura molt semblant. El 1891 Cerralbo anà al País Basc i Navarra i més endavant a d'altres zones de l'Estat espanyol, com ara Alacant i Múrcia el 1893. Els resultats, pel que fa a l'organització del partit, foren molt positius. Així, per exemple, entre els resultats immediats del viatge de Cerralbo al Nord es destacava la immediata creació d'un total de vuit cercles tradicionalistes a Navarra (129). Altres personatges destacats del carlisme seguiren les seves passes: el Baró de Sangarrén, Joaquín Llorens i, sobretot, Vázquez de Mella, la capacitat oratòria del qual el va convertir en una peça fonamental d'aquesta mena de propaganda en el carlisme (130).

Viatges i campanyes més limitades de propaganda, anant poble per poble, es realitzaren sobretot en determinades zones de Catalunya i el País Valencià: la direcció del partit a les províncies de València i Alacant fou, en concret, molt sensible a

aquest tema. De la secció de propaganda del Cercle tradicionalista de València escrivien a mitjan 1894 que mai no "... se duerme sobre sus laureles, y sigue haciendo una activa campaña por los pueblos de la provincia, visitando los círculos y animando las gentes." (131). A Catalunya, els primers anys després de l'escissió fou Francesc de Paula Oller qui, a banda de la seva febril activitat en el camp de la premsa, va recórrer una part considerable del territori. Un dels casos més curiosos fou el del "Niño Dios", Ramoncito Murgía, un marrec que des dels quatre anys pronunciava conferències, i que entre 1895 i 1897 va recórrer, de la mà del seu pare, bona part del territori espanyol fent conferències sobre catolicisme i sobre carlisme. La premsa carlina, però també la d'altres tendències, va omplir pàgines i més pàgines amb les seves facècies. Hem esmentat més amunt que algun cercle tradicionalista posseïa una secció específica anomenada de propaganda. Era una de les seves funcions principals, a voltes formalitzada a voltes no. En tot cas, sembla clara la preferent atenció dedicada pel "nou carlisme" a aquest tipus de propaganda, els resultats de la qual són palpables en l'organització i l'estructura del partit, incomparablement més definida que la dels altres partits contemporanis a Espanya.

3. "... que no quede pueblo en España que no tenga su Junta y su Círculo." (132)

A mitjan mes de maig de 1892 una persona que signava E.A.M. escrivia que tres eren els mitjans que tenien els carlins per tal de portar a terme la seva missió: l'oració, la unió i l'acció. Mentre que explicava que la unió procedia de l'organització, especialment a través dels cercles tradicionalistes, de l'acció no en volia escriure res, ja que si bé les bales no l'espantaven sí que ho feia, en canvi, el "lápiz rojo del fiscal" (133). L'organització política del partit va ser, a final del vuit-cents, difosa arreu, amb clara voluntat propagandística, a diferència de la militar, a la qual s'al·ludeix sempre amb evasives i insinuacions. Més o menys per les mateixes dates de l'anterior article, la premsa carlina va reproduir unes suposades declaracions d'un dirigent carlí a Le Matin, l'exactitud de les quals no garantien però que oferien " sólo por vía de curiosidad " (134). Evidentment, no garantien l'exactitud de les dades sobre l'aparell militar del partit, de l'existència del qual, mínimament desenvolupat, el 1892 penso que cal dubtar seriosament. El dirigent carlí afirmava que " Estamos completamente organizados. Dos núcleos, político uno, militar el otro, gobiernan y dirigen nuestros asuntos. Absolutamente independientes, deslindadas sus atribuciones, cada uno funciona por sí, y los dos concurren á la finalidad común." A continuació tractava el nucli polític: el cap

delegat, les juntes, els cercles i la premsa. I, tot seguit, el militar. El primer "... es lo aparente, lo que sirve de entretenimiento para nosotros, ocultando al gobierno los trabajos secretos que por otro lado se efectúan." " Nuestra organización militar es completa." .afegia. Tenia una estructura molt semblant a la política: delegació superior militar, grups regionals, zones i comitès. A les declaracions reproduïdes a Le Matin hi havia, segons la premsa carlina, "... muchas verdades y algunas mentiras." Entre les primeres, les referents a l'organització política i la seva força i implantació; entre les segones, la militar. "... la Comunion carlista se organiza echando mano de medios legales ...", en l'actualitat. Però, "... cuando la Religion lo reclame, los intereses de la Patria lo exijan y el Rey lo mande, iremos los carlistas todos á ocupar el sitio que nos corresponda con armamento de Bélgica (fa referència a uns rumors sobre compra d'armament en aquest país) ó de otras partes, pero siempre para prestar excelentes y patrióticos servicios." Mentre l'organització política ve prenent una important volada des dels inicis dels noranta, la militar, segons totes les dades que he pogut consultar fins ara, no es desenvolupà fins la segona meitat de la dècada, a remolc de les adverses circumstàncies que atravessava el país, que feien necessari de preparar-se novament a " prestar excelentes y patrióticos servicios ". Això no exclou, però, alguns intents

individuals, no del partit, o la discussió a l'interior del carlisme sobre si l'entrada en el joc polític, malgrat que condicionalment, era o no l'adequada. De fet, ja el 1893 el Marquès de Cerralbo escrivia a Don Carlos que en el carlisme hi havia en aquells moments dues tendències. El pretendent li responia de la manera següent (135): " No creo q(u)e luchén dentro de nuestras masas las dos corrientes á que aludes. Pienso q(u)e la guerrera hoy es casi nula y la otra es la que debe prevalecer."

La reorganització de l'estructura política del partit carlista havia començat, dirigida per Cerralbo, tal com hem vist més amunt, els anys 1888-1889, amb la formació de juntes i cercles tradicionalistes, i prossegui, fortament impulsada, els anys següents. Al capdamunt de l'estructura trobem el pretendent, Don Carlos, i el seu secretariat particular, instal·lats a Venècia. La màxima autoritat a l'interior, amb amples poders, era el delegat o representant del Duc de Madrid: el Marquès de Cerralbo, entre 1890 i 1899, i posteriorment Matias Barrio Mier. A partir d'aquí s'estenen el conjunt de les juntes: regionals, provincials, de districte i locals, i entrada la dècada, encara, de barri i auxiliars (136). La inicial junta central es va diluir els anys següents a la commemoració de la conversió de Recared i de la unitat catòlica d'Espanya. Aquesta estructura estava fortament

jerarquitzada i els nivells superiors escollien els inferiors i dictaminaven la procedència o no de les seves actuacions. A la base trobem els cercles tradicionalistes i, a partir de la meitat de la dècada, les joventuts, en tant que organisme annex. A continuació tractarem del paper i implantació de juntes i joventuts carlines, tot deixant per al capítol següent els cercles, el principal element d'aquest carlisme renovat.

En el Sexenni el carlisme s'havia articulats, també, en juntes i cercles, però no havia assolit, ni de bon tros, el grau d'organització de l'etapa de la Restauració (137). " El fin único y exclusivo de las Juntas - escrivien els carlins segovians (138) - es la organización pacífica y legal de nuestras fuerzas ... " Les juntes tradicionalistes tenien funcions que anaven des de la coordinació i la propaganda del carlisme en un territori concret a l'organització de celebracions i actes de propaganda (per exemple, el 10 de març, la festa dels màrtirs de la tradició), especialment quan es tractava de llocs que no disposaven de cap cercle tradicionalista. La funció principal era, això no obstant, l'electoral. Així, quan a final de 1895 es constituí la junta de districte d'Olot - la local datava de 1889, igualment com el cercle tradicionalista -, es féu de cara a preparar i coordinar els treballs per a les properes eleccions, i aquest era el tema monogràfic

de les seves reunions (139). Les juntes havien de ser, alhora, la base sobre la qual s'articulària el partit en casos excepcionals, però aquesta qüestió mai queda suficientment explicitada.

Cada junta, depenent del tipus i la importància, estava formada per un president, un o dos vicepresidents, secretari o secretari i vice-secretari, tresorer a voltes i un nombre no determinat de vocals. Acostumaven a compondre les juntes locals uns set membres, però era possible constituir-les amb menys. El *Libertador*, un periòdic carlí d'Ubeda, va publicar a mitjan 1896 unes instruccions sobre l'organització de la província de Jaen, que es pretenia de potenciar (140). En concret, sobre les juntes, escrivia: "... para constituir Juntas no se requiere otra cosa que reunirse los amigos de cada localidad y designar de entre sí los individuos que las han de componer, presidente, vicepresidente, secretario y dos vocales. Si los elementos son importantes puede designarse vicesecretario y tesorero y regular número de vocales." I afegia: " Si los carlistas en una localidad no llegan á cinco, constituyen junta con tres, y si sólo uno existe, ofrézcase éste á la Junta provincial y lleve allí la representación de la causa." Es a dir, amb tres carlins era possible de constituir una junta. Només així s'explica l'impressionant creixement del nombre de juntes en zones de ben poca tradició carlina, com ara

determinades províncies andaluses (141). Potser hem citat un cas extrem, però significatiu. D'altra banda, en una alocució del cap de la junta aragonesa, on demanava als seus correligionaris que s'esforcessin a multiplicar juntes i cercles per tal que Aragó figurés en un lloc ben digne en el "Llibre d'Honor" de 1896, especificava (142): "... allí donde haya una agrupación de 50 carlistas debe establecerse un Círculo (...); y donde el número de correligionarios fuese más limitado deben constituirse Juntas ...". La diferència establerta entre formació de juntes i cercles era un nítid reflex de la seva dissemblant naturalesa i, alhora, de la poca representativitat geogràfica i social de la implantació juntista del carlisme. La Junta provincial de València era molt clara en aquest sentit. Al punt cinquè de la circular que publicaren el 1893 sobre organització del partit es podia llegir: " Crear Círculos donde el número de tradicionalistas lo permita ...". En canvi, el primer punt especificava la necessitat, senzillament, de procedir a la "... constitución de Juntas en los pueblos donde todavía no existen..." (143). Es tractava, així doncs, de crear tantes juntes com fos possible, fins i tot, com deia Llauder (144), " en los pueblos de más corto vecindario ", i també en aquells on la implantació del carlisme fos reduïda. Bona part de les campanyes de propaganda endegades per les juntes provincials cercaven d'aconseguir aquests objectius. La composició de les juntes, d'altra banda, no tenia cap mena de relació amb

la base del carlisme (si en la zona en qüestió existien carlins, és clar): era escollida per la junta immediatament superior i la constituïen habitualment persones pertanyents als sectors més benestants i influents de la població, el districte o la província.

Els anys 1892 i 1896 es van publicar dues detallades relacions de l'estat de l'organització carlista, sobretot pel que fa a juntes i cercles. Eren els anomenats "Llibres d'Honor", oferts a Don Carlos pels seus seguidors (145). El Marquès de Cerralbo n'era l'inspirador. La relació de 1892 es datà el 2 de febrer, quan feia exactament dos anys de la carta de Don Carlos que nomenava delegat seu Cerralbo. Era, així doncs, el balanç de dos anys d'activitat. Possiblement de cara a estimular els treballs d'organització se'n publicà un avenç el mes de gener, en el qual Cerralbo escrivia:

" Publico á continuacion los trabajos realizados en el brevisimo tiempo de mi gestion; y por resultado tan maravilloso, merecen todos los aplausos los amigos, las Juntas, los Círculos y jefes de las regiones, de las provincias y de los distritos; todos los elogios deben ser para ellos, sintiendo que yo, por mi parte, no lograrse más, aunque á tan árdua empresa dediqué todo mi tiempo, todas mis pobres facultades y hasta mi salud, ya quebrantada por el trabajo.

Redoble cada cual el suyo; constitúyanse cuántos más Círculos y Juntas sean posibles, y remítanme los datos antes del inmediato 2 de Febrero, para ofrecer á Don Carlos de Borbon el homenaje más grandioso y el más amado por nuestro augusto Jefe, cual ha de ser EL LIBRO DE HONOR CARLISTA."

A principi de gener del noranta-dos es podien comptabilitzar un total de 13 juntes regionals, 37 de provincials i 533 de locals i de districte (a la presentació del "Llibre d'Honor" del gener s'assegurava que eren 543 i 553 en el de febrer), i el mes següent se n'hi afegiren 432 més de locals i de districte (en el text de presentació del "Llibre" es parla una vegada de 432 i l'altra de 442). En total, gairebé un miler de juntes tradicionalistes. Així, escrivia Cerralbo el 2 de febrer,

" Reunimos hoy casi 1000 juntas y 100 Círculos que, contando á siete vocales en cada una de aquellas y de 300 á 400 sócios por lo menos cada Círculo, hacen una organización efectiva, en pocos meses, de más de 40000 hombres, y en los últimos veinte y dos días unos 11000, de los cuales corresponden 7000 á los Círculos y casi tres mil á las casi 442 Juntas." (146)

El miler de juntes suposarien unes cinc o sis mil persones (utilitzem el coeficient 5 o fins i tot el 6, més acostat a la realitat, com hem pogut veure abans, que no pas l'oficial 7, que ha usat en els seus treballs Bernardo Ares (147)), que serien una mena de quadres dirigents del partit. El 1896 aquests es trobarien prop dels quinze mil, ja que el nombre de juntes locals i de districte havia augmentat fins 2462, en un important esforç organitzatiu. El periodista carlí Benigno Bolaños considerava que el "Libre d'honor" de 1896 representava "... los corazones y los brazos de más de 100.000 valientes que están preparados y esperan y

fían su vida á esa esperanza." (148). Aquest fou un dels moments àlgids d'aquest carlisme finisecular, tot i que els treballs d'organització prosseguiren.

Si mirem el mapa de la pàgina següent podrem veure la distribució d'aquestes més de dues mil juntes per províncies. Trobem juntes una mica arreu. Destaquen, però, quatre nuclis: Navarra, Alaba i Biscaia, amb Guipúscoa i Logronyo; València i Alacant (a la província de València s'havien format 219 juntes, que només superaven les 250 de Barcelona); Barcelona i Tarragona, amb Lleida, la zona més ben organitzada, i per últim, el nucli Madrid-Guadalajara, amb 139 i 144 juntes respectivament, que les convertien en les províncies amb un major nombre després de les més amunt esmentades de Barcelona i València, i d'Alaba (151 juntes). La situació destacada d'aquesta darrera zona és un indicatiu més de la poca representativitat de les juntes quant a la implantació real del carlisme. En el capítol següent, en analitzar el mapa dels cercles podrem introduir alguns elements que ens permetran de perfilar una mica més la geografia del carlisme espanyol. Malgrat les objeccions plantejades sobre les juntes, el fet d'aconseguir que es formessin en un nombre tan elevat reflectia, sens dubte, la vitalitat d'aquest "carlisme nou". Tal com escrivia un periodista del Correo Catalán (149).

" Ya ven nuestros lectores como el

cadáver da señales de exhuberante vida y que lejos de desanimarnos, estamos cada día más convencidos de que nuestros esfuerzos por ahora no han de resultar estériles, antes al contrario han de servir poderosamente para devolver á la Patria su antiguo esplendor y poderío."

Un dels elements destacats d'aquest carlisme de final del vuit-cents foren les joventuts carlistes o tradicionalistes. Reunien específicament el sector més jove del partit, molt nombrós i, sobretot, molt actiu (150), igualment com ho feien, posem per cas, les joventuts republicanes (151). Es tractava, pràcticament sempre, d'unes entitats orgànicament vinculades als cercles tradicionalistes, la qual cosa era ben lògica ja que només la presència d'aquests assegurava una presència destacada de carlistes en la població en qüestió. Hi ha, però, com sempre, alguna excepció, com ara Molina d'Aragó, on la joventut carlista precedí i creà el cercle (152). Se'n formaren a molts indrets de la península, tot començant per Barcelona, Madrid, València o Bilbao fins a ciutats i pobles més petits, com Calatayud, Tortosa, Manresa, Girona, Alcoi, Múrcia, Burgos, Vilanova i la Geltrú, etcètera. La formació d'aquestes entitats es va iniciar entrats els noranta i va prendre volada a la segona meitat de la dècada. A les funcions de formació i cohesió dels propis joves del partit, a través de conferències, vetllades o cursos, és necessari d'afegir la de propaganda, fonamental, per a la qual s'aprofità la vitalitat d'aquests nous membres:

" Creemos de importancia suma y de utilidad evidente la constitución de las Juventudes carlistas - escribía el Baró d'Albí (153) -. Ellas son per se las Juntas ó Comisiones de propaganda en el terreno de la acción. Ellas han de ser poderoso imán que atraiga á nuestro campo á muchos descontentos y desengañados." Així, quan es constituí la Joventut carlista de Madrid, presidida per Vázquez de Mella, s'escribia que. a més de conferències i vetllades, els 169 joves que la formaven "... están dispuestos á organizar viajes de propaganda á los pueblos de las cercanías de Madrid." (154). O bé sabem que la Joventut carlista de València, "... convenientemente distribuida recorre dos veces al año todos los Círculos de aquel antiguo reino." (155). No només, però, propaganda oral, sinó també a través de la premsa. Aquestes joventuts crearen òrgans periodístics propis, com ara La Juventud Carlista a Múrcia o El Nuevo Cruzado a Barcelona, a part de participar activament en els altres que editava el partit. L'estructura interna de les joventuts era semblant a la de juntes i cercles (a la junta dels quals tenien representació). A la de Barcelona, per exemple, trobem un president, dos vice-presidents, un secretari i dos vice-secretaris, un tesorero i dos vice-tesorerers, i vuit vocals (156). A part, en llocs com Madrid o Barcelona. es constituïren Joventuts Escolars Tradicionalistes, poc representatives i bàsicament destinades a incidir a les universitats espanyoles, en el marc de la complicada situació

d'aquestes en aquells anys, amb una dura pugna entre sectors catòlics i liberals i republicans.

El sector més jove del carlisme fou, així mateix, molt sensible al vessant militar del carlisme. Només cal pensar en el requetè del segle XX, que de ser una organització juvenil esdevingué ben aviat la força paramilitar del carlisme (157). De l'organització militar del carlisme a final del vuit-cents no en sabem, a hores d'ara, gairebé res. Es un dels temes sobre els quals es centra, en el moment d'escriure aquestes ratlles, la nostra investigació. Sembla clar, però, que aquesta és inexistent, de manera mínimament efectiva, fins la segona meitat dels noranta. A la correspondència entre el pretendent o bé el seu secretari i el Marquès de Cerralbo no apareix mai aquesta temàtica tot al llarg de la primera meitat de la darrera dècada del segle, excepte, com veïem més amunt, per tractar de passada el tema de la tendència guerrera a l'interior del carlisme, i el 1894 per advertir Cerralbo que el recentment arribat de l'exili general Moore tenia grans plans bèl·lics, la qual cosa era comentada de la manera següent per Melgar (158):

" Moore, en efecto, vino con grandes planes bélicos (es refiere a l'anada a Venècia de Moore abans d'arribar a Espanya). El Señor calmó sus ardores y le manifestó Su firme voluntad de no salir, por ahora, de los procedimientos actuales."

Moore fou, a la fi, a les darreries del segle, el

màxim organitzador de l'aparell militar del carlisme. La guerra de Cuba i la caòtica situació de l'Estat espanyol entre els anys 1897 i 1900 feren replantejar l'estratègia política del carlisme i la seva acceptació condicional de la Restauració. Es va entrar, així, en una espiral conspirativa de gran escala que avortà la precipitació amb la qual unes partides s'aixecaren el darrer dia d'octubre de 1900, juntament amb les continuades vacil·lacions del mateix pretendent sobre l'oportunitat de la via armada. A banda, però, dels preparatius bèl·lics, en el decurs de tota la dècada aparegueren articles sobre accions militars, estratègia, tàctica o bé llibres com el Manual del voluntario carlista de Reynaldo Brea, la Guerra de guerrillas de Moore o la Cartilla militar de Leoncio G. de Granda, de la qual es feren tres edicions en molt pocs mesos (159). Es tractava, com escrivia el Correo Catalán tot comentant l'èxit de venda del llibre de Brea (160), que "... nuestra animosa juventud (...) estudie detenidamente tan importante manual, pues quizás no tarde mucho la hora en que deberán reducir á la práctica las teorías que contiene." En tot cas, l'hora va tardar força i resultà, malgrat l'important preparació i les forces mobilitzades, que no ens han de fer menystenir en res els fets d'octubre de 1900 i menys encara la seva preparació, un estrepitós fracàs. Fou, no obstant, una experiència de la qual es beneficià el carlisme del segle XX. Al costat d'una potent organització política no era efectiva una de

militar de vell estil. La creació i potenciació del
requetè va ser l'alternativa.

NOTES

(1). POLO Y PEYROLON, Manuel, Don Carlos. Su pasado, su presente y su porvenir, València, 1898, p. 16.

(2). El Marqués de CERRALBO, " A Don Carlos de Borbón ", a ECE, núm. 2207, extraordinari, 6 gener 1896, p. 1. El "Llibre d'Honor" de 1896, juntament amb el de 1892, es trobenm reproduïts a l'Apèndix número 2.

(3). " El carlismo ", a El Globo, núm. 7363, 13 gener 1896, p. 1. Sobre els primers anys d'aquest diari, vegeu TIMOTEO ALVAREZ, Jesús, Restauración y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883), Pamplona, 1981, pp. 269-279. La revista Pro Patria, d'altra banda, escrivia: " La obra del marqués de Cerralbo, no tan encomiada por almas agradecidas á los dones del poder, puede si compararse en el género, si no igualarse en la intensidad, á la de don Antonio Cánovas del Castillo ..." " El carlismo juzgado por un adversario ", a El Correo de la Provincia, núm. 591, 23 febrer 1894, p. 1.

(4). M.S. de U., " Los carlistas ", a El Norte, núm. 119, 3 setembre 1897, p. 1.

(5). GLADIATOR, " La política entre bastidores. Los carlistas ", a Heraldo de Madrid, núm. 1040, 9 setembre 1893, p. 1.

(6). BURELL, Julio, " El carlismo nuevo ", a Heraldo de Madrid, núm. 1354, 23 juliol 1894, p. 1, i " Planta que retoña ", a Heraldo de Madrid, núm. 1355, 24 juliol 1894, p. 1. El Correo Español reproduceix els dos articles, amb unes consideracions preliminars on, entre d'altres coses, es remarcava que aquests permetien de constatar "... la importancia que cada día adquiere este cadáver del carlismo, eternamente vivo, con una lozanía que los años aumentan, porque á su propia vitalidad interna se junta el enervamiento, la decadencia y ruina irremediable en que se descomponen y disuelven los partidos doctrinarios y los radicales que van á perderse en el mar socialista que á todos los absorbe." " El Heraldo y el carlismo ", a ECE, núm. 1765, 26 juliol 1894, p. 1.

(7). Vegeu el final del capítol I.

(8). Vegeu el final del capítol II.

(9). Quan veié la llum els nous organigrama i programa integristes, El Correo Español afirmava: "... en el fondo y prescindiendo de ciertas extravagancias geniales y de ciertos giros rimbombantes, el programa del grupo

de fieles es el mismo, exactamente el mismo, salvo alguna inexactitud, que el nuestro, con la sola diferencia de que en él sustituye a D. Carlos el sr. D. Ramón Nocedal, que se presenta como fundador de su propia dinastía." " El parto de los montes ", a ECE, núm. 259, 2 agost 1889, p. 1.

(10). Manuel Mª QUERALT, " Una aclaración ", a Correo Dertosenso, núm. 2136, 6 febrer 1890, pp. 2-3; " El Centro Moral Gerundense ", a ECE, núm. 110, 5 febrer 1889, p. 1. A les planes del periòdic integrista gironí El Intransigente es pot resseguir el desenvolupament del conflicte.

(11). ECE, núm. 88, 9 gener 1889, p. 1.

(12). " Solemne protesta ", a CC, núm. 4245, 21 gener 1889, p. 4.

(13). CC, núm. 4226, 2 gener 1889, p. 6. El primer número correspon a 1 de gener de 1889.

(14). Sobre l'integrisme a la fi del vuit-cents, vegeu sobretot SCHUMACHER, John N., " Integrism: a Study in Nineteenth-Century Spanish Politico-Religious Thought ", a The Catholic Historical Review, vol. XLVIII, núm. 3, 1962, pp. 343-364; ANDRES GALLEGU, José, La política religiosa en España, 1889-1913, Madrid, 1975, pp. 26 i ss.; BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo en la España de la Restauración, 1875-1931, Madrid, 1978, pp. 138 i ss.; FERRER, Melchor, Historia del Tradicionalismo Español, vol. XXVIII-I, Sevilla, 1959, pp. 143 i ss.; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco, 1876-1900, Madrid, 1985, pp. 108 i ss.; OLIVAR BERTRAND, Rafael, Dos católicos frente a frente: Lord Acton y Ramón Nocedal, Madrid, 1955; LABOA, Juan M^a, El integrismo, un talante limitado y excluyente, Madrid, 1985; SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " El integrismo: un no a la libertad del católico ante el pluralismo político ", a Razon y Fe, núm. 947, desembre 1976, pp. 443-457; ARTOLA, Miguel, Programas y partidos políticos, 1808-1936, vol. I, Madrid, 1977, pp. 544 i ss.; BERNARDO ARES, José Manuel de, Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Còrdova, 1981; SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, Medio siglo de relaciones Iglesia-Estado: El Cardenal Antolín Monescillo y Viso (1811-1897), Madrid, 1979, pp. 286 i ss.; MANENT, Albert, " Un segle i mig d'Església catalana. Jesuïtes, il·lustrats, bisbes, integristes... Una conversa amb mossén Bonet i Baltà ", a BONET I BALTA, Joan, L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença, Abadía de Montserrat, 1984, pp. 7-29; CUENCA, José Manuel, " Integrismo ", a ALDEA VAQUERO, Quintín, MARIN MARTINEZ, Tomás i VIVES GATELL, José, coords., Diccionario de historia eclesiástica de España, vol. II, Madrid, 1972, pp. 1203-

1206; BOTELLA, Cristóbal, Recuerdos de Nocedal, Madrid, 1917; ORTI Y LARA, Juan M., El error del Partido Integrista, Madrid, 1896; CAMPION, Arturo, " La batalla chica del Sr. Nocedal ", a Obras Completas, vol. IV, Iruña, 1983, pp. 345-437; ARBOLEYA MARTINEZ, M(aximiliano), Sobre el tradicionalismo político (Cartas de un obispo español y un personaje carlista), Madrid, 1910.

(15). " Política suelta ", a ECE, núm. 259, 2 agost 1889, p. 2.

(16). " Organización del Partido Tradicionalista ", a ESF, núm. 4322, 1 agost 1889, pp. 1-3.

(17). BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., p. 143. Vegeu un recull d'opinions aparegudes a la premsa, a " El parto de los montes ", a ECE, núm. 259, 2 agost 1889, p. 1, i " Opinión de la prensa sobre el parto de los montes ", a ECE, núm. 260, 3 agost 1889, p. 1.

(18). " Comunió Tradicionalista. Principat de Catalunya. Organisió ", a Diario de Cataluña, núm. 520, 16 febrer 1890, pp. 1-4.

(19). " La solemnidad de ayer ", a ECE, núm. 34, 5 novembre 1888, p. 1. Vegeu també LLAUDER, Luis M. de, " Desde Barcelona ", a ECE, núm. 109, 4 febrer 1889, p. 1. Llauder assegurava que d'integristes, a Catalunya, ja no en quedaven.

(20). FERRER, Melchor, Historia del ..., p. 138; BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo..., p. 139; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco..., pp. 111-119; CUENCA, José Manuel, " Integristismo ", a Diccionario de historia..., p. 1205; SANZ DE DIEGO, Rafael M^a, " La Santa Sede amonesta a la Compañía de Jesús. Notas sobre el integrismo de los jesuitas españoles hacia 1890 ", a Miscelánea Comillas, núm. 65, 1976, pp. 237-266; BONET, Joan i MARTI, Casimir, L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888, Barcelona, 1990, pp. 585-586; GARCIA DE CORTAZAR, Fernando, " La Iglesia vasca: del carlismo al nacionalismo (1870-1936) ", a Estudios de historia del País Vasco, Sant Sebastià, 1982, pp. 215 i ss.. Sobre els sectors foralistes, vegeu CAMPION, Arturo, " Carlismo, Integristismo y Regionalismo ", a La España Regional, vol. V, 1888, pp. 481-492, i vol. VI, 1889, pp. 3-16, 97-118 i 193-214, i MACIA, Jacinto de, Don Cárlos y los fueros catalanes, Figueres, 1890.

(21). BLINKHORN, Martin, Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939, Barcelona, 1979 (ed. or. ingl. 1975), p. 27.

- (22). " Nuestra fuerza ", a ECE, núm. 92, 14 gener 1889, p. 1; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco....
- (23). FERRER, Melchor, Historia del..., pp. 162-163; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco..., pp. 119-120.
- (24). M.C., C.VI, núm. 24, Melgar a Valde-Espina i Olazábal (borrador), Venècia, 5 octubre 1890.
- (25). M.C., C.VI, núm. 20, Melgar a Cerralbo, Venècia, 16 setembre 1890.
- (26). M.C., C.VI, núm. 19, Melgar a Cerralbo, Venècia, 15 setembre 1890.
- (27). M.C., C.VII, núm. 3, Melgar a Cerralbo, Venècia, 2 febrer 1891.
- (28). FERRER, Melchor, Historia del..., pp. 170-171; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco..., pp. 119-120; AMEZUA, Agustín G. de, " Introducción ", a Obras de D. Ramón Nocedal, vol. VIII, Madrid, 1914, pp. XII-XIII.
- (29). Juan V. de MELLA, " El pacto de Barcelona ", a CC, núm. 4991, 11 febrer 1891, ed. matí, pp. 7-8.
- (30). " Bienvenidos sean ", a CC, núm. 5838, 27 juny 1893, ed. matí, p. 9.
- (31). T., " Política de atracción ", a CC, núm. 5834, 13 juliol 1893, ed. matí, pp. 8-9.
- (32). M.C., C.IX, núm. 19, Melgar a Cerralbo, Venècia, 7 juliol 1894.
- (33). L(uis) M. de Ll(auder), " Desde Venecia ", a CC, núm. 6204, 8 juliol 1894, pp. 9-11. La primera citació a la p. 10, i la segona a la p. 9.
- (34). L. M. de Llauder, " Basta ", a CC, núm. 4108, 2 setembre 1888, pp. 9-10. La citació a la p. 10.
- (35). " Lo que más importa ", a ECE, núm. 73, 20 desembre 1888, p. 1.
- (36). Vegeu, per exemple, " Los expectantes de la disidencia ", a ECE, núm. 97, 19 gener 1889, p. 1, o bé M., " Continua la maniobra rebelde ", a ECE, núm. 179, 27 abril 1889, p. 1.
- (37). "Cadàver" és el terme amb el qual feien referència al carlisme els propis carlins en els anys noranta per tal de fer notar als seus adversaris que, malgrat haver-lo sentenciat a mort després dels esdeveniments de 1888, s'estava recuperant. Així, deien, els detractors del

carlisme s'havien equivocat una altra volta.

(38). " El buen camino ", a ECE, núm. 39, 10 novembre 1888, p. 1. la descripció dels actes, a " La solemnidad de ayer ", " La fiesta de San Carlos a Madrid " i " La fiesta de ayer en provincias ", a ECE, núm. 34, 5 novembre 1888, pp. 1-2. Vegeu també els números següents del diari.

(39). " Periodismo católico ", a ECE, núm. 74, 21 desembre 1888, p. 1.

(40). Ll., " Espectáculo consolador ", a ECE, núm. 60, 5 desembre 1888, p. 1.

(41). Document reproduït a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, doc. núm. 47, pp. 61-62.

(42). UCELAY DA CAL, Enric, " Imágenes centenarias de la Revolución francesa (Una perspectiva desde España) ", a Col.loqui Internacional "Revolució i socialisme". Barcelona, 14, 15 i 16 desembre 1989, Barcelona, 1990, pp. 61 i ss..

(43). Per a França, vegeu PIERRARD, Pierre, *L'Eglise et la Révolution (1789-1889)*, París, 1988, pp. 235 i ss..

(44). CERRALBO, Marqués de, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central en la solemne velada del Círculo tradicionalista de Madrid la noche del 30 de Mayo, Madrid, 1889, p. 29. També F(rancisco) de P(aula) O(ller), " Recaredo y Don Carlos ", a *Lo Crit d'Espanya*, núm. 11, 17 maig 1889, p. 2. La Junta regional de València en el seu manifest deia: " Hoy nos encontramos en semejante situación á la que atraviesa España antes de la conversión de Recaredo ..." " Junta regional del Centenario. A los Católico-monárquicos valencianos ", a ECE, núm. 195, 17 maig 1889, p. 1. Els integristes, però, també es consideraven els hereus de la línia que es remuntava a Recared, i en canvi pensaven que els carlins pul.lulaven entre Recared i la Revolució. Reprenien així els atacs que havien fet a Don Carlos de desviació liberal. Ja l'agost de 1888, des del carlisme s'acusava els integristes d'intentar apoderar-se de la celebració de l'any següent, una idea sorgida en el camp carlí abans de l'escissió. I., " Las armas del partido ", a CC, núm. 4077, 2 agost 1888, ed. matí, pp. 11-12.

(45). Marcos Laguna, " Carta de Venecia ", a ECE, núm. 171, 17 abril 1889, p. 1.

(46). M.C., C.V, núm. 13, Melgar a Cerralbo, Venècia, 11

juliol 1888.

(47). Els fons per a la construcció, a l'apartat " Suscripcion nacional para erigir un monumento á la Unidad Católica ", que es publicava a la premsa carlina. Sobre la bona marxa de la subscripció, vegeu M., " El monumento á la Unidad Católica ", a ECE, núm. 189, 9 maig 1889, p. 1; H., " Adelante ", a ECE, núm. 192, 13 maig 1889, p. 1. Problemes, a " Junta Central del Centenario ", a ECE, núm. 187, 7 maig 1889, p. 1; CERRALBO, Marqués de, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central y del Círculo tradicionalista de Madrid en la solemne velada del 10 de Junio, Madrid, 1889, pp. 14-15. Vegeu també FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 140-141. Anunci de la col·locació de la primera pedra, a " A Toledo ", a ECE, núm. 205, 29 maig 1889, p. 1.

(48). " Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la noche del domingo 8 de los corrientes en la velada extraordinaria celebrada en la Sociedad tradicionalista de Bilbao ", a ECE, núm. 295, 14 setembre 1889, p. 1. La crònica de l'acte, a " El Marqués de Cerralbo en Bilbao ", a ECE, núm. 292, 11 setembre 1889, p. 1.

(49). ECE, núm. 98, 21 gener 1889, p. 1.

(50). ECE, núm. 109, 4 febrer 1889, p. 1.

(51). " Carta de Don Carlos ", a ECE, núm. 113, 8 febrer 1889, p. 1. Reproduïda a FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, doc. núm. 50, p. 93. L'original de les disposicions, que malgrat aparèixer datades també del 2 de febrer eren anteriors, a M.C., C.V, núm. 21, Duque de Madrid. Secretaria, Venècia, gener 1889. La carta que acompanyava l'autògraf del pretendent i la carta de Melgar amb l'aprovació dels representants regionals, a M.C., C.V, núm. 22, Melgar a Cerralbo, Venècia, 2 febrer 1889.

(52). " Junta Central del Centenario ", a ECE, núm. 144, 16 març 1889, p. 1.

(53). En aquesta relació desapareix la regió de Granada, que sí figurava a les disposicions del 2 de març. Més endavant, Andalusia fou dividida en dues regions de cara a l'organització carlista.

(54). Segons les disposicions de 2 de març, la presidència de la Junta regional de Castella la Nova corresponia al president de la Junta central.

(55). " Junta Central del Centenario. A la España Católico-Monárquica ", a ECE, núm. 153, 27 març 1889,

p. 1.

(56). " Centenario de la Unidad Católica en España ", a ECE, núm. 205, 5 maig 1889, p. 1; " Centenario del III Concilio de Toledo ", a ECE, núm. 174, 22 abril 1889, p. 1; " Centenario del Concilio III de Toledo ", a ECE, núm. 170, 16 abril 1889, p. 1; ECE, núm. 184, 3 maig 1889, p. 1; REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco..., p. 146, nota núm. 412.

(57). Sobre els "cercles interiors" en els partits polítics, vegeu DUVERGER, Maurice, Los partidos políticos, Madrid, 1981(1ª ed.or. franc.1951), pp. 181 i ss..

(58). ECE, núm. 169, 15 abril 1889, p. 1; A.J.de VILDOSOLA, " Memoria acerca del certamen abierto por el Círculo tradicionalista de Madrid para conmemorar el XIII aniversario de la conversión de Recaredo ", a ECE, núm. 217, 13 juny 1889, p. 1; " Discurso leído por el Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo en la solemne y extraordinaria velada celebrada en honor de doña Margarita el día de su santo, y en la cual se adjudicaron los premios del Certamen literario abierto por el Círculo para conmemorar el centenario XIII de la unidad católica ", a ECE, núm. 216, 12 juny 1889, p. 1; CERRALBO, Marqués de, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central y del...; " Adjudicacion de los premios del Certamen del Círculo tradicionalista de Madrid ", a CC, núm. 4389, 14 juny 1889, ed. matí, p. 7. " El Círculo tradicionalista ", a ECE, núm. 206, 31 maig 1889, p. 1; " Los discursos pronunciados en el Círculo tradicionalista de Madrid ", a ECE, núm. 207, 1 juny 1889, p. 1; " Discurso leído por el Sr. Marqués de Cerralbo en la velada extraordinaria que celebró el Círculo tradicionalista de Madrid para conmemorar el Centenario XIII de la fundación de la Unidad católica en España ", a ECE, núm. 208, 3 juny 1889, p. 1, i núm. 209, 4 juny 1889, p. 1; CERRALBO, Marqués de, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central en la solemne...; " El Gran Centenario. La sesión del Círculo tradicionalista ", a CC, 4 juny 1889, ed. tarda, pp. 7-15; " Velada en el Círculo tradicionalista ", a Correo Dertosense, núm. 1939, 1 juny 1889, pp. 1-2; CC, núm. 4370, 26 maig 1889, pp. 11-13.

(59). CERRALBO, Marqués de, XIII Centenario de la Unidad Católica en España. Discurso del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo presidente de la Junta central y del..., p. 7.

(60). ECE, núm. 225, 22 juny 1889, p. 1.

(61). Citat per REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco.... p. 134.

(62). El fet que se n'haguessin establert alguns i projectat d'altres, escrivia Llauder a final de 1888, "... nuestro augusto Jefe, con sabio acuerdo, ha tenido que darles una dirección unánime y confiarla á persona que por su posición y circunstancias fuera digna cabeza de tan robusto cuerpo, como lo es el que compone este elemento principalísimo de nuestra comunión." Ll., " Espectáculo consolador ", a ECE, núm. 60, 5 desembre 1888, p. 1.

(63). Vegeu el capítol I.

(64). SANZ-PASTOR Y FERNANDEZ DE PIEROLA, Consuelo, " El Marqués de Cerralbo, político carlista ", a Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. vol. LXXVI, 1973. p. 232.

(65). Vegeu el principi del capítol II. El nomenament del Baró de Sangarrén com a president de la Junta regional de Castella la Vella fou l'única que comportà algunes discussions. El Marqués de Cerralbo volia, però, confiar-li el lloc. M.C., C.V, núm. 22, Melgar a Cerralbo, Venècia, 2 febrer 1889.

(66). M.C., C.V, núm. 32, Melgar a Cerralbo, Venècia, 19 gener 1890.

(67). FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-I, pp. 139-140. Sobre el malestar del propi Sabater, vegeu Felipe de SABATER, " A mis correligionarios ", a CC, núm. 4215, 18 desembre 1888, ed. matí, pp. 6-7.

(68). Sobre els cercles tradicionalistes, vegeu el capítol IV.

(69). H. " Porvenir del carlismo ", a ECE, núm. 317, 10 octubre 1889, p. 1.

(70). M.C., C.VI, núm. 16, Melgar a Cerralbo, Viena, 10 agost 1890. Vegeu també les declaracions de Don Carlos sobre les eleccions i el sufragi universal, a " Desde Venecia ", a CC, núm. 4849, 21 setembre 1890, p. 11. Sobre les eleccions, vegeu també el discurs pronunciat per Cerralbo al Cercle tradicionalista de Madrid el 10 de juny de 1890. transcrit a l'Apèndix número 1.

(71). El Correo Español publicà, així, per exemple, entre l'agost i l'octubre de 1889, una llarga sèrie d'articles de Guillermo ESTRADA amb el títol " El carlismo es una esperanza no un temor ".

(72). Vegeu el capítol II.

- (73). TULIO (Leandro HERRERO), " La carta de Don Carlos ", a ECE, núm. 465, 9 abril 1890, p. 1.
- (74). El Corresponsal, " Correspondencias particulares del Correo Catalán. Manlleu 10 de Junio de 1890 ", a CC, núm. 4764, 28 juny 1890, pp. 14-15.
- (75). " Manifestacion de la Prensa Tradicionalista ", a ESF. núm. 4036. 22 agost 1888.
- (76). CC, núm. 4066, 22 juliol 1888, p. 10. Sobre Lo Crit de la Patria i el seu continuador en el camp carlí, Lo Crit d'Espanya. vegeu TORRENT, Joan i TESIS, Rafael. Història de la premsa catalana, vol. I, Barcelona, 1966, pp. 245-248.
- (77). L'Espurna, núm. 5, 22 agost 1888, p. 2.
- (78). CC, núm. 4067, 23 juliol 1888, pp. 4-5; CC, núm. 4075, 31 juliol 1888, ed. matí, p. 2; L'Espurna, núm. 16, 16 novembre 1888, p. 3; FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 238-239; NAVARRO CABANES, José, Apuntes bibliográficos de la Prensa Carlista, València, (1917), pp. 163-177; MIRALPEIX, Concepció, La premsa de la ciutat de Vic al segle XIX, Barcelona, 1981, pp. 203-205. Les importants relacions de premsa carlina de Navarro Cabanes i Ferrer haurien de ser revisades i recomprovades per a l'etapa de la Restauració, ja que contenen força errors, tal com féu per al Sexenni Garmendia. GARMEDIA, Vicent, " Notas para el estudio de la prensa carlista (1868-1876) ", a TUNON DE LARA, Manuel i alt., eds., Prensa y sociedad en España (1820-1936), Madrid, 1975, pp. 207-221. Sobre Navarro Cabanes, vegeu LAGUNA PLATERO, Antonio, " Estudio preliminar ", a Navarro Cabanes, València, 1988, s.p..
- (79). L'Espurna, núm. 17, 22 novembre 1888, p. 3.
- (80). Sobre el Correo Catalán, vegeu NAVARRO CABANES, José, Apuntes bibliográficos..., pp. 112-118; TORRENT, Joan i TESIS, Rafael, Historia de la..., vol. I, pp. 137-139; "El Correo Catalán" en la intimidad. Diciembre de 1905, Barcelona, 1905; Efeméride Bibliográfica de El Correo Catalán. 1876-1926, Barcelona, 1926; Quincuagésimo Aniversario de la fundación de El Correo Catalán, Barcelona, 1927.
- (81). " Dichos y hechos ", a CC, núm. 4080, 5 agost 1888, p. 14.
- (82). Les dades sobre el timbre, a CC, núm. 4080, 5 agost 1888, p. 3; CC, núm. 3961, 4 abril 1888, ed. matí, p. 3; CC, núm. 3962, 5 abril 1888, ed. matí, p. 3; CC, núm. 4050, 5 juliol 1888, ed. matí, p. 5; CC, núm. 4142.

6 octubre 1888, ed. matí, p. 3. Sobre el dret de timbre i la seva utilització en els estudis històrics, vegeu els estudis de Santiago J. CASTILLO i de Mercedes CABRERA, Antonio ELORZA, Javier VALERO i Matilde VAZQUEZ, a TUNÓN DE LARA, Manuel i alt., eds., *Prensa y sociedad...*, pp. 47-198, i el clàssic estudi d'AGUET, Jean-Pierre, " Le tirage des quotidiens de Paris sous la monarchie de Juillet ", a *Revue Suisse d'Histoire*, vol. X, núm. 2, 1960, pp. 216-286.

(83). ANDRES GALLEGO, José, *La política religiosa...*, pp. 31-33.

(84). Vegeu NAVARRO CABANES, José, *Apuntes bibliográficos...*, pp. 166-173. Un estudi monogràfic sobre aquest diari seria molt interessant.

(85). M.C., C.V, núm. 19, Melgár a Cerralbo, Venècia, 25 juliol 1888.

(86). FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-II, p. 240.

(87). *Ibid.*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 49, pp. 90-92.

(88). M.C., C.VI, núm. 12, Melgar a Cerralbo, Venècia, 14 juny 1890.

(89). M.C., C.VI, núm. 6, Melgar a Cerralbo, Venècia, 6 maig 1890.

(90). M.C., C.VI, núm. 23, Melgar a Cerralbo, Venècia, 5 octubre 1890.

(91). *Ibid.*. A principi de març de 1890 el diari tenia mil nou-cents subscriptors. Vegeu la nota núm. 93.

(92). M.C., C.II, núm. 15, Don Carlos a Cerralbo, Venècia, 5 octubre 1890.

(93). Melgar calculava que amb l'aportació de dos mil subscriptors nous que provocaria la fusió de *La Fe*, no només es cobririen les despeses, sinó que obtindrien beneficis. Per què *El Correo Español* sobrevisqués, només, necessitaven tres mil subscriptors (el primer de març de 1890 el diari en tenia mil nou-cents). M.C., C.VI, núm. 1, Melgar a Cerralbo, Venècia, 9 març 1890.

(94). M.C., C.VI, núm. 38, Melgar a Cerralbo, Venècia, 10 desembre 1890.

(95). M.C., C.VII, núm. 6, Melgar a Cerralbo, Venècia, 20 febrer 1891.

(96). M.C., C.II, núm. 18, Don Carlos a Cerralbo.

Venècia. 10 (o 15) desembre 1891.

(97). Don Carlos, a final de 1893, escrivia al Marquès de Cerralbo sobre una entrega de diners per extingir totalment els deutes d'El Correo Español i assegurar-ne la vida. M.C., C.II, núm. 25. Don Carlos a Cerralbo. Viena. 1 octubre 1893. De tota manera, l'any 1892 Don Carlos seguia posant diners al diari, fins al punt que Melgar es preguntava: " Verdad es que se trata de una Corona, pero ¿ y si la Corona no se logra, y viene, en lugar de ella, la ruina ? " M.C., C.VIII, núm. 32, Melgar a Cerralbo. Venècia, 25 novembre 1892.

(98). " Enero de 1892. Prensa carlista española ", a El Estandarte Real, núm. 34, gener 1892, làmina.

(99). CC. núm. 5375, 11 març 1892, ed. matí, p. 8.

(100). CC. núm. 5309, 5 gener 1892, ed. matí, pp. 6-7; " Calacuerda ", a CC, núm. 5343, 8 febrer 1892, p. 6; " Otro diario carlista ", a CC, núm. 5366, 2 març 1892, ed. matí, pp. 8-9; " Otro periódico carlista ", a CC, núm. 5386, 22 març 1892, ed. matí, p. 7; " Un nuevo periódico carlista ", a CC, núm. 5465, 9 juny 1892, ed. matí, pp. 10-11; " Otro más ", a CC, núm. 5598, 20 octubre 1892, ed. matí, pp. 7-8; " Nuevos periódicos ", a CC, núm. 5651, 12 desembre 1892, ed. tarda, p. 5.

(101). La Redacción, " Vich, Berga y Olot ", a La Comarca Leal, núm. 210. 18 novembre 1892, p. 2.

(102). " El Baluarte, periódico carlista de Gerona ", a CC. núm. 5679, 9 gener 1893, pp. 6-7; " Otro periódico ", a CC, núm. 5682, 12 gener 1893, ed. matí, p. 7; " Más periódicos. Y van cuatro en ocho días ", a CC, núm. 5683, 13 gener 1893, ed. matí, p. 8.

(103). " La prensa carlista ", a CC. núm. 5838, 27 juny 1893, ed. matí, p. 10.

(104). C.. " La prensa carlista ", a CC. núm. 6213, 17 juliol 1894, pp. 3-4; Organización carlista. Libro de Honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales-Círculos. 1896. Madrid, 1896, p. 103.

(105). Aquest quadre ha estat elaborat a partir de les dades contingudes en els textos de la nota anterior.

(106). " El Amigo del Obrero ", a La Alianza, núm. 530, 23 juny 1897, pp. 2-3. El Amigo del Obrero, però, no va desaparèixer fins l'agost de 1898. Vegeu " El Amigo del Obrero " ", a ECE. núm. 2998. 20 agost 1898. p. 1.

(107). Un liberal, " El carlismo en Granada ". a La Alianza, núm. 505, 13 març 1897, p. 2. Vegeu, així

mateix, " Nuevo periódico ", a El Defensor de Granada, núm. 6950, 4 setembre 1894, p. 2; " Nuevo periódico ", a La Alianza, núm. 475, 1 octubre 1896, pp. 2-3; " "La Voz de Granada " ", a La Alianza, núm. 501, 25 febrer 1897, p. 3; La Redacción, " Nuestra reaparición ", a El Amigo del Obrero, núm. 10, 7 febrer 1897, p. 1; " "El Amigo del Obrero" ", a ECE, núm. 2432, 8 octubre 1896, p. 1.

(108). Mapa elaborat amb les fonts esmentades a la nota núm. 104.

(109). " El Legitimista Español ", a ECE, núm. 3039, 8 octubre 1898, p. 2; R. de M., " "La Regeneración Española" ", a ECE, núm. 3170, 18 març 1899, p. 1; FERRER, Melchor, Historia del..., vol. XXVIII-II, pp. 247-248.

(110). " Aquí estamos ", a El Voluntario, núm. 1, 23 febrer 1895, p. 2. De la manera següent es justificaven les modificacions introduïdes el 1897 a El Nuevo Cruzado: " Penetrados de la necesidad de la propaganda carlista, por medio de periódicos festivos, que sirvan de poderoso estímulo, la redacción de EL NUEVO CRUZADO se propone, haciendo sacrificios y gastos de importancia, presentar su publicación que satisfaga todos los gustos, y ridiculice los vicios del sistema y sus hombres y afirme briosamente la doctrina del carlismo." " El Nuevo Cruzado en 1897 ", a El Nuevo Cruzado, núm. 52, 1 gener 1897, p. 8.

(111). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2923, 23 maig 1898, p. 2.

(112). ENEAS (Benigno BOLANOS), " El Manifiesto carlista. Nueva denuncia ", a ECE, núm. 2522, 27 gener 1897, p. 1; " Otra denuncia ", a ECE, núm. 2664, 8 juliol 1897, p. 1; " Denunciados ". a ECE, núm. 3549, 25 juny 1900, p. 1.

(113). " Dichos y hechos ", a CC, núm. 8427, 21 novembre 1899, ed. matí, p. 9.

(114). N., " Periodismo católico ", a ECE, núm. 74, 21 desembre 1888, p. 1.

(115). M.C., C.II, núm. 17, Don Carlos a Cerralbo, Venècia, 8 abril 1891.

(116). ROGER DE LLURIA, Manuel, " Necesidad de la propagañda ", a BPC, vol. XI, maig 1896, p. 10.

(117). A. JUAN y BALDO. " Miedo fundado ", a El Nuevo Cruzado, núm. 95, 23 octubre 1897, p. 6.

(118). ROGER DE LLURIA. Manuel. " Necesidad de la...",

p. 14.

(119). A la inauguració del Cercle tradicionalista de Vic es va llegir un discurs de López de Hédiger on demostrava "... la trascendencia de la prensa y de los círculos carlistas, diciendo que deben ser instrumento y medio de propaganda, no zizaña y ruina..." F., " Inauguración del Centro tradicionalista de Vic ", a CC, 6 maig 1889, p. 7.

(120). Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1891, Barcelona. 1890. El Correo Catalán anuncià a primera pàgina els primers mesos de 1890 el retrat gran de Don Carlos. El Correo Dertosense en recomanava l'adquisició als seus lectors i, especialment, als cercles tradicionalistes. Correo Dertosense, núm. 2141, 12 febrer 1890, p. 2. Des del bàndol integrista, uns anys més tard, també es posà en pràctica la venda de retrats de Ramón Nocedal.

(121). L'anunci dels busts de marbre, bronze i guix bronzejat aparegué sovint a El Correo Español a partir de 1893. El bust en fang, a El Nuevo Cruzado, núm. 95, 23 octubre 1897, p. 8.

(122). L'anunci de l'anís i el licor, amb reproducció de l'etiqueta, a Biblioteca Tradicionalista. Almanaque para 1892. Barcelona, 1891.

(123). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligalls 48-52, Factures i rebuts, 1889-1900.

(124). Ibid., lligall 51, Angel Trémols a Tomás Cardelús, Manresa, 4 setembre 1889.

(125). CC, núm. 7410, 24 gener 1897, p. 8. La informació sobre el paper de fumar republicà la dec a Angel Duarte.

(126). CC, núm. 8123, 20 gener 1899, ed. matí, p. 6.

(127). CC, núm. 8469, 3 gener 1900, ed. matí, p. 6; CC, núm. 8471, 5 gener 1900, ed. matí, p. 3 (anunci); CC, núm. 8487, 21 gener 1900, p. 7; CC, núm. 8513, 16 febrer 1900, ed. matí, p. 3; CC, núm. 5139(8514), 17 febrer 1900, ed. matí, p. 3(anunci); CC, núm. 5157, 7 març 1900, ed. matí, p. 4; CC, núm. 5168, 18 març 1900, p. 1(anunci).

(128). " Propaganda filatèlica ", a CC, núm. 8506, 9 febrer 1900, ed. tarda, pp. 3-4.

(129). " Movimiento tradicionalista ", a CC, núm. 5247, 25 octubre 1891, p. 10; " Movimiento carlista ", a La Fe, núm. 4577, 27 octubre 1891, p. 1.

- (130). D'altra banda, és interessant d'esmentar el viatge que per la Península féu d'incògnit Don Jaime l'any 1894, més que pel propi viatge per la repercusió que va tenir un cop coneguts els detalls. Vegeu OLAZABAL, Tirso de, *Don Jaime en España. Crónica del viaje de S.A.R. dedicada á S.M. el Rey (Q.D.G.)*, Bilbao, 1895. Un resum a FERRER, Melchor, *Historia del...*, vol. XXVIII-I, pp. 183-190.
- (131). " El Círculo de Valencia ", a CC, núm. 6178, 12 juliol 1894, ed. matí, p. 7.
- (132). Aquestes paraules formaven part del brindis que féu el Duc de Solferino en un banquet ofert pel Marquès de Cerralbo als dirigents carlins. " En el palacio del Marquès de Cerralbo ", a CC, núm. 5833, 22 juny 1893, ed. matí, p. 8.
- (133). E.A.M., " Medios para realizar su misión los carlistas ", a El Correo de la Provincia, núm. 15, 17 maig 1892, p. 1.
- (134). F., " El "bú" de los liberales ", a El Correo de la Provincia, núm. 67, 12 juny 1892, p. 1.
- (135). M.C., C.II, núm. 26, Don Carlos a Cerralbo, Venècia, 10 octubre 1893.
- (136). Formació de juntes de barri a Barcelona i Madrid, a " Crónica carlista del mes de julio ", a BPC, vol. II, agost 1895, p. 57.
- (137). TOLEDANO, Lluís Ferran, *Organització del carlisme català a principis del Sexenni Democràtic: les Juntes catòlico-monàrquiques durant 1870*, Barcelona, treball inèdit, 1990; TOLEDANO, Lluís Ferran, " Consideracions i problemes sobre l'estudi de les bases del carlisme català, 1868-1876 ", comunicació presentada al Seminari *El carlisme i la seva base social*, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació; NOMBELA, Julio, *Vizconde de la Esperanza, La Bandera Carlista en 1871*, Madrid, 1871.
- (138). " Organización carlista en Segovia ", a BPC, vol. XXV, juliol 1897, p. 105.
- (139). A.H.C.O., F.M. S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 185, *Libro de actas para uso de la Junta de distrito de olot*, 1896, 1895-1896.
- (140). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2383, 11 agost 1896, p. 2.
- (141). A mitjan 1899, *El Correo Español* feia referència al "... hermoso despertar á nuestra Causa que se advierte en todo el antiguo Reino de Granada, y

- singularmente en la provincia de Almería." " Nuestros amigos de Almería", a ECE, núm. 3208, 3 maig 1899, p. 1.
- (142). " La circular del Sr. Marqués de Cerralbo ", a ECE, núm. 1944, 27 febrer 1895, p. 1.
- (143). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1512, 27 setembre 1893, p. 1.
- (144). " El Sr. Llauder en Gerona ", a El Baluarte, núm. 70, 16 juny 1893, p. 2.
- (145). Els "Llibres d'Honor" de 1892 i 1896 han estat reproduïts a l'Apèndix número 2. Cerralbo havia publicat a la segona meitat de l'any 1891 una circular sol·licitant rebre informació sobre totes les juntes i cercles de l'Estat espanyol. " Organización carlista ", a CC, núm. 5249, 27 octubre 1891, ed. matí, pp. 7-8.
- (146). El Resumen de Madrid escrivia, tot fent referència al "Llibre d'Honor" de 1892, que aquest comprenia entre quaranta i cinquanta mil homes. " Los carlistas ", a CC, núm. 5354, 19 febrer 1892, ed. matí, p. 9; " Los carlistas ", a Calacuerda, núm. 3, 20 febrer 1892, p. 1.
- (147). BERNARDO ARES, José Manuel de, " Organización civil del carlismo (1890-1900) ", a Trabajos científicos de la Universidad de Córdoba, núm. 9, 1977, p. 7.
- (148). ENEAS (Benigno BOLANOS), " La organización carlista ", a ECE, núm. 2208, 13 gener 1896, p. 1.
- (149). " Movimiento carlista ", a CC, núm. 5833, 22 juny 1893, ed. matí, p. 6.
- (150). Vegeu el capítol número V.
- (151). Sobre les joventuts republicanes a final del segle XIX, vegeu DUARTE, Angel, El republicanisme català a finals del segle XIX (1890-1900), U.A.B., tesi doctoral microfitxada, 1987, fitxa 1, pp. 163 i ss.. Les joventuts lerrouxistes, a CULLA i CLARA, Joan B., El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923), Barcelona, 1986, pp. 420 i ss..
- (152). Vegeu el capítol número V.
- (153). El Barón de Albi, " La Juventud carlista ", a BPC, vol. XXIII, maig 1897, p. 25.
- (154). BPC, vol. XIV, agost 1896, p. 95.
- (155). BPC, vol. XIII, juliol 1896, p. 125.

(156). " Mensaje de la "Juventud Carlista" ", a CC. núm. 6149, 14 maig 1894, pp. 6-7.

(157). Vegeu, sobretot, AROSTEGUI, Julio. " La tradición militar del carlismo y el origen del requeté ", a Aportes, núm. 8, 1988, pp. 3-23; GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, La radicalización de la derecha española durante la Segunda República (1931-1936), vol. I, Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral, 1989, ff. 380 i ss., i del mateix autor, " Paramilitarització i violència política a l'Espanya del primer terç de segle: el requeté tradicionalista (1900-1936) ", en curs de publicació a Revista de Girona.

(158). M.C., C.IX, núm. 17, Melgar a Cerralbo, Venècia, 31 maig 1894.

(159). BREA, Reynaldo, Manual del voluntario carlista, Barcelona. 1892; MOORE, José B., Guerra de guerrillas, Barcelona. 1894; GRANDA, Leoncio G. de, Cartilla militar para uso de cabos, sargentos y oficiales en campaña, Madrid, 1896. Sobre les edicions d'aquest darrer llibre, vegeu " La Cartilla Militar ", a ECE. núm. 2529, 5 febrer 1897, p. 2, i " Cartilla Militar ", a ECE, núm. 2776, 29 novembre 1897. p. 3.

(160). CC, núm. 5559, 11 setembre 1892, p. 8.

IV. ELS CERCLES TRADICIONALISTES:
POLITICA I SOCIABILITAT

" Brindo, pues, por los Círculos tradicionalistas, que es como brindar por el Rey." D'aquesta manera tan expressiva posava fi el Marquès de Cerralbo al seu parlament en el banquet que ell i la seva muller oferiren als cercles tradicionalistes a Barcelona el dia 6 d'abril de 1890. Una moments abans havia explicitat la importància d'aquests centres, que eren " la voz y el corazon del carlismo ", i havia encoratjat els assistents a estendre'n la implantació. Així, va dir als comensals:

"... llevad á todas partes el deseo y el propósito de crear tantos (cercles tradicionalistes) como sean las localidades en que logramos elementos para constituirlos, y si se atiende á esta circunstancia, seguramente en el presente año reuniremos centenares de Asociaciones que al tremolar en su puerta la Bandera tradicional, como casas del Rey, logremos organizar los muchos millares de españoles que son nuestros hermanos de creencias y de esperanzas."

I, encara, va afegir: " Los Círculos son la familia política que nacen de la familia cristiana ..." (1).

L'anàlisi dels brindis i discursos pronunciats pel pròcer castellà en el decurs del seu viatge de propaganda i reorganització a Catalunya, entre els mesos de febrer i abril de 1890, mostra la importància i la centralitat dels cercles en la nova organització del partit carlista a la darrera dècada del vuit-cents, en l'estructura d'aquest "carlisme nou" (2). I, evidentment, mostra també, el destacat rol que els havia

atorgat la nova direcció carlina: " Son tan importantes la vida y accion de los Círculos, son tan queridos al Rey sus trabajos y su desarrollo ...", assegurava el Marquès de Cerralbo a la vetllada organitzada pel Cercle tradicionalista d'Olot el dia 26 de febrer. I, tot seguit, postil.lava: " Para corresponder á la confianza del Rey, para acatar sus órdenes y cumplir sus deseos y que los Círculos Tradicionalistas lleguen á su completo desarrollo, es preciso que en ellos se congreguen todos los carlistas, y de esta union de convicciones, esfuerzos y voluntades se conseguirá el éxito que merecemos, que esperamos y que Dios nos concederá para salvacion de España." (3).

De fet, si el brindis del 6 d'abril culminava, amb múltiples esments als cercles, el viatge de Cerralbo, que era, tal com hem vist en els capítols anteriors, el president de tots els cercles tradicionalistes d'Espanya, en el primer acte al qual assistí des de la seva arribada a Catalunya, d'altra banda, els cercles foren tema de referència central. Era el vespre del 15 de febrer de 1890. En els locals del Cercle tradicionalista de Barcelona es celebrà una vetllada artístic-literària en honor de l'il.lustre visitant. Lluís M. de Llauder, cap del carlisme català, que va precedir en l'ús de la paraula al pròcer castellà, digué que els cercles havien de ser "... foco de atraccion, cultivo de virtudes religiosas y sociales,

lazo de union y fraternidad, medio de elevacion moral y perfeccionamiento individual y manatial de bienes espirituales y materiales para los que experimenten los beneficios de nuestras obras." (4). Cerralbo, entre "Grandes y prolongados aplausos; entusiastas aclamaciones; vivas al Marqués " com escrivia el cronista del viatge (5), s'alçà i pronuncià un llarg discurs (6), on va afirmar que "... para facilitar el triunfo reparador de nuestras creencias nos agrupamos, nos reunimos y se constituyen los Círculos tradicionalistas ...". A continuació especificava la naturalesa d'aquests centres:

" Los Círculos tradicionalistas son, pues, no sólo un centro donde convergen hombres unidos por esas bases que constituyen la perfecta sociedad política, que son unidad de fe , de nacionalidad, de convicciones, de historia, de tradicion y de esfuerzos; los Círculos tradicionalistas son una imperiosa necesidad de la época, son la voz de la patria hablando el lenguaje que nos enseñaron el Consejo de Castilla, el Justicia de Aragon y los Consellers de Cataluña (...).

Los Círculos son organismos de la más activa propaganda y de la más entusiasta organizacion. (...)

(...)

Sean los Círculos un faro á donde puedan guiarse y recogerse cuantos navegan perdido el timon, rota la arboladura, desgajadas las velas en medio de la pavorosa borrasca de la vida moderna, y buscando puerto seguro en donde encontrar grande, sublime y protectora patria, nos hallen con los brazos abiertos, y aprendan de nuestros lábios y de nuestra conducta la justicia de la ley, el derecho de la monarquía, la unidad de la patria, la grandeza foral y el triunfo de la fé."

I afegia, tot justificant el seu càrrec de president de tots els cercles tradicionalistes espanyols:

" Y para consagrar esta union, ayudarla y sostenerla, así como demostrar á los Círculos su importancia, su mision y que han de ser vivo reflejo, incansable propaganda y levantada voz de nuestra organizacion civil, el Rey ha querido tener una representacion inmediata en ellos y ha creado una Delegacion especial: oportuna y provechosa idea que no halla otra dificultad para que el éxito corresponda al propósito y á las esperanzas, que haber sido yo designado para ocupar un puesto que verdadera y públicamente no me canso de reconocer es superior á mis fuerzas."

La conclusió del parlament, així doncs, era lògica: "... unámonos en esa estrecha intimidad que constituye los Círculos, al grito salvador de !Viva la Religion! !Viva la Patria! !Viva el Rey! y !Viva Cataluña! " (7).

1. Què són els cercles tradicionalistes ?

Les múltiples referències del Marquès de Cerralbo als cercles en el transcurs del seu viatge no eren gens excepcionals. Nucli de la reorganització que pretenia d'impulsar, apareixen en totes i cadascuna de les seves intervencions públiques arreu de l'Estat espanyol. Però no només en les seves, sinó en la de la resta dels dirigents carlins i, fins i tot, constantment, amb motiu d'inauguracions, vetllades, defuncions, eleccions, etcètera, etcètera, a la premsa. Seria possible omplir un foli rere l'altre amb aquestes referències. Existeix un text, però, una conferència del

valencià Polo y Peyrolón, pronunciada al Cercle tradicionalista de Godella el 17 de maig de 1896, que és un resum difícilment superable de la naturalesa dels cercles, d'allò que són i d'allò que haurien de ser, com ell mateix puntualitzà (8). Per aquesta raó, el resseguiré detalladament a les pàgines següents, tot matisant-lo i ampliant-lo a continuació. Malgrat l'extensió, penso que l'excepcionalitat del document s'ho val.

Polo y Peyrolón parteix, en la seva exposició, de la següent definició: els cercles tradicionalistes o carlistes, és el mateix, són societats catòlico-polític-recreatives. No són, però, ni "... meras cofradías, ni simples casinos recreativos, ni siquiera círculos políticos a secas, aunque de todo ello tienen un poco ...". No són, en primer lloc, associacions merament religioses, però tampoc anti-religioses: "... antes al contrario, informadas del espíritu cristiano son verdaderas asociaciones católicas, en las que no se tolera nada contra el dogma y la moral, á las que únicamente pueden pertenecer los católicos más fervientes, teóricos y prácticos, que son los carlistas, y en las que todos encuentran cooperación y ayuda, ya que no para la inmediata y directa santificación de los socios, al menos para que no se aparten del camino recto y seguro que ha de conducirles al logro de su destino supramundano." En segon lloc, no són tampoc casinos

recreatus, "... esos suntuosos templos, llamados casinos recreativos, y erigidos al dios placer por el sibaritismo de nuestra edad.". Tot i que en els centres tradicionalistes els jocs innocents i lícits i el lleure senzill i honest siguin permesos, "... entre un casino recreativo y un Círculo carlista media un abismo."

Més semblants haurien de ser, teòricament, per últim, als altres cercles polítics existents. Però, "... tampoco están cortados por el mismo patrón que los casinos políticos españoles." El catedràtic valencià justificava aquesta argumentació de la manera següent:

" Estos, tanto los republicanos (que suelen ser los más similares a los nuestros), como los liberales y conservadores, en casi todas partes y por lo comun, viven vida ministerial y electoral, á lo sumo. Mientras su partido está en el poder y corre la subvención, lo mismo que en vísperas de elecciones, se advierte en ellos alguna animación, y tambien cuando estalla algun cisma personal ó político en la familia, que ha de cortarse por medio de cabildeos del comité y de juntas generales; pero lo restante del año reina en tales centros la soledad más espantosa. El conserje oficia de presidente, junta directiva, junta general, socios, secretario, tesorero y recaudador, todo en una pieza. Los Círculos carlistas, por el contrario, disfrutan vida exhuberante á ciertas horas, todos los días y singularmente los festivos."

Tot seguit destacava el paper jugat pel Marquès de Cerralbo, de qui citava com a emblemàtiques les paraules pronunciades a Barcelona el 15 de febrer de 1890, en el desenvolupament de l'organització carlista. El seu creixement i la seva consolidació es devia, en

bona part, als cercles,

"... que en opini3n de su iniciador ilustre son y deben ser centros de recreo, de instrucci3n, de moralidad, de union fraternal, de propaganda activa, de organizaci3n s3lida, de ejemplaridad pol3tica, de fuerza incontrastable, de refugio en el presente aterrador naufragio religioso, pol3tico y social de las doctrinas revolucionarias; necesidad imperiosa de la presente edad que busca el remedio de sus males en la asociaci3n, y faro luminoso que puede guiar el inseguro derrotero de los que navegan por el proceloso mar de la pol3tica espa3ola, perdido el tim3n de la fe y del patriotismo."

Aquestes funcions dels cercles tradicionalistes eren, a continuaci3n, analitzades una a una:

. centres d'esbarjo.- " Los juegos l3citos, que distraen sin que se cruce apenas inter3s alguno, tales como el ajedrez, las damas, el asalto, el domin3, el billar, solo, malilla, mus, gui3note, tresillo, etc., y los recreos baratos y honestos como las representaciones teatrales, prestidigitaci3n, esgrima, orfeones, fotograf3a, m3sica, etc., son los primeros alicientes que han de atraer al C3rculo al obrero carlista, haci3ndole agradable su estancia en la casa social sin detrimento de su bolsillo ni de su honradez, y apart3ndole de innumerables peligros." El cercle esdevenia, aix3, alternativa a "... las tabernas, cafetines, figones, colmados, caf3s, casinos y teatros indecentes ...". De tota manera, les juntes dels cercles havien d'estar tothora alerta perquè aquestes formes d'esbarjo no passessin de l'estadi de l'ús al de l'abús.

. centres d'instrucció .- Aquesta funció es pot desenvolupar en el cercle al gabinet de lectura, a la biblioteca, a l'escola, o bé a les seccions de cant, esgrima, dibuix i música, o bé assistint a conferències i vetllades. Degut que era imprescindible per part de tot bon carlí el coneixement dels principals articles del "credo catòlico-monàrquico", "... el primer deber ineludible de todo casino carlista, por pobre y modesto que sea, consiste en suscribirse, si fuera posible, á todas las publicaciones carlistas de España, y especialmente á El Correo Español, hoy por hoy nuestra Gaceta, y á los periódicos ó revistas de nuestra comunion, locales y provinciales." " En pueblos pequeños y casinos pobres - afegeix -, cuando la mayoría de los socios son trabajadores del campo ó del taller, y carecen de condiciones para instruirse por sí mismos, es altamente provechoso introducir la costumbre de la lectura en alta voz y pública, para todos aquellos que quieran agruparse en torno del lector." A més a més, tots els cercles que puguin han de fundar i mantenir escoles d'instrucció primària, i seccions de dibuix, cant, música, esgrima i altres per als fills dels socis i per a la joventut carlina en general.

. centres de moralitat.- A part d'impartir, a vegades, conferències i lliçons sobre religió i moral, els cercles han de ser centres de cultura moral: "... en los Círculos carlistas no hay rencillas, disputas ni

escándalos, jamás se oyen en ellos palabras libres ni blasfemias, guárdanse unos a otros las atenciones debidas, y todos respetan y veneran cuanto digno de veneración y respeto existe en las sociedades cultas; que no están reñidos con la moralidad y la cultura las expansiones y regocijos honestos."

. centres d'unió fraternal.- " Los Círculos carlistas son el hogar de la gran familia tradicionalista; el presidente el padre de todos los socios, los veteranos de las pasadas guerras los abuelos, hermanos mayores los socios de edad madura, y la juventud, el requeté, los chicuelos y gente menuda de la casa. Trátanse unos á otros con verdadera lisura democrática, sin distinción de edades, posición social y categorías, más aún, con fraternal cariño; y de aquí surge la unión sólida y compacta, y de la unión procede la fuerza. (...). Ahora en los Círculos nos conocemos, nos tratamos, intimamos hasta donde es posible, y nos fundimos, si se me permite la expresión, en una sola aspiración y pensamiento único." Cal evitar de totes totes que es formin a l'interior del cercle camarilles, agrupacions o divisions, que la familiaritat i una "democracia tan efectiva" poden generar.

. centres de propaganda activa.- " Conversaciones, lecturas, disputas, conferencias, veladas, discursos políticos, poesías encomiásticas de nuestra Bandera y de nuestros mártires, guerreros, literatos o estadistas;

himnos, cánticos, y todo cuanto se hace dentro de los Círculos carlistas, cuanto allí se proyecta y cuanto de allí sale, es propaganda ferviente de nuestras doctrinas y propósitos." A més, per tal de fer propaganda activa i entusiasta, Polo y Peyrolón considera necessari d'instituir joventuts carlistes a tots els cercles, en tant que seccions d'aquests.

. centres d'organització sòlida.- Els cercles són les cases oficials del partit: "... á los Círculos acuden todos sin miramientos ni recelqñery á cualquier hora del día ó de la velada, y en los Círculos se congregan, por último, cuantas veces sea necesario hasta quedar sólidamente organizados todos los elementos é instituciones del partido." Així doncs, en la majoria dels casos acull les reunions i trobades de les diferents juntes del partit.

. centres d'exemplaritat política.- Els cercles estimulen el compromís amb el partit. " Ser carlista de casa, de aquellos que nuestros padres llamaban ojalateros (de ! ojalá triunfemos !), es muy cómodo; pero ser carlista de acción en todas partes es un sacrificio superior á las fuerzas de muchos. Únicamente en los Círculos se aprende á poner en práctica ejemplos tan edificantes."

. centres de força incontestable.- " En nuestros Círculos se efectúa el tacto de codos, allí se consolida

nuestra unión, de allí sale nuestra fuerza incontrastable ..."

. centres de refugi.- Davant la pèssima situació de la pàtria "... no le queda más remedio al español legítimo, amante de su patria, que los Círculos carlistas, en los cuales se respira atmósfera verdaderamente patriótica y verdaderamente monárquica."

La darrera part de la conferència de Manuel Polo y Peyrolón al Cercle tradicionalista de Godella estava destinada a demostrar la necessitat de l'existència dels cercles carlins. Es tractava, de fet, d'analitzar un tema d'actualitat, especialment a la zona valenciana: el desenvolupament paral·lel dels cercles catòlics. Els cercles tradicionalistes eren centres catòlics, deia el dirigent carlista valencià, i fins i tot més encara, eren centres d'obriers veritablement catòlics. Així, doncs, la conclusió era la següent:

" Adelante, pues, entusiastas carlistas, con nuestra patriótica empresa. Donde no haya Círculo carlista, y realmente el Círculo de obreros católicos permanezca aislado de la política, de cabeza al Círculo católico; y permaneced allí, siempre en la brecha, dando hermoso ejemplo de catolicismo doctrinal y práctico, hasta que el liberalismo asome la oreja en cualquiera de los actos oficiales del Círculo. Cuando esto suceda, dejad á los directores de estas Corporaciones que se las compongan como Dios les dé á entender con los liberales. Y donde le haya ó pueda fundarse con elementos de vida, ! de cabeza al Círculo carlista ! que también los Círculos carlistas son católicos ..."

Els cercles tradicionalistes eren, deia Polo y Peyrolón tot acabant aquest llarg parlament, "... verdaderos faros luminosos que podrán guiar vuestro derrotero por entre las negruras y arrecifes de la política española, colocándoos en aptitud para poder prestar servicios eminentes á la Religión, á la Patria y al Rey, que reclaman, en su ayuda, el concurso y defensa de todos los buenos españoles."

2. "... hoy son los Círculos fuerzas activas, organismos políticos de nuestro partido, base de organizacion, ejemplo de lealtades, lazo de compañerismo y sagrario de todas las virtudes carlistas ..."(9)

La denominació cercle tradicionalista fou, sens dubte, la més habitual i oficial a la darrerria del segle. Al costat d'aquesta, però, se n'empraren d'altres, com la de cercle carlista que apareixia en la conferència de Polo y Peyrolón. Són les dues principals. Cercle, però també centre, casino - pel seu vessant més lúdic - o societat. La Societat Tradicionalista de Sestao és una mostra d'aquesta darrera denominació. Tradicionalista o carlista, però en algunes ocasions, també, legitimista o catòlico-monàrquic o catòlic tradicionalista. Així podem trobar el Centre legitimista de Montroig, inaugurat el 24 de juliol de 1892 (10), o el Cercle catòlic tradicionalista d'Herbés, al nord del País Valencià, inaugurat a final de 1893 (11). No són, però, les úniques possibles: així, per exemple, a Falset, existia un Cercle agrícola tradicionalista (12).

A voltes s'acompanyava d'un nom, estretament vinculat a la "causa", com en els casos del Cercle tradicionalista sant Jaume de Bilbao, el Cercle tradicionalista "La Margarita" de Lleida o bé el Cercle tradicionalista "La Flor de Lis" de Mollerussa, inaugurat el 14 de maig de 1891 (13).

Com reconeixia el dirigent carlista valencià en el discurs pronunciat a Godella, d'altres formacions polítiques disposaven també de cercles: els liberals, els conservadors, els republicans. Aquests darrers eren els més semblants als cercles tradicionalistes, afirmava. Republicans i carlins, a la fi de segle, a efectes d'estructura i organització, tenen moltes coses en comú, que els diferenciaven dels partits del torn, autèntiques agrupacions de notables. Els centres republicans, com encertadament escriu Angel Duarte (14), "... duïen a terme la tasca de cohesionar, de posar en contacte, els elements dispersos dels barris, de les localitats dels Afores o dels pobles d'arreu de Catalunya ...". En aquest sentit, la seva finalitat era doble: "... mantenir viu i difondre l'ideal republicà i facilitar possibilitats d'esbarjo i relació social." Més o menys, allò que pretenien els cercles tradicionalistes, amb diferències evidents: els balls o les obres de "Pitarra" desapareixien per a deixar pas a lectures de poesies i treballs i al rès, i a obres teatrals més adequades per al públic carlí. Tinc la

sensació, però, que els cercles tradicionalistes tingueren un més gran desenvolupament que els republicans a la fi del segle XIX, segurament en relació a l'espai de centralitat que ocupaven en l'estructura del partit. Caldria, però, aprofundir en l'estudi dels centres republicans per tal de poder-ho confirmar (l'estudi que, a hores d'ara, està elaborant Duarte sobre els republicans reusencs ens aportarà, a ben segur, dades molt útils sobre aquest tema), i alhora, no perdre de vista la interrelació entre aquests dos pols polítics, equidistants del mateix centre de poder, en oposició frontal però que sovint adopten formes i fórmules convergents. Els cercles tradicionalistes eren, d'altra banda, tal com afirmava el Marquès de Cerralbo, " cases del Rei "; els centres socialistes i obrers, " cases del Poble " (15).

Cercles tradicionalistes i centres catòlics o cercles catòlics d'obrers. Fou la relació, a causa de la proximitat i, doncs, la lluita per uns espais semblants i una mateixa clientela, més complexa (16). Anà des de la més estreta col.laboració, com a Manresa a principi de la dècada (17) o en determinats indrets del País Valencià, on alguns cercles catòlics foren acusats repetidament de ser instruments del carlisme (18), fins a l'enfrontament més virulent, com a Castellar, on

"... apenas el P. Vicent supo que se había inaugurado el Círculo carlista de Castellar, partido de Ruzafa, se presentó en

la iglesia de aquel poblado, y como si el Círculo carlista fuera un crimen, predicó y trabajó para fundar enfrente suyo, y con el exclusivo objeto de hundirlo, otro Círculo católico obrero." (19)

A Nules, més o menys contemporàniament, segons la premsa carlina (20), "... cada dia va aumentando (el Cercle tradicionalista) á costa de la disminució del Círculo llamado católico, pero en realidad político, y del Cosi por añadidura."

Els cercles tradicionalistes acomplien dues funcions molt clares: la política, que integra la tercera funció que els atribuïa Polo y Peyrolón, la religiosa, i, en segon lloc, la recreativa i de vida social, de sociabilitat, en definitiva, que és la que possibilitava la cohesió i formació de la base del partit. Per tal que el desenvolupament d'aquests elements fos possible, els cercles havien de disposar d'un local propi, més o menys gran, amb més o menys dependències, més ben o no tant ben equipat, segons les possibilitats. Normalment estaven formats per una sala de reunions, una sala d'actes i un cafè. Però, evidentment, podien tenir més sales, malgrat que les anteriors fossin les principals. Fixem-nos en el plànol del Cercle tradicionalista d'Olot, reproduït a l'Apèndix número 4 (21). A la part de davant, el cafè, amb mostrador, bodega i cuina, en el centre la sala principal, amb capacitat per unes cent-setanta cadires, i al darrera una habitació que havia de ser o bé

secretaria o bé sala de billar (no obstant, en el plànol, aquest figura a la sala principal), els serveis i un jardí. La sala principal esdevenia, segons les ocasions, sala de cafè i d'estar, platea de teatre o menjador. En el dibuix del Cercle tradicionalista d'Olot publicat a Lo Crit d'Espanya (22) es pot veure, a part d'un detall de la sala de billar, l'aspecte de la sala principal durant una vetllada, igualment com es pot veure en el cas de Balaguer, on a més figura un dibuix de la sala convertida en menjador (23), i en el del Cercle tradicionalista de Barcelona (24). Que el cafè era un element imprescindible d'aquests locals podem percebre-ho també mitjançant l'anàlisi de la contribució industrial, on figuren sota l'epígraf cafè en societat. Així, el 1892 es va donar d'alta al registre de la contribució la societat Cercle tradicionalista de Mollerussa (25), o bé al registre de l'arrendatari de contribucions de la província de Lleida per a 1899-1900 podem trobar des del Cercle tradicionalista d'Horta fins al de Tortosa, tot passant, entre d'altres, pels d'Alcanar o Montroig (26). El Cercle tradicionalista d'Igualada, instal·lat al carrer Alba, núm. 24, contribuïa, també, com els anteriors, com a cafè en societat (27), i el d'Olot va pagar el 1899-1900, en aquest concepte el mateix que nou cafès en societat més de la ciutat: Indústria i Comerç, Centre de Catòlics, Centre Fontanella, La Fraternal, La Unión, El Imparcial, Pere Cusi i Joan Forga (28). De l'activitat d'aquest

café n'és una nítida mostra el volum de facturació que tenia, molt considerable (29). Així mateix, el cercle olotí va haver de pagar en concepte de la taula de billar que posseïen (30), igualment com ho feia, posem per cas, el cercle de Lleida des de 1892 (31). El billar era un dels jocs més atractius dels cercles: " El elemento joven del Círculo carlista de esta importante población (es refereix a Valls), está muy animado por haber adquirido dicha sociedad un magnífico billar." (32). Molt sovint, tot al llarg de la dècada, els cercles tradicionalistes canviaren de local, en la major part dels casos per tal de guanyar espai. D'aquesta manera el novembre de 1896 la junta directiva del cercle de Madrid va acordar buscar un altre local, ja que el que tenien era massa petit, especialment els dies que s'organitzaven vetllades: " No siendo conveniente, á los fines de propaganda, impedir á esas personas (fa referència als no socis, als quals es permetia l'entrada en dies com ara l'aniversari de Don Carlos) la entrada en nuestro Círculo, ni siendo justo tampoco que los Sres. Socios se vean imposibilitados de disfrutar de todos los beneficios á que tienen perfectísimo derecho ...", es fa necessari "... trasladar el Círculo á un local más espacioso." (33)

La funció política dels cercles era clara. Allí es reunien les diferents juntes del partit, allí es preparaven i es feia el seguiment de les eleccions, allí

es feia propaganda i es preparaven les campanyes de propaganda, allí es comentava i discutia del passat, el present i el futur. Però al costat d'aquesta funció, en destacava una altra, segurament més difícil de concretar, però que permetia que els cercles tradicionalistes fossin, com volien els carlins d'Orduña (34), un lloc " de recreo y lazo de union " entre els correligionaris. Vetllades literàrio-musicals, sempre polítiques però, lectures de poesies i altres treballs - Pantaleón Gómez Casado, un destacat carlista de Palència, va publicar un volum amb les poesies que havia llegit entre 1895 i 1896 al cercle de la seva ciutat (35) - lectura de la premsa, banquetes, vida de cafè, jocs de billar o de cartes, orfeons, grups de teatre, componien, entre d'altres, aquest segon element que acomplien aquests centres. El cercle, en tant que àmbit de sociabilitat política (36), possibilitava la cohesió de la base del partit, necessària en uns moments de reconversió de l'estructura del propi partit cap a formes "modernes", de masses. Aquest és un tema fonamental, que explica, en bona part, l'impuls finisecular del carlisme espanyol. Cohesió, però també formació: els cercles mantenien escoles, d'instrucció primària, de solfeig, de música, de francès, etc.; també organitzaven sovint conferències, de tema general a vegades, però la major part dels casos religioses - les típiques conferències quaresmals foren habituals a molts cercles - o bé polítiques. Cohesió, però també

assistència: els cercles organitzen monts de pietat o caixes de socors mutus.

Però, com funcionava un cercle tradicionalista ? Aquesta pregunta és possible respondre-la a través dels estatuts i reglaments conservats. Ho farem a partir dels que hem pogut localitzar, editats o no, fins avui: els de Madrid, Barcelona, Olot, Igualada, Sabadell i Ripoll (37). Els de Madrid i de Barcelona, ambdós aprovats pel Govern Civil el 1888, foren el model dels posteriors. Però aquests, poc a poc, els completaren i aquells sofriren, alhora, modificacions. Per tant resseguirem els reglaments a partir del d'Olot, de 1889, incorporant les diferències rellevants existents en els altres. El primer capítol del reglament del cercle especifica que el Cercle tradicionalista "... es un centro de reunión para facilitar las relaciones entre sus individuos y proporcionarles las distracciones propias de este género de Sociedades." (art.1). El reglament dels cercles de Barcelona, Madrid i Igualada diuen exactament el mateix. En el de Ripoll es concreta una mica més: " Se funda un Círculo tradicionalista, que sea centro de unión y de honesto recreo de todos aquellos individuos que se hallen identificados con la política que sustenta la Comunion católico-monárquica cuyos principios se resumen en el lema Dios, Patria y Monarquía Tradicional Españolas."

A continuació, dins el mateix capítol primer, es fan una sèrie de consideracions que no figuraven en els reglaments de l'any anterior. A l'article segon es pot llegir: " En el local de la Sociedad se establecerá un Salón-Café y otro destinado á Gabinete de lectura y Biblioteca, expediéndose en el primero café y otras bebidas por cuenta de la misma Sociedad, sin perjuicio de poderse establecer más tarde un Salón-Teatro para representaciones morales." Per tal d'adquirir mobles, llibres i altres objectes necessaris es creaven accions de vint-i-cinc pessetes (art.3). En el local del cercle només eren permesos els jocs següents: " tresillo, solo, tute, malilla, borrotada, brisca, truque, dómimo, ajedrez y billar " (art.4). El local restava obert fins a les deu del vespre a l'hivern i fins a dos quarts d'onze l'estiu, excepte quan s'hagués organitzat algun acte (art.5). En el local només tenien dret d'entrada les autoritats, els socis i les seves famílies i persones pertanyents a d'altres cercles tradicionalistes (art.6). S'havia de redactar un reglament interior, a efectes d'administració i comptabilitat (art.7). I per últim, la dissolució de la societat es faria quan ho reclamessin dues terceres parts dels socis, entre els quals hi havia d'haver majoria de socis fundadors (art.8).

Els socis eren dividits en tres categories: fundadors, fundadors-aspirants i de número. Els primers

havien d'haver adquirit, com a mínim, una de les accions consignades a l'article tercer; els fundadors-aspirants feien el pagament anterior, però de manera ajornada, i els socis de número eren tots els altres (art.9-12). A Madrid i Barcelona només socis propietaris i transeunts, i a Ripoll i Sabadell, numeraris, protectors i honoraris. Per tal d'ingressar com a soci al Cercle tradicionalista d'Olot, a més de la sol.licitud, calia acomplir les condicions següents: 1) pertànyer al partit tradicionalista, i 2) haver estat proposat per tres socis i admès per la junta directiva (art.13). Les sol.licituds d'ingrés s'exposaven al públic durant vuit dies i si en aquest termini no hi havia hagut cap reclamació, la junta directiva ho posava a votació. Eren necessaris, per aprovar-la, dues terceres parts dels vots de la junta (art.14-15). El pagament de la quota s'havia de fer per terminis anticipats, amb la fracció desitjada, que no excedís d'un per cada mes de l'any (art.16). Els socis estaven obligats a fer l'anterior pagament, a més de complir els estatuts, reglament i acords d'ordre interior (art.17), i a notificar per escrit si desitjaven donar-se de baixa del cercle (art.18).

A la junta directiva només hi podien pertànyer els socis fundadors (art.19), amb la qual cosa es marcava una clara barrera social a l'interior del cercle i s'assegurava el control de la societat per part d'un

nucli molt concret, el més benestant, tal com veurem detalladament en el capítol següent. Amb un escrit signat per trenta socis era possible de demanar la convocatòria de junta general, que s'havia de celebrar abans de quinze dies (art.20-21). Tots els socis tenien els mateixos drets i consideracions en el local i dependències del cercle (art.22). L'article 22 especificava que si un dels socis fundadors era baixa sense que les seves accions encara no estiguessin amortitzades, aquest tindria dret a cobrar-les quan li pertoqués per sort. En el següent es citaven les quatre causes per les quals es podia perdre el caràcter de soci: 1) per pròpia voluntat; 2) per manca de pagament; 3) per infracció greu dels estatuts, reglaments o acords d'ordre interior, i 4) per haver faltat "... á las Leyes del honor y del decoro ó comprometer en cualquier forma el buen nombre del Círculo." A Ripoll s'hi afegia un altre motiu: " Proferir blasfemias ó palabras injuriosas que afecten á la moral." Aquestes disposicions no quedaven només sobre paper. Així, al Cercle tradicionalista de Madrid, a la reunió de la junta directiva de 24 d'agost de 1896 es tractà el cas d'un soci, Dionisio de Ocaña, que va proferir una blasfèmia al local del cercle i va faltar al respecte a un sacerdot. S'acordà fer-lo comparèixer davant la junta per tal de ser "severamente reprendido", obligar-lo a demanar perdó al sacerdot i amenaçar-lo d'expulsió (38). Per posar en pràctica la separació del cercle d'algun

soci calien dues terceres parts dels vots totals de la junta directiva (art.25). Els mobles i efectes del cercle eren propietat dels socis fundadors i fundadors-aspirants, i només ells en participarien en cas de dissolució de la societat (art.26). En alguns cercles tradicionalistes s'elaboraren targetes d'acreditació i identificació dels socis. Elicio de Bériz ho proposà el febrer de 1896 al Cercle tradicionalista de Madrid i la junta ho va aprovar (39). Segurament no devien ser massa diferents de les repartides pel cercle d'Olot, un exemplar de les quals es pot veure a l'apèndix gràfic (40).

En el tercer capítol figuraven tots els articles referents a la junta directiva. Aquesta s'havia d'ocupar de l'ordre interior i el règim econòmic del cercle (art.27), i estava formada per un president, dos vice-presidents, un tresorer, un comptador, un bibliotecari, sis vocals, un secretari i un vice-secretari (art.28). El nombre de càrrecs depenia de la importància de la societat. Així, a Sabadell, un president, un vice-president, un tresorer, un secretari i tres vocals; a Madrid, en canvi, un president, tres vice-presidents, deu vocals, un comptador, un tresorer, un secretari i dos vice-secretaris. Malgrat que en els reglaments analitzats no figuri, des de ben aviat els cercles nomenaren president o presidents honoraris, càrrec que requeia en els màxims dirigents estatals, regionals o a

voltes provincials. L'elecció dels càrrecs de la junta era per dos anys, excepte el de president, renovat anualment, però amb possibilitat de reelecció (art.29-30). A continuació s'especificaven els deures de cada membre de la junta directiva (art.31-45). El darrer capítol contenia els articles que afectaven les juntes generals: citació dels socis (art.46), mínim de socis assistents (art.47), categories de les juntes (ordinàries i extraordinàries) (art.48), fórmula de desenvolupament de les reunions de junta general, d'elecció de càrrecs i de segones convocatòries (art.50-52). Per últim, s'especificaven les atribucions de les juntes generals: 1) modificar estatuts i reglaments, excepte l'article primer dels estatuts en la seva totalitat; 2) escollir els membres de la junta directiva; 3) resoldre sobre alteracions de les quotes mensuals, i 4) examinar els pressupostos, balanços i comptes que anualment havien d'acompanyar la memòria de la junta (art.49).

3. La implantació dels cercles: una aproximació a la geografia del carlisme a la Restauració

Quan en el capítol anterior hem analitzat les juntes tradicionalistes existents a Espanya a la darrereria del segle XIX, hem usat una font molt interessant, els "Llibres d'Honor", que, a més de les juntes, contenien també dades sobre els cercles. En el quadre de la pàgina següent (41) es pot veure l'evolució

CERCLES TRADICIONALISTES (1892-1896)

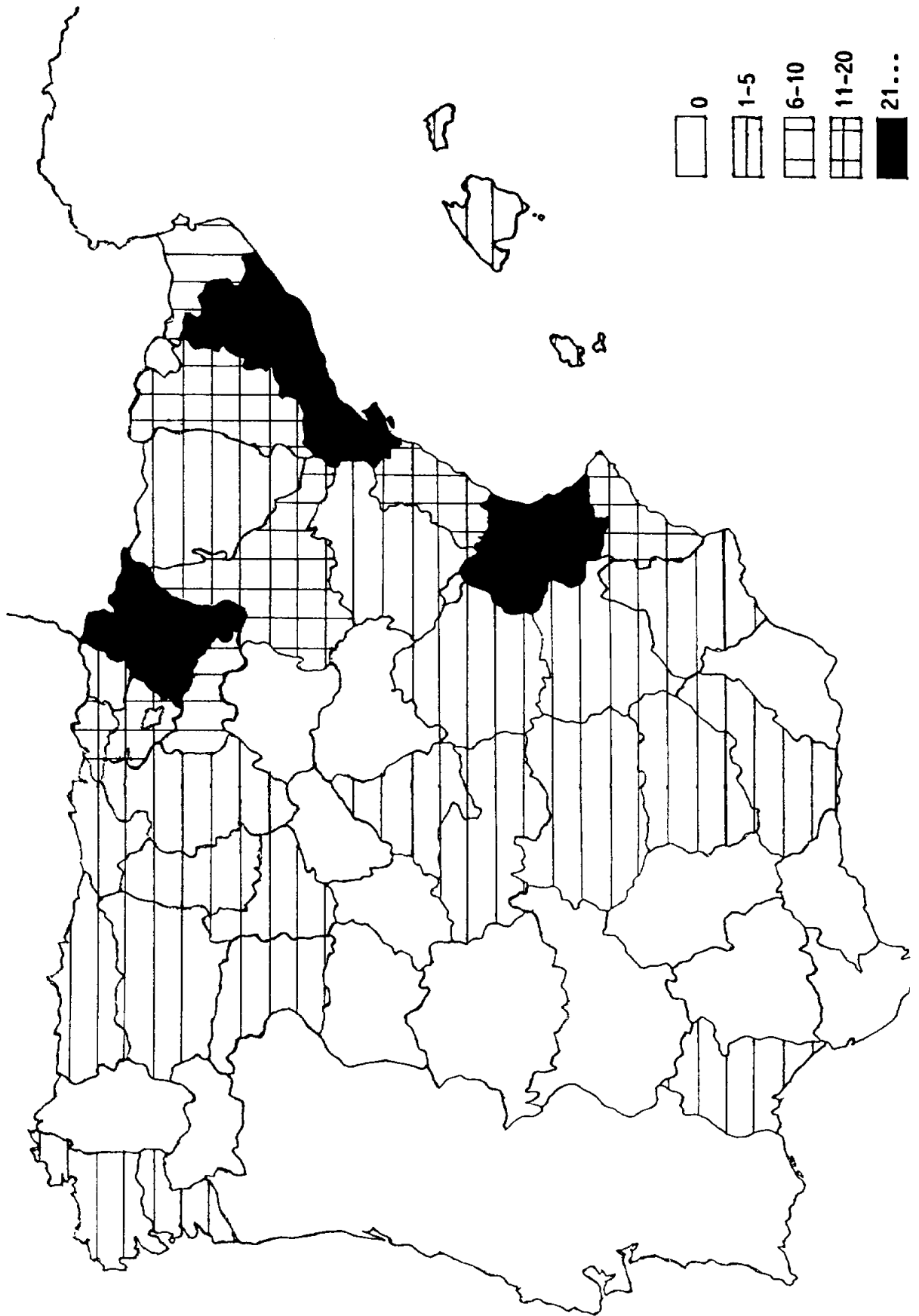
ALABA	2	11
ALACANT	4	18
ALBACETE	0	6
BALEARS	2	5
BARCELONA	18	46
BISCAIA	3	12
BURGOS	4	9
CASTELLO	4	16
CIUDAD REAL	2	4
CORUNYA (LA)	0	1
CONCA	0	1
GIRONA	2	10
GRANADA	0	1
GUIPUSCOA	2	5
HUELVA	0	1
JAEN	0	2
LLEO	0	1
LLEIDA	6	17
LOGRONYO	7	11
MADRID	2	2
MURCIA	0	2
NAVARRA	7	23
ORENSE	0	1
OSCA	1	2
OVIEDO	1	1
PALENCIA	1	4
PONTEVEDRA	1	1
SANTANDER	1	1
SARAGOSSA	4	11
TARRAGONA	16	27
TEROL	0	3
TOLEDO	0	4
VALENCIA	11	45
VALLADOLID	1	2
ZAMORA	0	1
	<hr/>	<hr/>
	102	307

del nombre de cercles entre els anys noranta-dos i noranta-sis, per províncies. L'any 1892 destacaven les de Barcelona, Tarragona i València, amb divuit, setze i onze cercles tradicionalistes, respectivament, que el 1896, han esdevingut un total de quaranta-sis, quaranta-cinc i vint-i-set. Barcelona i València, com vèiem ja en el cas de les juntes i també de la premsa, foren els dos nuclis on va quallar més fortament la nova organització del partit carlista. Un salt important es produí també a Navarra, però a molta diferència dels anteriors. Castelló, Alaba, Lleida, Biscaia i Alaba multiplicaren, així mateix, el nombre de cercles existents en aquests quatre anys. Eren els territoris on la propaganda carlista podia resultar exitosa, és a dir, podia provocar la formació dels elements bàsics de la nova estructura: els cercles. Fixem-nos ara en el quadre següent (42), on es detallen el nombre de cercles existents a cada província en diferents moments del mateix any. Les dades de la primera columna són de la darrereria de 1895, publicades a principi de 1896, i les de les altres dues de mitjan 1896. A Alacant es van formar tres cercles nous, quatre a Barcelona, dos a Castelló tres a Lleida i Navarra, set o vuit a València, mentre que a la resta de províncies les dades són, en general, estables, excepte a Burgos. Tot plegat ens permet de perfilar, de manera més aproximada que en el cas de les juntes, la geografia del carlisme de la Restauració. El mapa dels cercles (43) delimita un

CERCLES TRADICIONALISTES (1896)

	1	2	3
ALABA	11	11	11
ALACANT	15	18	18
ALBACETE	3	6	6
BALEARS	5	5	5
BARCELONA	42	46	46
BISCAIA	11	12	12
BURGOS	5	9	9
CASTELLO	14	16	16
CIUDAD REAL	4	4	4
CORUNYA (LA)	1	1	1
CONCA	1	1	2
GIRONA	10	10	10
GRANADA	1	1	1
GUADALAJARA	0	0	1
GUIPUSCOA	4	5	5
HUELVA	1	1	1
JAEN	1	2	2
LLEO	1	1	1
LLEIDA	14	17	17
LOGRONYO	10	11	11
MADRID	2	2	2
MURCIA	2	2	2
NAVARRA	22	23	25
ORENSE	0	1	1
OSCA	2	2	3
OVIEDO	1	1	1
PALENCIA	3	4	4
PONTEVEDRA	1	1	1
SANTANDER	1	1	1
SARAGOSSA	11	11	11
TARRAGONA	27	27	27
TEROL	2	3	4
TOLEDO	3	4	4
VALENCIA	37	45	44
VALLADOLID	2	2	2
ZAMORA	1	1	1
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	271	307	312

CERCLES TRADICIONALISTES (1896)

triangle amb una punta a Alacant, l'altra a Girona i la darrera a Biscaia. Per tant, el País Basc, Navarra, Aragó, Catalunya i el País Valencià constitueixen el conjunt de territoris compresos en aquest triangle. Ha desaparegut, en canvi, la província de Guadalajara, una de les que més juntes tradicionalistes havia format. La geografia dels cercles em sembla molt més fiable per tal de detectar la implantació del carlisme. Amb algunes matisacions, això no obstant. Destaquen, per ordre, de més a menys: Barcelona, València, Tarragona i Navarra (44). L'any 1896, un de cada tres cercles es trobava a Catalunya. Del total de cent cercles tradicionalistes, quaranta-dos corresponien a la província de Tarragona, vint-i-set a la de tarragona, disset a la de Lleida i deu a la de Girona. Un repartiment per províncies, però, ens explica ben poc la geografia del carlisme català. Així, el nucli principal, a la Muntanya catalana, es repartia entre les províncies de Barcelona i Girona. Al costat d'aquest, Barcelona i les seves rodalies, el sud de Catalunya i el nucli lleidatà, especialment important a la seva part més oriental, acabaven de conformar el mapa.

La pregunta que sorgeix immediatament és la següent: per què Catalunya i el País Valencià han desplaçat a un segon terme el territori per excel·lència del carlisme, Navarra i el País Basc. Aquest és un tema que caldrà aprofundir més endavant. En tot cas, penso

que és necessari de considerar, com a mínim, quatre explicacions complementàries. En primer lloc, l'impacte de l'integrisme i, per tant, el descens dels efectius carlins, fou molt més notable a Navarra i el País Basc que no a l'àrea mediterrània (45). Tot seguit no podem oblidar el paper jugat pels dirigents carlins, que al País Valencià i a Catalunya feren costat ràpidament a la nova direcció del carlisme i foren els màxims impulsors del "carlisme nou": els Llauder, Roger de Llúria, Calatayud o Polo y Peyrolón desenvoluparen notablement les seves zones d'influència. En tercer lloc, el carlisme basc i navarrès era fonamentalment rural i, per tant, un enquadrament com el que suposaven els cercles, eminentment urbà, tenia poques possibilitats d'arrelar. Així doncs, aquesta zona, no instaurà amb força la nova organització, però en canvi va seguir essent el baluart electoral del carlisme, circumstància que ens permet de distingir clarament la geografia dels militants carlins de la dels simpatitzants i electors. I, per últim, tot incidint sobre l'anterior, les diferències entre les formes de sociabilitat a l'àrea del País Basc-Navarra i a Catalunya-País Valencià. Es tracta, en el segon cas, d'una sociabilitat molt més formalitzada, a l'entorn d'uns determinats nuclis, com ara penyes o cafès, que, per tant afavoreixen l'èxit dels cercles tradicionalistes. Al País Basc i a Navarra les fórmules són més informals i menys sedentàries, per la qual cosa la implantació d'unes entitats com els cercles era

complexa, tal com els resultats varen mostrar (46).

En el capítol anterior consideràvem que les juntes tradicionalistes eren ben poc representatives de la implantació del carlisme en aquell lloc concret, ja que era molt difícil de saber si al darrera hi havia mil, cent o bé deu persones, o simplement que els membres de la junta es representessin a ells mateixos, en tant que únics carlins de l'indret. Els cercles ofereixen, en aquest sentit, més garanties. En el "Llibre d'Honor" de 1892 es considerava que cada cercle tradicionalista tenia, com a mínim, de tres-cents a quatre-cents socis (47). Certament que hi havia cercles que tenien aquest nombre de socis, però no pas tots, ni tampoc la majoria. Dels poc més de tres-cents cercles existents a Espanya el 1896, un total de noranta-cinc declaraven aquell mateix any a la direcció del partit els seus membres (48). Així trobem,

10 cercles	entre 25 i 49 socis
30 cercles	entre 50 i 99 socis
39 cercles	entre 100 i 249 socis
16 cercles	més de 250 socis.

Per tant, excepte en uns pocs casos, els cercles declaraven tenir entre 30 i 300 socis. Una trentena era el mínim per què funcionés una societat d'aquesta mena, ja que entre tots l'havien de mantenir. La mitjana de socis de la relació anterior ens situa entre els cent quaranta i els cent cinquanta per cercle. Es evident que en alguns casos les dades no són prou fiables (per tal

que ho fossin caldria comprovar els socis dels cecles un a un en d'altres fonts documentals, la qual cosa és avui per avui, i potser per sempre, materialment impossible), però en d'altres sí que ho són. Com a mesura de precaució podríem reduir a un centenar la xifra mitjana. D'aquesta manera, l'any 1896, podem fer referència a més de tres-cents mil socis arreu de l'Estat espanyol, que constituïen la base del partit carlista, la seva militància. Saber quants eren és molt important, sens dubte, però ho és més encara saber qui eren, retornar del número a l'home: qui eren, doncs, aquests militants del partit carlista a la darrerria del segle XIX ?

NOTES

(1). " Los Marqueses de Cerralbo á los Círculos Tradicionalistas de Cataluña ", a CC, núm. 4682, 7 abril 1890, pp. 7-10. Les citacions a la p. 10. El discurs complet es pot veure a l'Apèndix número 1.

(2). Vegeu el segon apartat del capítol II.

(3). " El Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4646, 1 març 1890, ed. matí, p. 9. Discurs reproduït a l'Apèndix número 1.

(4). " En el Círculo tradicionalista de Barcelona. Velada en obsequio al señor Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4633, 16 febrer 1890, p. 14.

(5). Ibid..

(6). Vegeu una il·lustració de l'acte a l'Apèndix número 4, vol. II, ff. 231 i 233.

(7). " En el Círculo tradicionalista ...", pp. 15-18. El discurs de Cerralbo es troba reproduït a l'Apèndix número 1.

(8). POLO Y PEYROLON, Manuel, " Los Círculos carlistas ", a BPC, vol. XII, juny 1896, pp. 80-91. Totes les citacions següents corresponen, si no s'especifica el contrari, a aquest text. Manuel Polo y Peyrolón és un personatge que va jugar un paper molt important en el carlisme valencià finisecular, i que caldria estudiar detalladament. La documentació continguda a la Real Academia de la Historia (Madrid) podria aportar, en aquest sentit, dades molt interessants.

(9). Aquestes paraules estan extretes de la carta tramesa pel Marqués de Cerralbo al recentment constituït Cercle tradicionalista de Vitòria, a principi de 1889. " Carta del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo al Círculo Tradicionalista de Vitoria ", a CC, núm. 4236, 12 gener 1889, ed. matí, pp. 6-7.

(10). El Corresponsal, " Movimiento carlista. En nuestra provincia. Inauguración del Centro Legitimista de Montroig ", a El Correo de la Provincia, núm. 127, 31 juliol 1892, p. 1.

(11). " Movimiento carlista ", a CC, núm. 5951, 17 octubre 1893, ed. matí, p. 8.

(12). El Corresponsal, " De Falset ", a El Correo de la Provincia, núm. 64, 15 maig 1892, p. 2.

- (13). El Corresponsal, " Apertura del Círculo carlista de Mollerusa ", a CC, núm. 5096, 27 maig 1891, p. 9.
- (14). DUARTE, Angel, El Republicanisme català a la fi del segle XIX, Vic, 1987, p. 41.
- (15). ARBELOA, Víctor Manuel, Las Casas del Pueblo, Madrid, 1977; DEGLI'INNOCENTI, Maurizio, ed., Le Case del Popolo in Europa (Dalle origine alla seconda guerra mondiale), Florència, 1984.
- (16). Vegeu la segona part del capítol V.
- (17). " El Centro católico de Manresa ", a CC, 17 juny 1890, ed. matí, pp. 6-8.
- (18). GARRIDO, Samuel, Los trabajadores de las derechas, Castelló, 1986, pp. 124 i ss..
- (19). " Los carlistas valencianos ", a ECE, núm. 2049, 5 juliol 1895, p. 1. A Alboraiia, el recentment inaugurat Cercle tradicionalista, s'havia instal·lat " En el mismo local ocupado hasta hace poco por el Círculo católico de Obreros, muerto ó poco menos á manos de esos católicos crepusculares, como felizmente los llama el Sr. Mella, que se empeñan en alejar á los clérigos de los Círculos tradicionalistas, pero metiéndolos de hoz y coz en los Círculos de obreros, conservadores la mayor parte ..." " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1909, 15 gener 1895, p. 2.
- (20). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1973, 3 abril 1895, p. 2. Sobre el Cossi, vegeu sobretot MARTI, Manuel, " Els primers anys de la Restauració a Castelló de la Plana: les forces polítiques (1875-1891) ", a Estudis d'Història Contemporània del País Valencià, núm. 6, s.d., pp. 221-245; MARTI, Manuel, Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local (Castelló, 1875-1891), Castelló, 1985; MARTI, Manuel, " La societat valenciana de la Restauració (1875-1914): estabilització del domini burgès i contestació renovada ", a RUIZ TORRES, Pedro, coord., Història del País Valencià. V. Epoca contemporània, Barcelona, 1990, pp. 137-166, i PEREZ ARRIBAS, Eduardo, Polítics i cacics a Castelló (1876-1901), València, 1988.
- (21). Volum II, f. 249.
- (22). Vegeu el dibuix a l'Apèndix número 4, volum II, f. 247.
- (23). Ibid., ff. 243 i 245.
- (24). Ibid., f. 231.

- (25). A.H.Ll., 568, Registre d'altres de la Contribució industrial, 1887-1892, f. 68.
- (26). A.H.T., Hisenda, 1.1.5.2.6., Registro de expedientes presentados en concepto de Data interina por el arrendatario de Contribuciones de esta provincia, 1899-1900, 1899-1900.
- (27). A.H.C.I., F.M., I.3.3.1/2, S.H., S.F.iM., Contribución industrial. Año económico de 1893 á 1894. Provincia de Barcelona. Ciudad de Igualada.
- (28). A.H.C.O., F.M., S.C.I., 1897-98 -1909, Contribució industrial, any econòmic 1899-1900, Còpia Matrícula, f. 1.
- (29). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies. Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligalls 48-52, Factures i rebuts, 1889-1900.
- (30). A.H.C.O., F.M., S.C.I., 1897-98 -1909, Contribució industrial, any econòmic 1899-1900, Còpia Matrícula, f. 11.
- (31). A.H.Ll., 568, Registre d'altres de la Contribució industrial, 1887-1892, f. 71.
- (32). " Crónica carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 62, 29 febrer 1896, p. 4.
- (33). M.C., C.XVIII, núm. 5, Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 á 1897, sessió 14 novembre 1896, f. 77.
- (34). " Círculo carlista en Orduña ", a CC, núm. 5443, 18 maig 1892, ed. matí, p. 9.
- (35). GOMEZ CASADO, Pantaleón, Poesías leídas en las veladas del Círculo Tradicionalista de Palencia en 1895-96 por su autor ..., Palència, s.d..
- (36). Utilitzo aquí el concepte de sociabilitat en el sentit que li atorga l'historiador francès Maurice Agulhon. Vegeu, entre les moltes obres de l'autor, *Pénitents et Franc-Maçons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité meridionale*, París, 1984 (1ª ed. 1968); *La République au village. Les populations du Var de la Révolution à la IIe. République*, París, 1979 (1ª ed. 1970); *Le Cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Etude d'une mutation de sociabilité*, París, 1977, i *Histoire vagabonde*, vol. I, París, 1988. Vegeu, a més, PONTON, Rémy, " Une histoire des sociabilités politiques ", a *Annales E.S.C.*, núm. 6, 1980, pp. 1269-1280; GEMELLI; Giuliana i MALATESTA, Maria, " Le avventure della sociabilità ", a *Forme di sociabilità*

nella storiografia francese contemporanea, Milà, 1982, pp. 11-120; FRANÇOIS, Etienne i REICHARDT, Rolf, " Les formes se sociabilité en France du milieu du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle ", a Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, vol. XXXIV, 1987, pp. 452-472, i RIOUX, Jean-Pierre, " L'association en politique ", a REMOND, René, dir., Pour une histoire politique, Paris, 1988, pp. 87-120.

(37). Estatutos y reglamento del Círculo tradicionalista. 1888, Madrid, 1888; Estatutos y reglamento del Círculo tradicionalista de Barcelona, Barcelona, 1889; Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca, Olot, 1889; A.H.C.I., F.M., 1900, lligall D., 1, Societats, Estatuts del Centre tradicionalista d'Igualada, 1889; Estatutos y reglamento del Círculo tradicionalista de Sabadell y su distrito, Sabadell, 1895; A.H.G., F.D., Govern Civil, 33.d.4., Associacions, 1895-96, Expedient 701, Centre Tradicionalista de Ripoll.

(38). M.C., C.XVIII, núm. 5, Círculo Tradicionalista de Madrid. Libro de Actas. 1895 á 1897, sessió 24 agost 1896, ff. 61-62.

(39). Ibid., sessió 9 febrer 1896, f. 47.

(40). Volum II, f. 251.

(41). Les dades de 1892, a CC, núm. 5318, 14 gener 1892, ed. matí, pp. 16-17, i CC, núm. 5353, 18 febrer 1892, ed. matí, p. 12. Les de 1896, a Organización carlista. Libro de Honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales-Círculos. 1896, Madrid, 1896, pp. 91-102.

(42). Les dades de la columna 1, a ECE, núm. 2207, extraordinari, 6 gener 1896, p. 6; les dades de la columna 2, a Organización carlista. Libro de Honor..., pp. 91-102, i les dades de la columna 3, a M.C., C.XVIII, núm. 3, Círculos, s.d.(1896).

(43). Aquest mapa ha estat elaborat amb les dades de ECE, núm. 2207, extraordinari, 6 gener 1896, p. 6.

(44). " Barcelona, Valencia, Alicante, Murcia, eran las provincias más republicanas de España, más plagadas del pernicioso parlamentarismo, hoy son las primeras en el movimiento religioso y político que ha de regenerar el país." " Crónica carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 59, 8 febrer 1896, p. 3.

(45). REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco, 1876-1900, Madrid, 1985, pp. 113 i ss..

(46). Aquesta formulació deu molt a les converses mantingudes amb Enric UCELAY DA CAL. D'ell, precisament, es pot consultar, " Cultura popular: los ateneos obreros de Barcelona ", a Alternativas, núm. 9, 1977, s.p..

(47). CC. núm. 5353, 18 febrer 1892. ed. matí, p. 8.

(48). Dades elaborades a partit de M.C., C.XVIII, núm. 3, Círculos, s.d.(1896).

V. ELS SOCIS DELS CERCLES TRADICIONALISTES.
UNA APROXIMACIO A LA BASE SOCIAL DEL CARLISME
FINISECULAR

Un considerable nombre de les cròniques escrites amb motiu del viatge del Marquès de Cerralbo a Catalunya i el País Valencià, entre els mesos de febrer i abril de 1890, feien esment de la participació en els actes de persones de molt diferent extracció social. Així, el 22 de febrer, l'estació de tren de Vic "... estaba atestadísima de gente compuesta de todas las clases sociales...", i l'endemà, en el banquet celebrat al migdia, "... todas las clases sociales tenían representacion en dicho acto.". Un parell de dies després, a l'entrada de la ciutat d'Olot, "... apiñábase una multitud inmensa, viéndose entre la misma á todas las clases sociales.". En el banquet celebrat al restaurant de Miramar, a Barcelona, el dia 16 de febrer, d'altra banda, segons Joan Baptista Falcó, cronista del viatge, "... se veían confundidos en amigable consorcio el aristócrata con el modesto obrero, el comerciante con el abogado, el jefe con el simple voluntario: allí se realizaba, en una palabra, la verdadera democracia tan cacareada por los liberales y conseguida solamente por nosotros." (1).

L'any següent era Vázquez de Mella, en tant que cronista d'un nou viatge de propaganda del representant de Don Carlos, al País Basc i Navarra en aquesta ocasió, qui descrivia de manera molt semblant el banquet que va tenir lloc a Estella. Allí, es podia veure

"... un cuadro hermosísimo de democracia cristiana, en que aparecen congregados el grande de España y el humilde menestral, el descendiente de los ricos-hombres de Navarra y el modesto obrero, el general y el soldado, el escritor y el campesino, unidos por el lazo fraternal de una creencia y un sentimiento común, en obsequio á un proscrito que los hermana como padre y que desde el destierro es más Rey que los que se sientan por temporadas en uno de esos tronos que la revolución levanta y derriba, y que más parecen banquillos de reos que solio de realezas soberanas." (2)

I. quan l'agost de 1894, els carlistes de Burgos obsequiaren el mateix Vázquez de Mella i el Baró de Sangarrén amb un banquet, amb motiu d'un nou viatge de propaganda que aquests havien emprès, el periodista carlí Luis G. de Granda podia escriure: " Alrededor de las mesas, cubiertas con blanquísimos manteles, símbolo de la pureza carlista, tomaban asiento más de 250 correligionarios nuestros, hermanos todos en la fe y en el amor, desde el sencillo obrero con su limpia blusa, signo bendito del honrado y manual trabajo hasta el hombre de ciencia; el seglar y el sacerdote, el hombre civil y el militar encanecido en los combates." I. tot seguit, exclamava: " ! Cuánta fraternidad y qué admirable democracia ! " (3).

En els escrits publicats a la premsa carlina de la darrereria del segle XIX, les referències de la mena de les anteriors són molt freqüents. Quan ressenyen la vetllada literàrio-musical del dia de Reis de 1897 al Cercle tradicionalista de Madrid, escriuen que allà

" tenían lucida representacion todas las clases sociales ", i "... se veían confundidos, por la hermosa lazada de la fraternidad cristiana, las aristocracias de la sangre, del talento y de la virtud, los que ostentan la caballerosa levita y los que visten la honrada chaqueta y calzan la humilde alpargata." (4). I al Cercle tradicionalista de Valls, el rés del rosari que tingué lloc el 2 de febrer de 1893 en sufragi de l'ànima de Doña Margarita, la primera muller del pretendent, va reunir prop de dos centenars de persones, que feien exclamar al cronista de l'acte (5): " ! Qué cuadro tan magnífico representaba ayer al ver confundidos en un mismo salon dirigiendo preces al Señor tanto el jornalero, labrador ó artesano como el rico propietario ó letrado oyéndose solo el eco de la Salve y Santa, pidiendo que la angelical difunta interceda cuanto antes para el triunfo de nuestra santa causa ! "

En un banquet carlista a Toledo el desembre de 1890, d'altra banda, hi estaven " representadas todas las clases de la sociedad " (6), igualment com a la inauguració del Cercle tradicionalista de Barbastro, uns anys després, a la qual feren acte de presència "... correligionarios de todas las clases sociales." (7). I, finalment, en aquesta simple mostra de referències periodístiques. l'octubre de 1895 s'assegura que, el recentment obert Cercle tradicionalista de Mataró "... cuenta ya con un centenar de socios, entre los

cuales figuran representaciones de todas las clases sociales." (8)

Les continuades al·lusions a l'heterogeneïtat social i, consegüentment, en part, a la bona convivència a l'interior del partit carlista, ja sigui amb motiu de banquets, rebudes triomfals, vetllades literàrio-musicals, actes religiosos, o bé inauguracions de cercles o simplement pel que fa a la composició d'aquests mateixos centres, eren, a banda d'un recurs propagandístic - una imatge que enfortia el carlisme, alhora que era projectada sobre el conjunt de la societat -, una realitat fefaent. En el carlisme de final del vuit-cents, com tot al llarg de la història del carlisme i dels moviments reialistes precedents, l'heterogeneïtat social de la seva base apareix com una de les seves característiques definitòries, variable, no obstant, en relació amb els condicionaments geogràfics i cronològics, entesos en un sentit ampli (9). Aquest tret característic mostra, al mateix temps, la complexitat del fenomen i la seva llarga pervivència.

1. Els socis dels cercles tradicionalistes

Així doncs, qui formava part del partit carlista a la darrereria del segle XIX ? Fer-se aquesta pregunta significa demanar-se, més que no pas qui eren els votants del partit en les successives eleccions o bé els simpatitzants carlins, caracteritzats per l'adhesió o el

suport al partit, qui eren els seus membres o militants. Entenem per militant aquella persona integrada a l'organització o comunitat del partit, és a dir, que ha formalitzat el seu suport, mitjançant la participació en els nuclis de base, títol de militant o soci, quota (no exclusivament en el sentit financer del terme, sinó també, tal com va fer notar Maurice Duverger en el seu llibre clàssic sobre els partits polítics, com a element psicològic d'adhesió i participació), etc. (10). En l'etapa cronològica que centra aquest treball, ens trobem, de fet, davant un incipient partit de masses, amb les matisacions que sigui necessari de fer a aquesta denominació (en tot cas, caldria fer-les de qualsevol grup polític respecte d'un imaginari partit de masses modèlic), que es diferencia clarament, com ho faran els partits republicans, dels partits del torn dinàstic, als quals correspon millor l'etiqueta de partits de quadres o de notables. En el conjunt dels canvis ocorreguts en el partit carlí i, concretament, en aquest procés de transformació en un partit de masses, "modern" -malgrat conservar ineludiblement vells trets diferenciadors -, amb una progressiva formalització de l'adscripció, no havien incidit solament factors de tipus intern, com la mateixa redefinició político-ideològica, especialment entorn de 1888, sinó també d'altres d'externs, no per això menys importants, com ara la introducció del sufragi universal a partir de 1890.

La militància carlina es correspon amb els membres de les juntes i els cercles tradicionalistes. Una anàlisi dels membres de les juntes per tal de caracteritzar els militants del partit carlí seria feina debades - en tot cas permetria de caracteritzar una franja molt concreta de la militància -, ja que quantitativament i qualitativa les juntes no són prou significatives, com hem vist anteriorment, i alhora, en usar-les per estudiar la base social del carlisme, introduirien un element de distorsió pel fet que en formaven part persones pertanyents als sectors socials benestants de la població. Per tant, ens haurem de fixar en aquests més de trenta mil militants o socis dels cercles tradicionalistes que, entorn de 1896, existien a Espanya (11).

El partit carlista no sobrevis, a la fi del vuit-cents, exclusivament mercès a l'impuls dels vells combatents de les guerres civils. Es un carlisme en renovació generacional constant. Així, en un comentari publicat el novembre de 1897 al Correo Catalán es podia llegir que "... el partido carlista rebosa de gente jóven entusiasta y vigorosa.", i el pretendent, més de dos anys abans, comentava a un periodista de Nàpols que s'estaven incorporant amb força al moviment carlista "jóvenes llenos de ardor y de virtud" (12). Al costat dels antics combatents i polítics figuren nombroses persones, sobretot joves, que s'hi integraren després

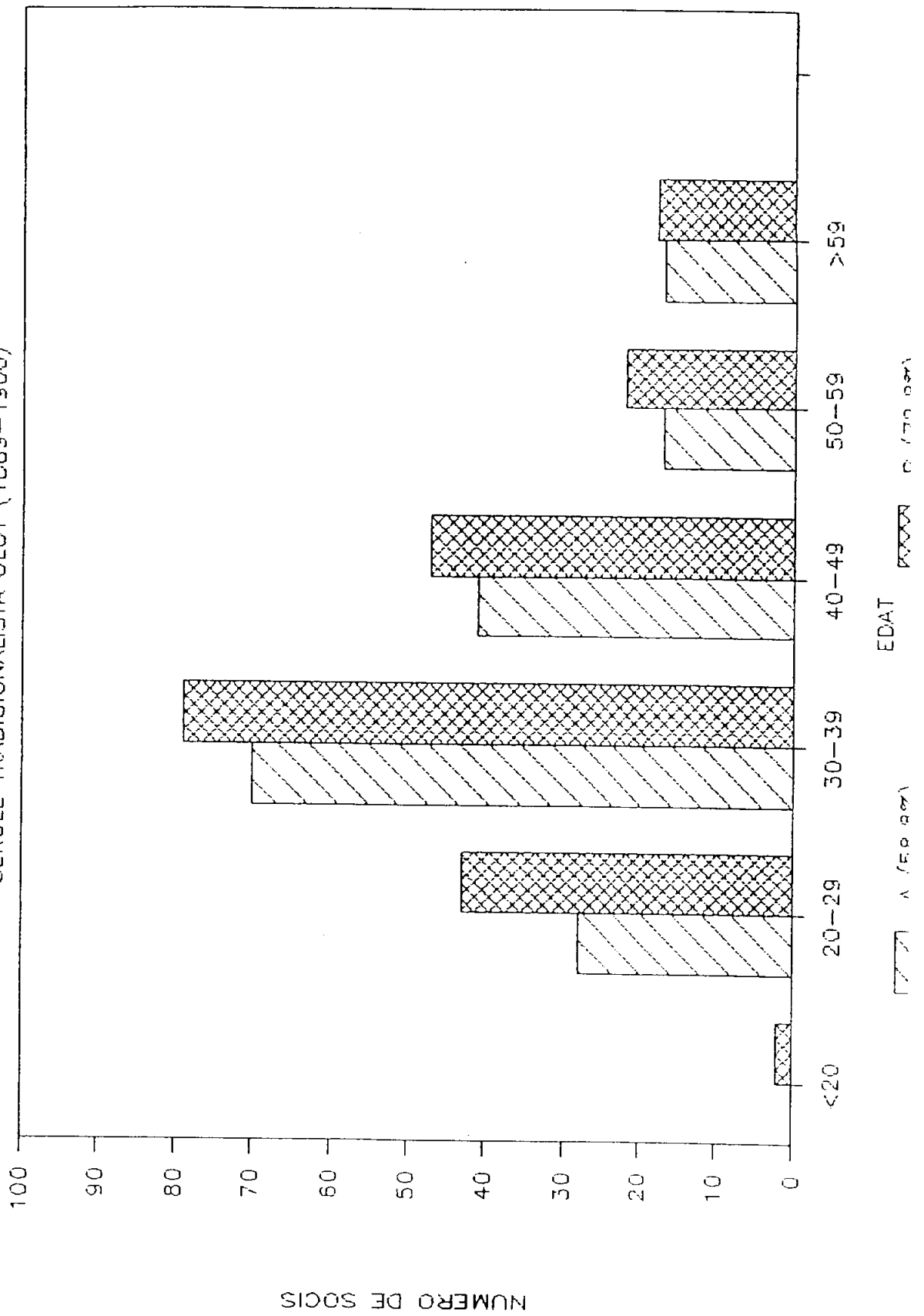
de la guerra dels anys setanta, en plena etapa de la Restauració. La premsa carlina de les darreries de la centúria apareix plena de notícies on es destaca el paper dels joves dins el partit. Així, els joves volen fundar cercles tradicionalistes: "... entre la juventud carlista de Orense se agita de fundar en aquella ciudad un Círculo católico-monárquico.", o, tot fent esment de la progressió del moviment carlista a València, es comenta que "... en todas partes el elemento joven quiere tener Círculo, aunque sea pobre." (13); creen orfeons carlins: " En el Círculo Tradicionalista de Covadonga, establecido en la capital de Asturias, se está organizando un Orfeon compuesto de entusiastas jóvenes ..." (14); formen part de les juntes directives dels cercles: d'aquesta manera, la premsa es pot lamentar l'agost de 1895 de la mort, als 23 anys, del vice-president del Cercle tradicionalista de Sants (15); intervenen en els actes convocats pel partit: en el meeting organitzat amb motiu de la inauguració del Cercle tradicionalista de Castellar, una vegada concedida "... la palabra al joven Alier, dirigióse éste á la concurrencia pronunciando un elocuente discurso en lenguaje catalán." (16); o bé, constitueixen organismes annexs com ara joventuts escolars o joventuts tradicionalistes, com a Lleó, on el 1898 es va inaugurar la Joventut tradicionalista amb un acte on participà el carlisme lleonès en ple, tot formant "... un apiñado concurso compuesto de respetables señoras, hombres en la

plenitud de la vida, ancianos venerables y jóvenes entusiastas; pero destacándose estos últimos entre los demás concurrentes, lo mismo que las flores se destacan entre las hojas del rosal, y completando así un cuadro lleno de fragancia y colorido." (17)

Si deixem de banda les abundants referències periodístiques sobre aquesta qüestió, i ens concentrem en les dades que ofereix la documentació pròpia d'un d'aquests cercles - l'única de la qual tenim coneixement -, el Cercle tradicionalista d'Olot, la imatge descrita pel cronista de l'acte de Lleó pot ésser corroborada: joves, homes en la plenitud de la vida i ancians formen part del centre. Fixem-nos en la gràfica de la pàgina següent (18), en la qual es distribueixen els socis del cercle olotí per grups d'edat. L'edat de cadascun dels socis ha estat calculada per a l'any 1897, malgrat que la mostra integra la totalitat dels components del cercle entre 1889 i 1900 (19). S'aprecia amb nitidesa com el nucli majoritari es situa entre els 30 i els 39 anys el 1897 - tant si ho mirem a la columna de l'esquerra, sobre un 58'8% dels socis identificats, com a la de la dreta, sobre un 72'8% dels prop de tres-cents socis, però en aquest darrer cas amb un petit marge d'error -, que significaria entre 22 i 31 anys en el moment de la fundació del centre el 1889, i entre 9 i 18 anys el 1876, a la fi de la tercera carlinada. Si a aquest grup hi afegim el dels carlins que el 1897 tenien

DISTRIBUCIO PER EDATS DELS SOCIS

CERCLE TRADICIONALISTA OLOT (1889-1900)

entre 20 i 29 anys, i fins i tot algun menys de 20, resulta que dels militants del partit a final del vuit-cents, un conjunt molt nombrós no va participar, a causa de l'edat - malgrat que tenim algunes dades sobre combatents de fins i tot 12 anys (20) -, a la Tercera guerra carlina. Al costat d'aquests joves, i alguns ja no tant joves, trobem un altre nucli destacable - el segon en nombre - entre els 40 i els 49 anys, i dos de menys nombrosos, tot i que quantitativament tampoc menystenibles, entre els 50 i 59 anys i a partir dels seixanta. Un carlisme, doncs, com afirmàvem més amunt, en renovació generacional constant.

El sector més jove del partit fou, sens dubte, el més actiu del carlisme finisecular. Pensem, per exemple, en l'activitat desenvolupada per joves com Vázquez de Mella, Abánades, Echave-Sustaeta o Bardina, que, més endavant, entrat el nou segle, adquiririen encara, per una raó o altra, més notorietat (21). Juan Vázquez de Mella tenia 27 anys el 1888 - havia nascut el 1861 a la població asturiana de Cangas de Onís -, quan escrivia a *El Pensamiento Galaico*, periòdic que abandonà al cap de poc per tal d'integrar-se a la redacció d'*El Correo Español*. Al cap de poc el seu nom ja sonava entre els escollits per a dirigir el diari. " Mella como V. dice muy bien - li escrivia el secretari de Don Carlos al Marquès de Cerralbo l'octubre de 1891 (22) -, es una gran esperanza y está llamado á ser una gloria de la

Causa." Des de la seva arribada a Madrid participà en el Cercle tradicionalista de la capital, alhora que era una peça imprescindible, per les seves qualitats oratòries, en les campanyes propagandístiques del partit carlí a la darrera dècada de la centúria, i diputat al Congrés de diputats des de l'any 1893 (23). Claro Abánades, nascut a Molina d'Aragó el 1872, va ser, precisament, el recopilador de les obres completes de Vázquez de Mella. Periodista i escriptor, el 1896 presidia la recentment constituïda Joventut carlista de Molina d'Aragó i era, sens dubte, el dirigent principal del partit en aquella zona. L'any següent va emprendre un viatge de propaganda per diferents poblacions de la província de Terol per tal de constituir juntes tradicionalistes (24).

Eustaquio de Echave-Sustaeta, d'altra banda, fou el president i principal impulsor de la Joventut carlista de Bilbao, així com director del seu portaveu escrit, el setmanari Chapel-Zuri. Col.laborà en diverses publicacions carlines i l'octubre de 1897, amb la fundació del diari *El Pensamiento Navarro*, de Pamplona, n'esdevingué el director. Aquest mateix any figurava com a president del Cercle tradicionalista de Sant Jaume de Bilbao (25). Joan Bardina va néixer l'any 1877 a Sant Boi de Llobregat. A la segona meitat dels noranta escrivia poesies i articles en tot un seguit de periòdics carlistes, com l'anteriorment citat Chapel-Zuri de Bilbao, *El Voluntario* i *El Nuevo Cruzado* de

Barcelona o Lo Geni Catalá de Vilafranca del Penedès. Malgrat la seva joventut, fou un dels principals redactors del setmanari Lo Mestre Titas (1897-1900). El 1899 va publicar el fullet Catalunya Autónoma i l'any següent un recull d'articles de Lo Mestre Titas, amb el títol Catalunya y els Carlins. A ell es deuen també, en aquesta etapa primerenca, les obres Aparisi y Guijarro (1900) i Orígenes de la Tradición y del Régimen Liberal (1902) (26).

Aquestes quatre individualitats il·lustren perfectament aquest activisme juvenil a l'interior del carlisme. Podríem afegir-hi un cas excepcional i de característiques dissemblants, com és el d'aquell nen repel·lent anomenat Ramoncito Murgía (27). Perfectament, deia, però cal afegir que de manera parcial. Són les puntes de petits icebergs, formats pel conjunt del nucli més jove del carlisme finisecular, enquadrats en organismes annexs com les joventuts tradicionalistes. Echave-Sustaeta presidia les de Bilbao i Abánades les de Molina d'Aragó, i aquest darrer, com a tal, va emprendre, com veïem més amunt, un viatge de propaganda per la província de Terol per tal de formar juntes carlistes. La propaganda fou, entre les múltiples activitats d'aquestes organitzacions (28), una de les principals, que, a part de poder emular les accions dels dirigents "adults", els permetia de reafirmar la seva identitat alhora que els convertia en

peces molt útils per a la comunitat carlista. Així, un periodista del *Correo Catalán* narrava i comentava les excursions de propaganda de la Joventut tradicionalista de València de la manera següent (29):

" Una comision de la incansable juventud tradicionalista de Valencia, de la que formaban parte el inspirado vate señor Chenovés, el señor Calatayud (hijo) y otros distinguidos jóvenes carlistas de aquella ciudad, han aprovechado los días de Carnaval para hacer una excursion á las importantes poblaciones de Villarreal, Onda y Almazora, en las que han celebrado veladas que se han visto concurridísimas.

Digno del más cumplido elogio es la conducta de esos jóvenes que en vez de consagrar dichos días á las diversiones propias del Carnaval, los invirtieron en la grata obra de predicar con incansable celo las doctrinas tradicionalistas, que son las únicas que podrán regenerar nuestra patria que hoy vive vida oprobiosa y de vilipendio."

L'activisme de les joventuts i, doncs, la seva progressiva reafirmació - recordem que per a Julio Burell, parlar de "carlisme nou" era com fer-ho sobretot de "carlisme de la gent jove" -, acabà comportant un cert conflicte generacional a l'interior del carlisme, només parcialment perceptible a la fi del segle, però detectable tot al llarg del primer quart del segle XX, especialment a partir de la mort de Don Carlos i successió en la persona del seu fill, Jaume (30).

Malgrat tot, com era lògic, el combatent i, sobretot, el vell combatent, va continuar simbolitzant el carlisme. Era l'anella que permetia enllaçar el

present amb el passat. D'aquí la importància que va adquirir, des de la seva primera celebració el dia 10 de març de 1896 - el 10 de març commemorava l'aniversari de la mort del primer rei carlista, Carles V -, la festa dels Màrtirs de la Tradició, instaurada per Don Carlos, que era un homenatge als combatents carlins morts, però, sens dubte, així mateix, als vius (31). Quan els dibuixants del setmanari satíric carlí Calacuerda volien representar el carlisme el representaven com un senyor gran, vestit militarment, amb posat majestàtic i barba blanca. La mateixa imatge, de fet, que nodria la imaginació dels seus oponents. Els ex-combatents, per la seva significació general i d'altres circumstàncies individualitzables, ocupaven un lloc destacat, a voltes real a voltes simbòlic, en el partit: en els actes, als cercles, a les juntes, a la direcció. D'aquesta forma, en l'organigrama del Cercle tradicionalista de Pola de Lena, al costat de la junta directiva i la junta de propaganda es constituïa una junta consultiva, que integraven disset membres, " distinguidos veteranos de la última guerra carlista " (32). O, de la mateixa manera, en la ressenya dels actes, s'afanyen tothora a destacar la filiació militar dels participants. D'aquesta manera, en una festa celebrada a Tortosa, " Don José Amargós, veterano de las tres guerras y conocido tradicionalista, tomó la palabra ... " (33). I, en la formació i constitució de juntes i cercles s'esdevé exactament el mateix, com quan el mes de maig de 1893 s'explicava la formació d'un

centre a Sarrià, on un dels elements que es destacava era que entre els socis figurés el que fou el governador militar del castell de la Seu d'Urgell, un tinent de cavalleria i un d'artilleria, "... y varios zuavos y otros carlistas pertenecientes á distintas armas." (34)

Una simple ullada a les seccions necrològiques de la premsa carlina, tanmateix, permet d'adonar-se com a final de segle morien un nombre molt considerable d'aquells vells combatents. Per exemple, entre els deu morts de filiació carlina, esmentats a la necrologia publicada a la Biblioteca Popular Carlista el mes de maig de 1897, apareixen tres eclesiàstics, un dels quals ex-director d'El Padre Verdades, el vice-president del Cercle tradicionalista de Catral, un carlí tolosenc de 91 anys, un ex-administrador del Correo Catalán, així com " el decano de los carlistas ubetenses " i tres "entusiastes carlins" més (35). De fet, ja l'any 1878, quan només feia un parell d'anys que la guerra havia acabat, Don Carlos, en una carta escrita a París dirigida al Marquès de Valde-Espina, s'exclamava (36): " ! Cuántos ya de mis leales servidores han dejado de existir desde el fin de nuestra campaña ! ". L'abril de 1891, d'altra banda, moriren amb pocs dies de diferència dos dirigents carlistes destacats, com eren els marquesos de Monroy i de Valde-Espina (37), la qual cosa feia que en una entrevista concedida per Cerralbo a l'Heraldo de Madrid, tot comentant les moltes defuncions

que es produïen els darrers mesos en el si del carlisme,
el periodista comentés:

" Los viejos troncos son los más
expuestos á perder sus viejas ramas."

I Cerralbo responia:

" Es verdad; pero por eso hay que
redoblar los esfuerzos, á fin de hacer menos
sensibles esas pérdidas." (38)

Fer menys sensibles les pèrdues fou, certament, allò que
possibilitaren la constant renovació generacional a
l'interior del carlisme i, encara més, la gran activitat
desplegada per les noves incorporacions.

Un carlista granadí, Francisco Guerrero Vílchez,
fundador i director de diversos periòdics, publicà l'any
1898 un article que, per títol, portava la següent
pregunta: " ¿ Quién son los carlistas ? " (39). A parer
de Guerrero Vílchez - que al costat del seu nom
remarcava sempre el qualificatiu obrero - els carlins
eren la majoria dels obrers, " que conocen que el
socialismo es un imposible, y el anarquismo la negación
de la familia y de todos los sentimientos cristianos ",
així com els catòlics sincers, el clergat i els pròcers
catòlics. Ho eren, també, totes les dones " que respetan
la santidad del hogar doméstico y tienen a la Virgen
María su protectora, como la Estrella de la Esperanza
para guiarlas al seguro puesto de salvación ", el
" bizarro cuanto sufrido " exèrcit i, per últim, els

joves, aquells " innumerables jóvenes á quienes su claro talento ha hecho comprender los errores é inconvenientes del liberalismo con doctrinarios y que con el corazón henchido de entusiasmo quieren resucitar en la hermosa tierra donde nacieron aquella famosa hidalguía española, aquellos hechos heróicos que ocupan las mejores páginas en la historia de las naciones."

A la resposta del director i fundador d'El Amigo del Obrero hi havia quelcom de real, malgrat que no es tractés d'una descripció de la realitat, ans una barreja de realitat i desig. L'heterogènia composició social de les files carlines era, tal com avançàvem a l'inici d'aquest capítol, absolutament certa. Vèiem, així mateix, com entre els socis del Cercle tradicionalista de Mataró figuraven representacions " de todas las clases sociales " i en un acte religiós celebrat al Cercle tradicionalista de Valls coincidien jornalers, llauradors, artesans, lletrats i rics propietaris (40). En unes ocasions es destacava la pertinència a cercles tradicionalistes de rics propietaris, advocats o industrials, amb el prestigi que això pot suposar, i en d'altres, per una raó semblant, s'incidia en els militants artesans, pagesos o obrers. D'aquesta manera, en els actes d'inauguració del Cercle tradicionalista de Casp, "... se veía un pueblo compuesto de labradores i artesanos con sus mujeres, un pueblo en masa que agobiado por los tributos y la ominosa dominación de

estos liberales, iba á rendir culto y saber noticias del
augusto proscrito de Venecia. " (41). Del Cercle
tradicionalista d'Algemesí escrivien a principi de 1897
que segons els documents llegits en el decurs de la
junta general "... se demostró que la Sociedad, aunque
compuesta de pobres jornaleros, en su mayor parte, tiene
vida próspera." (42). I, a Palència, el 1895, en el
recentment inaugurat Cercle tradicionalista, el nombre
de socis " ... va aumentando, y con sus cuotas, aunque
pequeñas, por admitir sin reparo alguno á la clase
obrera, dan lo bastante para su sostenimiento. " (43)

Deixem de banda, momentàniament, les abundants
referències periodístiques i concentrem-nos novament en
el cas concret del Cercle tradicionalista d'Olot. La
imatge d'un partit on conflueixen homes de molt diversa
condició social s'aferma. En el quadre de les pàgines
següents (44) s'han distribuït els prop de tres-cents
socis - un 63'3% del total a la primera columna i un
75'2% a la segona, malgrat que amb un marge de
fiabilitat una mica més reduït - d'aquest cercle, entre
1889 i 1900, per oficis. D'entrada, a part de l'ample
ventall d'oficis representats, cal destacar la
presència, a primer terme, de teixidors i de paletes.
Un de cada set socis del Cercle tradicionalista d'Olot
era teixidor, i un de cada deu, paleta. D'altra
banda, un de cada set teixidors olotins, com a mínim -
els treballadors més nombrosos a la vila, només superats

DISTRIBUCIO PER OFICIS DELS SOCIS DEL CERCLE
TRADICIONALISTA D'OLOT (1889-1900)

	A	B
TEIXIDOR	25	30
BRACER	16	21
JORNALER	5	6
	21	27
PROPIETARI	15	18
HISENDAT	4	4
	19	22
PALETA	19	19
COMERCIANT	12	12
BOTIGUER	1	2
	13	14
SABATER	7	12
FUSTER	6	7
FABRICANT	2	3
INDUSTRIAL	2	3
	4	6
FERRER	5	5
CONFITER	4	4
PREVERE	4	4
HORTELA	4	4
PROCURADOR	3	3
ADVOCAT	1	1
	4	4
PINTOR	3	4
LLAURADOR	3	3
FLEQUER	3	3
DEP. AJUNTAMENT	3	3

ESCULTOR	2	3
MESTRE	2	3
CURTIDOR	2	2
ESCRIVENT	2	2
ESPARDENYER	2	2
CARNISSER	2	2
COLON	2	2
TINTORER	2	2
SASTRE	2	2
LLAUNER	1	2
GUARNICIONER	1	2
ASSERRADOR	0	2
COTXER	1	1
CARRETER	1	1
MOLINER	1	1
ARTISTA	1	1
CARBONER	1	1
MOÇO CORDA	1	1
PORTER	1	1
SERENO	1	1
CALDERER	1	1
GUARDA-JURAT	1	1
PEO	1	1
DEP. ESCRIPTORI	1	1
TRAGINER	1	1
TERRISSAIRE	1	1
PASTOR	1	1
FILADOR	1	1

CRIAT CONFIANÇA	1	1
ESPARTER	1	1
FOTOGRAF	1	1
PELAIRE	0	1
FARMACEUTIC	0	1
PERRUQUER	0	1
METGE	0	1
IMPRESSOR	0	1

186	221
(63'3%)	(75'2%)

pels bracers - i un de cada cinc paletes, militaven al carlisme (45). A més dels teixidors (46), d'altres oficis vinculats amb el tèxtil també hi són representats, com els filadors, els tintorers i els pelaires o paraires. En total suposen entre un 13 i un 15% dels socis del cercle. Artesans, i obrers, en un sentit ample, així doncs, constitueixen una part molt important de la militància. A part dels teixidors i d'altres ocupacions relacionades amb el tèxtil, i dels paletes, destaquen, també, els sabaters - a l'entorn d'un de cada nou sabaters olotins pertanyia al partit carlí - i espadenyers, fusters i ferrers, adobadors i carnissers, etcètera. I, al costat de tots aquests, els treballadors del camp. Un de cada vuit o nou socis del Cercle tradicionalista d'Olot era bracer o bé jornalier (en alguna ocasió no necessàriament, o com a mínim no únicament, agrícoles). Si els posem en relació, no obstant, amb el total de la vila, la seva importància disminueix: representen un 5-6% dels bracers i jornaliers olotins l'any 1897. Si els afegim hortelans i llauradors la proporció, dins el conjunt de socis carlins, augmenta lleugerament. Artesans, petits comerciants (flequers, confiters, sastres, etc.), obrers i treballadors del camp, en conjunt, conformen a l'entorn de tres quartes parts de la militància carlista d'Olot a la fi del vuit-cents.

Pel que fa al quart restant, sobresurten els

propietaris i hisendats: entre un 9 i un 10% dels socis del cercle, i un 10-11% del total de propietaris i hisendats olotins l'any 1897. Es tracta, en general, de petits i mitjans propietaris. Dels 35 contribuents de la ciutat d'Olot que superen el miler de pessetes de riquesa rústica, pecuària i urbana imponible, només dos militen en el partit carlista, i, encara, ocupen els llocs 19 i 25 a la llista que es podria elaborar dels majors contribuents locals segons la contribució territorial de 1893-1894 (47). A continuació, podem trobar els comerciants, els industrials i fabricants - entre un 2 i un 4% del nombre total de socis del Cercle tradicionalista d'Olot -, procuradors i advocats, i professionals de la medicina.

Malgrat que les dades sobre el cercle de la ciutat d'Olot no siguin directament generalitzables, sí que contribueixen a confirmar les informacions generals que trobem a la premsa i en els llibres i opuscles de l'època, i alhora permeten de dissenyar uns esquemes i línies d'interpretació que haurien de ser recomprovats, si la documentació ho permetés, en cada cas concret. Conviuen, així doncs, a l'interior del carlisme finisecular, sectors socials molt diferenciats. La seva confluència en el carlisme s'ha d'explicar en el marc de les transformacions - econòmiques, però també socials, polítiques i culturals - que comportà el procés d'afermament de l'estat liberal, la societat burgesa i

el capitalisme. El carlisme esdevé una mena de societat paral·lela - que agrupa, segons una poesia de Bardina, " desde 'l trevallador fins al més noble, / del pobre al potentat " (48) -, on l'empobriment econòmic, la devaluació sòcio-cultural de determinades ocupacions (l'artesanat, per exemple, o el mateix clergat), la ruptura de l'ordre i les formes de vida tradicionals o bé els conflictes culturals, en el sentit més extens del terme cultura, enllacen persones i grups amb projectes i aspiracions a voltes diferents, però que convergeixen en front de la societat present. La complexitat del fenomen fa que, a hores d'ara, se'n sàpiga ben poca cosa. Tot just en els darrers anys han aparegut alguns textos que aporten una mica de llum al problema a l'etapa del primer carlisme (49). Alhora, aquesta mateixa complexitat fa que els resultats concrets siguin difícilment generalitzables, ni a nivell geogràfic ni cronològic. En tot cas, es tracta d'un dels problemes fonamentals que té pendents de resoldre la historiografia contemporània espanyola (50).

En tot cas, a l'espera d'aprofundir en aquest tema clau, em sembla bàsic de retenir la importància que dos sectors socials tenien en el carlisme. Primerament, els artesans i gent dels oficis en general. De fet, ja Julio Aróstegui en el seu treball sobre el carlisme alabès en el Sexenni (51) havia qüestionat la imatge del carlisme com un exclusiu "fenomen pagès", tot mostrant

el pes de l'artesanat en els rengles carlins. Els estudis posteriors ho han corroborat. Malauradament, però, la gran indústria ha enlluernat els historiadors de l'economia i la societat espanyola de la segona meitat del segle XIX i de principi del XX, i així aquests sectors socials resten sense estudiar, en una etapa on, certament, encara hi conviuen. Al costat dels artesans no podem oblidar els obrers, malgrat la limitada incidència que sobre ells tingué el carlisme. El Marquès de Cerralbo, no obstant, sostenia que tenien més incidència de la que normalment semblava sobre els grups obrers (52), fet que la fundació de cercles a la conca minera i siderúrgica de Biscaia per exemple, podria - malgrat que només en part - abonar (53).

En segon lloc, la pagesia. El predomini de l'artesanat per damunt dels nuclis pagesos en la militància carlina finisecular s'explica, sense menystenir en res el pes d'aquests, pel fet que els cercles tradicionalistes constituïen unes formes d'enquadrament urbà, d'una banda, i de l'altra, en la base de la primera, que estem fent referència a militants o membres del partit i no pas a simpatitzants o bé a votants. Això fa que quan l'any 1895, Don Carlos sigui interrogat per un periodista napolità sobre quin suport tenia la seva causa, respongui (54): "... tengo elementos en todas las clases. Pero mi sostén, mi fuerza

más indiscutible está en los entusiastas campesinos ..."

I era ben veritat, però una bona part d'aquests pagesos no s'havien integrat en l'estructura d'aquest partit "modern" que s'intentava de construir, sinó que en restaven al voltant, ja sigui mitjançant vincles personals, de tipus electoral, a través de formes institucionalitzades, però de contorns poc definibles, com ara les juntes, o simplement per vincles de simpatia. D'altres, en canvi, sí que n'eren membres. La mostra del Cercle tradicionalista d'Olot ho feia ben palès, com ho feien els textos citats més amunt sobre els cercles de Casp i d'Algemesí, o en major manera encara, que quan el Cercle tradicionalista d'Alboraia, a l'Horta valenciana, va canviar de nom a la segona meitat de la dècada dels noranta, tot i seguir sota control carlista, passés a denominar-se Societat de llauradors (55). Tot plegat ens condueix a afirmar que en el carlisme de la fi del vuit-cents, al costat de l'heterogeneïtat social, existeix un segon tret destacable: ben lluny de constituir, en conjunt, un partit de notables, disposava d'una militància predominantment popular.

2. El rei dels petits i dels pobres

El mes d'abril de 1894 el Cercle tradicionalista de Madrid va celebrar una vetllada per tal de tractar les peticions que havien fet els joves del centre, entre

les quals destacaven la creació d'" escuelas gratuitas para los hijos de los socios y para los pobres " i de facilitar als membres del cercle " asistencia médica gratuita ". Ambdós suggeriments foren presos en consideració, tot i que la petició d'una escola va ser ajornada per a més endavant a causa de " la insuficiencia del local " (56). No es tracta, de cap manera, d'un cas aïllat. La base popular del carlisme explica en bona part, sense massa problemes, l'organització a la darrereria del segle, en estreta dependència dels cercles tradicionalistes, d'escoles gratuïtes i de formes d'assistència als malalts. Es tractava d'unes fórmules que, alhora que fonamentalment cobrien les necessitats d'alguns membres del partit, eren elements de propaganda que anaven dirigits a la captació de militància entre les capes populars de la població. D'aquesta manera, el periòdic carlista valencià *La Monarquía Federal*, arran de la constitució entre els socis del Cercle tradicionalista de Sabadell d'un mont de pietat per tal d'auxiliar-se en les malalties, comentava (57):

" Por ahí deberíamos empezar. Porque en realidad los Círculos carlistas no tienen su esfera limitada á ser centros de reunión recreativa de los socios: deben responder á más altos fines, á la protección mútua, siempre y en todo, pues de esta manera se atrae al elemento obrero que, hoy por hoy, no puede dar su pequeña cuota si ésta no es reproductiva.

! Cuánto aumentarían las listas de socios de nuestros Círculos si todos hicieran como el

de Sabadell ! "

Tant la creació d'escoles com l'organització de monts de pietat i germandats i caixes de socors mutus - o com en el cas d'Alacant, la constitució en el cercle d'una "... sección especial para evacuar cuantas diligencias se ocurran á los carlistas que carezcan de medios ó conocimientos; una especie de Agencia de Gestiones carlista." (58) -, tingueren lloc especialment a la zona on l'extensió dels cercles tradicionalistes havia pres més volada, és a dir, a Catalunya i al País Valencià.

El Cercle tradicionalista de Sueca era, en aquest sentit, un centre que la premsa carlista considerava modèlic. a *El Correo Español* es podia llegir el maig de 1893 que " Este Círculo es uno de los que pueden servir de modelo.", i *El Centro de València*, per la seva banda, assegurava que era un dels millors d'Espanya, tot enumerant-ne a continuació les raons: pel nombre, lleialtat i entusiasme dels socis, per l' ampli i bonic local que ocupava (amb casino inclòs), per la seva pietat, per l'escola que mantenia i pels auxilis que distribuïa entre els socis pobres i malalts (59). Les escoles del Cercle tradicionalista de Sueca foren inaugurades el dia de Reis de 1893. Es tractava d'unes escoles nocturnes, instal·lades al segon pis del local del cercle, on s'impartia religió i moral, lectura, escriptura, aritmètica i coneixements bàsics de geografia, sobretot d'Espanya. La idea era de

proporcionar uns coneixements elementals que fossin útils i necessaris per als usos de la vida, tot tenint en compte que l'alumnat es nodria bàsicament de treballadors del camp. El curs 1894-95 es matricularen 114 alumnes, i l'assistència mitjana diària es situava entre els 96 i els 100 alumnes. El govern i règim administratiu de l'escola els portaven un mestre-director i una comissió formada per una vintena de socis (60). El mes d'abril acostumaven a fer una petita festa on es repartien premis als alumnes assistents. El 1893 es van distribuir més de divuit vestits i un gran nombre de llibres instructius; l'any següent els premis consistiren en "... medallas doradas, plateadas y esmaltadas, en diplomas de tres clases, en libros de propaganda religiosa, y en 19 trajes para los alumnos más pobres, á los cuales se les facilita gratuitamente durante el curso las plumas, el papel y los libros que necesitan." (61)

Cadascun dels cercles tradicionalistes que crearen escoles va adoptar fórmules pròpies, adaptades als seus interessos, però reduïbles, amb múltiples matisacions això no obstant, a una: instal·lades en locals del cercle, eren escoles habitualment nocturnes, per als fills dels socis - o els socis, a voltes - amb pocs recursos o per extensió destinades a persones amb pocs recursos, simplement, on s'impartia allò que ells mateixos anomenaven un ensenyament cristià.

L'organització de classes més específiques, com ara de llengües estrangeres o bé de solfeig - com les que la secció de música del Cercle tradicionalista de València realitzava de 7 a 8 del vespre els dimarts, dijous i dissabtes (62) -, en canvi, fugien del model anterior, tant per la forma com per la funció, i participaven més aviat de la vida social interna dels cercles tradicionalistes, que hem analitzat en el capítol anterior.

A mitjan 1894, quan el cercle de la ciutat del Túria va canviar de local, la premsa especificava que en el nou hi havia un espai reservat a "... las escuelas nocturnas para los hijos de los socios." A Valls, l'escola nocturna del Cercle tradicionalista comptava, el 1897, amb més de 80 alumnes. A primers de novembre d'aquell mateix any, el cercle de Mora d'Ebre inaugurava oficialment - de fet, funcionaven des de l'any anterior - les escoles nocturnes per educar la classe obrera, amb motiu de l'ampliació del local i del creixement del nombre d'inscrits. Així mateix, tot deixant de banda els exemples catalans i valencians, quan el periòdic carlista **El Aragonés** es referia a la propera inauguració del Cercle tradicionalista d'Oliva, especificava que una de les seves finalitats seria la de "... dar una clase nocturna gratis para los obreros adultos de aquella localidad."; i, sabem també que el cercle d'Alcala de Henares organitzava classes nocturnes

per als artesans, "... en las cuales reciban enseñanza de todas aquellas materias que más provechosas pueden ser para las clases obreras, dadas su condición y sus necesidades, tanto materiales como morales." I per últim, en aquesta relació, que deixa de banda escoles com les de Sagunt, Godella i moltes altres poblacions, farem esment de les de primer ensenyament per als fills dels socis que van organitzar els carlins de Sant Martí de Provençals, on es podia aprendre "... las sanas doctrinas de Jesucristo." (63)

Al cercle de Sueca vèiem com, a més d'unes escoles, es destacava la distribució d'ajudes als socis pobres i malalts. De la mateixa manera, tot i que més formalitzada, cercles com el de Ribarroja o bé el de la Pobla de Vallbona tenien establerts entre els socis sistemes de socors mutus. D'altres, com els cercles tradicionalistes de Castellfollit de la Roca i de les Borges, crearen germandats d'auxilis mutus al seu interior, en el darrer cas sota l'advocació de sant Sebastià (64). De tota manera, els que coneixem amb més detall són la caixa de socors mutus del cercle d'Alcoi i els monts de pietat dels de Sabadell i d'Olot. Caixa de socors mutus, germandats d'auxilis mutus i monts de pietat - no pas dels de crèdit, però, avui dia els més coneguts - són, de fet, tres noms que corresponen a una mateixa realitat. Tal com escrivia Rumeu de Armas, un dels principals estudiosos d'aquesta temàtica, " El

Montepío, como la Hermandad de Socorro, era una sociedad de socorros mutuos. El mutualismo los inspira, alienta y da vida." (65). Els monts de pietat i altres formes mutuals van adquirir una progressiva importància en el decurs del segle XIX, tot cobrint espais descoberts a causa del desballestament de la xarxa assistencial eclesiàstica i no suplerts pel nou règim liberal. A la fi del vuit-cents es produí una impressionant floració d'aquestes organitzacions, amb característiques, tant pel que fa al patronatge com a les prestacions, relativament dissemblants (66).

En una carta tramesa per F. Moltó Molina a *El Correo Español* (67) s'explica el funcionament de la Caixa de socors mutus per a casos de malaltia i d'invalides, establerta a final de 1892 al Cercle tradicionalista d'Alcoi, a proposta d'alguns socis treballadors. Els socis hi podien ingressar lliurement, tot fent efectiva una quota setmanal de trenta cèntims, amb el total de les quals es feia front a les despeses de la societat i als socors. S'admetien, però, socis protectors. La caixa s'administrava a part del cercle, i aquesta tasca anava a càrrec d'un consell de set membres, tres dels quals nomenats per la junta directiva del Cercle tradicionalista i els quatre restants escollits pels socis del cercle que pertanyien a la caixa de socors mutus. Els malalts rebien diàriament durant els primers sis mesos una pesseta i mitja,

quantitat que a partir de llavors era rebaixada. El mont de pietat o caixa de socors - ambdues denominacions li són atribuïdes per la premsa de l'època - creat pel Cercle tradicionalista de Sabadell els primers mesos de 1896, fou posat sota l'advocació del patró del pretendent, sant Carles Borromeu. Segons el reglament, els malats cobraven dues pessetes els primers 50 dies, una els següents 40, i en el decurs de la convalescència o invalidesa, mitja pesseta. Si el malalt havia de prendre banys o aigües minerals, el mont de pietat el subvencionava amb quatre pessetes diàries durant 11 dies. Si se'l viaticava, el malalt havia de ser vetllat per dos socis, i si moria en els 8 primers dies de la malaltia la família rebia vint pessetes (68).

Del mont de pietat creat al Cercle tradicionalista d'Olot en sabem, encara, molts més detalls que ens permeten de conèixer minuciosament el seu funcionament, ja que s'ha conservat la totalitat de la documentació que va generar entre el moment de la seva fundació a principi de 1894 fins al de la seva dissolució, a la darrereria de 1900. El Monte-pío Cooperativa de San Carlos Borromeo, nom adoptat per aquest organisme, tenia com a objectiu, segons constava en l'article primer dels estatuts (69), "... mútuamente socorrerse los asociados en sus enfermedades, procurándose todos los auxilios posibles." El cercle es comprometia a aportar-hi vint-i-cinc cèntims mensuals

per cada un dels socis i cedir els beneficis resultants del balanç anual de la societat (art.2). El mont de pietat era regit per una junta directiva formada per un president nomenat per la junta del cercle, i vuit vocals escollits entre els socis del "Monte-pío" en junta general, que es distribuïen els càrrecs de tresorer (1), secretari (1), oïdors de comptes (2), col·lectors (2) i infermers (2). La junta era renovada anualment en una meitat (art.3-11). Els membres podien ser numeraris o bé protectors (art.12-13). Per poder ingressar-hi calia: formar part del Cercle tradicionalista, gaudir de bona salut, tenir entre 20 i 40 anys i viure en aquell districte municipal. Això no obstant, els socis del cercle que ho eren en el moment de la fundació del mont de pietat, independentment de l'edat, podien ser-hi admesos, només acreditant bona salut i sol·licitant-ho en els dos primers mesos des de la instal·lació de la societat (art.14).

Els deures dels associats eren resumits en set punts (art.15): 1) ajustar les seves creences i conducta als ensenyaments de l'Església; 2) pagar una pesseta per drets d'entrada els que ja eren socis del Cercle tradicionalista, i dues els que fossin admesos posteriorment; 3) pagar una quota mensual de vint-i-cinc cèntims; 4) informar els col·lectors quan emmalaltessin; 5) admetre la visita de qualsevol altre soci, a excepció que ho impossibilités alguna prescripció mèdica, així

com restar a l'habitació entre el toc d'ànimes a l'església parroquial i el matí següent, i no jugar en cap establiment públic durant la dolència; 6) justificar la dolència si s'havia produït estant absent de la població, mitjançant certificat facultatiu del rector del lloc, i 7) assistir a les juntes generals o bé excusar-se'n amb un motiu raonable. Els socis que no complissin l'anterior normativa, així com els que no satisfessin les quotes, fingissin malalties o fossin donats de baixa o expulsats del cercle ho eren també immediatament del "Monte-pío" (art.16-18). Els tres articles següents descrivien els drets dels associats. El 19 advertia que només rebran auxilis aquells que no patissin malalties o dolències que no derivin o procedeixin de causes voluntàries. L'article 20 especificava que el subsidi es començaria a cobrar al cap de tres dies d'haver acreditat el col·lector que l'associat no es podia dedicar a les seves ocupacions ordinàries. Les retribucions als auxiliats serien les següents (art.21): una pesseta i mitja diària els primers sis mesos de malaltia; setanta-cinc cèntims diaris els sis següents, i cinquanta diaris als que patissin malalties cròniques (de més d'un any de durada) i els impossibilitats per a tota mena de treball. Els dos darrers articles feien referència a les possibles modificacions del reglament (art.22) i a la repartició dels fons entre els associats en cas de dissolució del mont de pietat (art.23).

El mont de pietat de sant Carles Borromeu comptava amb un total de 93 socis a la fi de 1894: 56 havien ingressat el mes de gener, 24 el febrer, 3 el maig i també el juny, 4 el juliol i 2 l'agost, i al desembre una nova alta, però també una baixa. La xifra d'associats havia augmentat fins a 118 el 1896 i a 117 l'any següent. S'hi percep, de tota manera, força mobilitat. Així, després d'un creixement progressiu dels associats - el 1895 es van recaptar 52 pessetes per drets d'entrada de nous membres i 38 el 1896 -, s'estabilitza entre 1896 i 1897. Aquest darrer any es van produir un total de 12 baixes i per contra 11 altes (70). En aquest sentit, em sembla que el mont de pietat fou un bon reclam per part del carlisme entre alguns sectors de les classes populars, malgrat que a voltes no hi romanguessin gaire temps. En l'admissió de socis s'acompleixen escrupulosament les indicacions fixades en el reglament. D'aquesta manera, en la resolució d'ingrés de Josep Viñas consta que, havent tingut notícia la junta directiva que havia patit una fístula, "... si alguna vez tuviera que recibir subsidio por enfermedad de la misma Fístula, no tendrá derecho á cobrar." Exacatament el mateix s'esdevé en el cas de Pere Surias, per una " dolencia en una pierna ". Una altra persona, Jaume Isamat, és sotmesa a un minuciós examen dels aparells respiratori i circulatori, ja que algú havia posat en dubte la seva salut en el moment

d'ingressar al mont de pietat. D'un altre sol.licitant, per exemple, es discutí llargament el cas, ja que " al parecer su conducta deja algo que desear ". De la mateixa manera a un associat se li va deixar en suspens el pagament del subsidi mentre es discutia sobre la seva situació, perquè semblava que no guardava els requisits deguts durant la malaltia. L'expulsió del "Monte-pío" per manca de pagament de les mensualitats era també efectiva, com en el cas de Jaume Cols, que posteriorment no fou readmès (71).

En la relació següent es pot veure el nombre total de socis acollits a subsidis, a la columna de l'esquerra, i el total de diners despesos pel mont de pietat en els mateixos anys, entre 1895 i 1897:

1895	15 socis	435	pessetes
1896	17 "	1077'75	"
1897	21 "	609	"

Trobem, aquí, des de persones que van cobrar únicament per un període de quatre dies fins a d'altres que ho feren durant molts mesos, circumstància que explica que l'any 1896, malgrat només haver-hi 17 socis malalts se'ls destinés més del doble de l'any anterior, i en canvi el 1897 amb més associats acollits al subsidi, es despenguessin menys diners. El 1896, un total de 363'25 pessetes van anar a parar a un sol malalt, l'escultor Ramon Puigmitjà, de 50 anys, i 381'50 pessetes més a un

altre, Jaume Lloret. Lloret, un fuster de 40 anys (1897), va cobrar per primera vegada a causa de la seva malaltia el primer de desembre de 1895. Entre aquesta data i juny de 1896 va percebre, tal com especificava el reglament, 1'50 pessetes diàries, 0'75 al dia entre juny i desembre de 1896 i mitja pesseta a partir de llavors. Va cobrar per darrera vegada el 26 de desembre de 1897 (72).

El moment més esplendorós del mont de pietat del Cercle tradicionalista olotí es pot situar en els anys 1895-1896, quan els beneficis, malgrat les altes despeses, es situaven a l'entorn del mig miler de pessetes l'any, fet al qual contribuïen, entre d'altres, les aportacions dels socis protectors i les dels nous (73). Els anys següents la societat s'estabilitzà, per acabar entrant el 1899 en una certa crisi que finalitzà el 21 d'octubre de 1900 amb la decisió de dissoldre'l per la "penúria" i "falta de fondos", segons consta a l'acta (74). El gener de 1900, el Mont de pietat de sant Carles Borromeu va participar en una reunió amb la resta de monts de pietat de la ciutat d'Olot per tal d'unificar-se en un de sol. Se'n feren algunes més, però, a la fi resultaren infructuoses (75).

Un dels monts de pietat que va participar, juntament amb el del Cercle tradicionalista, a la reunió del gener de 1900 a Olot fou el del Centre

catòlic. Aquest era controlat per sectors ex-carlins, integristes i conservadors, i, des de la fundació del cercle tradicionalista van tenir diverses topades, una de les quals, a final de 1893, provocà una crisi a l'interior del cercle. L'exposició que la junta directiva va trametre a la Junta regional carlista del Principat l'octubre de 1893, ens permet de conèixer alguns detalls del conflicte i, alhora, alguns trets del cercle pel que fa al tema que ens ocupa en aquest capítol, la base social del carlisme. En un dels paràgrafs de l'exposició escriuen (76):

"... el Círculo tradicionalista de esta, fundado gracias á mil sacrificios de los elementos menos pudientes por haber eludido los que se decian carlistas y á quienes la fortuna les colocó en situación desahogada, la responsabilidad de un acto que temerian podia comprometerles, ha merecido siempre el ódio de los últimos só pretexto de ser unos ilusos los fundadores y de tender la fundación contra los intereses del Centro Católico que en esta villa existe ..."

Els carlistes olotins es lamentaven, a continuació, que el Centre catòlic s'atribuís, en exclusiva, la patent de catolicisme i, tot retornant a la seva pròpia situació, s'acabaven qüestionant sobre si valia o no la pena de dedicar tants esforços a tirar endavant el cercle tradicionalista, quan les altes instàncies feien més cas a aquests " que se decian carlistas y á quienes la fortuna les colocó en situación desahogada ", que no pas a ells. De les dues qüestions que se'ns plantegen a partir d'aquest text, el conflicte entre cercles

catòlics i carlins i la posició-actitud-conflicte entre grups socials a l'interior del carlisme, deixarem aquesta darrera en suspens fins al tercer apartat i farem una breu reflexió sobre la primera, que, de fet, ha estat ja anteriorment analitzada (77). Malgrat que en determinades ocasions uns cercles i els altres convisquessin harmònicament i fins i tot col·laboressin - en algun cas de control carlí del centre catòlic àdhuc podien arribar a confondre's -, la majoria de les vegades entraren en conflicte. Aquesta última situació va ser especialment evident a la zona d'acció directa del P. Antoni Vicent, és a dir, els bisbats de Tortosa i València. L'acusació que des del carlisme es feia als centres catòlics d'auto-atribuir-se l'exclusiva del catolicisme, anava habitualment acompanyada de la de posar-se al servei del liberalisme i dels partits liberals. La idea dels cercles catòlics era bona, escrivien, però aquests s'havien de mantenir purs en la constitució, l'obra i les finalitats. Més enllà, això no obstant, d'un conflicte sobre els atributs catòlics, em sembla que allò que s'estava produint era una coincidència en la potencial clientela dels cercles, o sigui, les classes populars. La lluita era, en el fons, sense descartar d'altres aspectes, una lluita per penetrar en aquest sector de la societat. I és d'aquesta manera com l'organització d'escoles i de caixes de socors mutus per part del carlisme es sobreposava a dues

de les principals accions dels cercles catòlics: l'ensenyament (escoles dominicals i nocturnes i petites biblioteques, en principi) i l'econòmica (que era, a parer d'Andrés-Gallego, com parlar senzillament de socors mutu). No és gens estrany, doncs, com explica Benigno Bolaños, que al Cercle tradicionalista de Sueca,

"... que sostiene escuelas de obreros, y asiste á las procesiones, y se rige por estatutos tan cristianos, y más que cristianos piadosos, á ese Círculo le ha declarado la guerra el Círculo católico, hasta conseguir que se le negase la dirección espiritual de un sacerdote para los alumnos de sus escuelas. ! Lo que no se niega á ninguna escuela del mundo se ha negado á esas por el pecado de sostenerlas un Círculo carlista ! " (78)

Una persona, de la qual no es diu el nom, féu a la fi de 1892 un donatiu al Cercle tradicionalista de Calatayud per tal de socórrer els socis malalts durant un parell d'anys. L'auxili era d'una pesseta diària i per poder-la rebre calia que s'acomplissin tres condicions: presentar una certificació mèdica amb indicació de la malaltia del pacient; haver complert el precepte pasqual i assistit a les comunions reglamentàries, i no estar al descobert de cap rebut del cercle (79). Aquest cas ens allunya una mica del mutualisme i ens introdueix de ple en el terreny de la caritat, molt present en els plantejaments catòlics finiseculars i, evidentment també, en el carlisme. La distribució de recursos entre els carlins pobres i, ahora, entre els pobres en general, fou força habitual

en els cercles carlins. Així, per exemple, els diners recollits pel Cercle tradicionalista de Madrid per a fer un regal de noces a la filla de Don Carlos, foren distribuïts, per desig exprés d'aquella, a mitjan octubre de 1889, " á varios carlistas pobres " (80). En una carta signada pel president i el secretari del cercle d'Aldaia, d'altra banda, s'afirmava que en el decurs de l'any 1897 aquest cercle "... ha repartido entre sus pobres socios limosnas por valor de más de 500 pesetas, pues sólo durante los temporales últimos importaron 300 pesetas los socorros distribuidos entre los jornaleros sin trabajo." (81). Pel que fa a l'assistència als sectors menys afavorits de la població en general, el Cercle tradicionalista de Vila-real era considerat exemplar. Deixant de banda les gairebé dues mil pessetes despeses durant el 1896 en pensions per als malats, el cercle va proporcionar menjar als jornalers de la vila en diferents ocasions, quan la situació d'aquests es feia molt apurada a causa de les pluges. Així, per tot plegat, amb un to d'orgull, afirmava El Regional: " El Círculo carlista de Villarreal viene siendo una verdadera Providencia para los vecinos pobres de aquel pueblo." (82)

El mutualisme i la caritat, a grans trets, foren els dos eixos a l'entorn dels quals es va materialitzar la preocupació carlina per l'anomenada "qüestió social". Les declaracions generals i poc concretables,

fonamentades especialment en l'encíclica de Lleó XIII *Rerum Novarum* (83), això no obstant, no mancaren. A l'Acta de Loredan es pot llegir: " Grave problema es la cuestión social, que hoy agita al mundo y mantiene en inquietud los ánimos y en desorden los pueblos." (84). Constatar que existeix i que preocupa la "qüestió social" és, doncs, allò que es limitava a fer el document ideològic per excel·lència del carlisme finisecular. La constatació de la problemàtica - d'altra banda conjuntural, és a dir, existent fins a una hipotètica monarquia carlina -, l'emissió de grans proclames i el foment i la pràctica de la caritat i del mutualisme es revelaren insuficients, tant per resoldre la "qüestió" com, a la vegada, per penetrar en els nuclis obrers (85). Ben entrat el nou segle s'assajaren d'altres fórmules, d'entre les quals la participació en els sindicats lliures fou, a ben segur, la més interessant (86). Això no obstant, l'actitud del carlisme oficial davant dels problemes socials no ha de ser presa en consideració des del punt de vista de la composició de les seves bases, sinó, sense menystenir-les, dels seus grups dirigents, que de populars en tenien ben poc. Abans d'endinsar-nos, però, en aquest tema, que em sembla fonamental, voldria plantejar la consideració de dues idees, derivades de la convivència a l'interior del partit carlista de grups socials diversos i del predomini a la base dels sectors

populars, que aparegueren constantment a la darrerria del segle a la premsa i a la propaganda carlista en general. Es tracta, formulades de manera molt simplificada, de les següents: 1) el carlisme és una gran família, i 2) els carlins són pobres.

El periòdic carlista segovià *El Amigo del Pueblo*, en el número extraordinari de 4 de novembre de 1896 dedicat a Don Carlos en la seva onomàstica, publicava la següent dedicatòria al pretendent (87):

" Día solemne y grande es para una familia la onomástica de su amado Padre y Jefe. Jefe y Padre es V... de la gran familia tradicionalista, que de día en día crece y se multiplica con prodigiosa fecundidad ... " Don Carlos seria el pare de la família i la seva muller (Margarida primer i després Mª Berta), la mare, i els fills serien tots els carlistes, des dels fills grans com Cerralbo i altres pròcers als més petits. Així ho explicitava un dels principals ideòlegs d'aquest carlisme finisecular, el valencià Polo y Peyrolón. L'amor de Don Carlos pels carlins era el d'un pare i aquests, al seu torn, corresponien com a fills, que tot ho donarien pel seu progenitor. Tots plegats, escrivia aquest autor (88),

"... estamos íntimamente unidos por los vínculos indisolubles de la abundante sangre derramada en tres guerras civiles y varias conspiraciones (sangre de mártires, semilla de carlistas), por el cariño más acendrado, por los derechos y deberes recíprocos, por

los mismas creencias, las mismas esperanzas y el mismo amor." El seu article, " La gran familia ", publicat a El Correo Español el gener de 1897, serví de pauta a totes les referències posteriors a aquest tema (89). Amb anterioritat, tanmateix, era ja una idea comuna en el carlisme (90). En la seva formulació convergeixen una sèrie d'elements, englobables en quatre, tangencialment incidents els dos primers i de manera molt directa i decisiva la resta. Són els següents:

a) la reafirmació de la inexorable filiació catòlica del carlisme;

b) el "carlisme de sang" (és a dir, allò que tan bé expressa la darrera estrofa de l'Oriamendi, el " Por Dios, por la Patria y el Rey / lucharon nuestros padres. / Por Dios, por la Patria y el Rey / lucharemos nosotros también. "), que trasllada la consideració de la pervivència del carlisme, a través de les diferents generacions, en el si de la família, a la pervivència i desenvolupament de la "família" política (91);

c) l'intent de desmarcar el carlisme dels partits polítics liberals i de la idea que, per influència de la realitat d'aquests, s'havia creat d'allò que era un partit polític: "família carlista" seria, així doncs, una denominació més apropiada a la realitat del "partit carlista" (92), i

d) el desig d'expressar la bona convivència a l'interior del carlisme, malgrat les diferències d'origen i situació social dels militants: en el

carlisme existien llaços de patriotisme, però sobretot de fraternitat, "... vincul que enllassa á tots los carlistas en un amor recíproco y desinteresat, que 'l distingeix de tots los partits polítichs, tota vegada que en aquestos no s'hi veu mes que 'l desdeny dels grossos vers los petits, y un amor de conveniencia dels petits vers los grossos." (93)

La "família carlista" era, doncs, una fórmula fonamentalment cohesionadora; substancialment diferent de la que ara considerarem: la "pobresa" dels carlins.

L'àmplia presència de les classes populars entre les bases carlines havia d'incidir, lògicament, a nivell ideològic-propagandístic. La lluita del carlisme, en aparença - la realitat, com totes les realitats, és, de fet, molt més complexa -, no és una lluita social, sinó pel control de la societat. En tant que el problema social era conjuntural - " Cuando esos hombres salvadores y providenciales sean poder (...) la cuestión social quedará resuelta por la caridad (...). "(94) -, com hem assenyalat anteriorment, no es presentava, en aquest sentit, cap mena de programa concretable. Sí que s'adoptava, en canvi, una retòrica socialitzant: " Yo seré el Rey de los pequeños y de los pobres ". declarava Don Carlos (95). La identificació entre carlí i pobre fou freqüent, especialment de cara a contraposar-se amb els liberals, que eren rics o bé enriquits. Josep Gonzàlvez, un carlí sabadellenc, va morir el juliol de

1900, "... pobre, pero honrado y siempre consecuente."; l'any anterior havia estat el torn del veterà Manuel Sorribes, mort a Barcelona "... en medio de la mayor pobreza." Gaspar Roure, comandant de l'exèrcit carlista, finà el 7 d'abril de 1895 a Manlleu: " Murió como mueren los carlistas, pobre." (96). Però no només eren "pobres" els carlistes - d'on derivava la consideració del partit carlí com a partit popular (97) -, sinó fins i tot la mateixa família del pretendent. Jaime Fernández, ben entrat ja el nou-cents, afirmava (98): " Toda Nuestra Familia Real es pobre. No es una vergüenza serlo. Máxime cuando el pobre lo es a causa de un robo." La "pobresa" dels carlins, finalment, dificultava l'articulació del moviment en cercles, tal com es desprenia de l'exposició dels olotins citada més amunt, i així mateix de les paraules del president del recentment format Cercle tradicionalista de Palència en el resum que presentà davant la junta sobre les gestions portades a terme per a la constitució d'aquell centre (99). Significativament, la seva primera frase era,

" Somos pobres, señores."

3. El partit carlista, un partit popular ?

Alguns carlistes eren pobres, certament. Es ben segur, però, que no ho eren pas tots. Es probable que pobres pobres tampoc no ho fossin la majoria. I, per últim, és ben clar, també, que no ho eren en cap manera

aquells que controlaven realment el partit. Fins ara hem pogut mostrar, d'una banda, l'heterogeneïtat social de la militància carlina a la fi del vuit-cents. Heterogeneïtat que caracteritzava, així mateix, el carlisme de l'etapa de les tres guerres i els moviments reialistes anteriors (100), i semblant a l'existent a l'interior d'altres moviments legitimistes, o bé en aquelles agrupacions del tombant de segle que diversos autors, entre els quals Zeev Sternhell, han denominat la "dreta revolucionària" (101). Per un altre cantó hem pogut veure el predomini dels sectors populars entre la militància del partit. En un partit, però, on les decisions es prenen en els òrgans de direcció, de dalt a baix, sense contacte directe amb la base, com era el carlista, la pregunta que és absolutament imprescindible que ens formulem és la següent: l'heterogeneïtat social i, fins i tot, el predomini dels sectors populars en la militància, es reflectien també en els nivells directius ?

La resposta és senzilla, de signe negatiu, sense gaires matisacions. Especialment evident es fa si considerem els nivells superiors de la direcció del partit. El Marquès de Cerralbo, segon representant a Espanya de Don Carlos des de la fi de la contesa bèl·lica dels setanta - el primer havia estat l'advocat Cándido Nocedal, mort el 1885 -, era un dels principals contribuents de Castella i també de l'Estat espanyol.

L'inventari post-mortem del seu antecessor, el setzè marquès de Cerralbo, el 1876, avaluava només els béns de l'administració de Salamanca en 14'5 milions de rals. Es féu construir un palauet a Madrid en aquests anys, "... en el que fué atesorando riquezas y riquezas artísticas ...", i el poble de Cerralbo li va pertànyer, de dret, fins 1920 (102). El seu successor en el càrrec, després que dimitís el 1899, fou Matías Barrio Mier, advocat i catedràtic. El seu nomenament va permetre d'escriure a alguns diaris, sense ànim de menystenir el seu antecessor, que

" Don Carlos de Borbon no concede sus poderes á próceres ni potestades; no delega los rayos de su pretendida realeza sobre hombres que hayan heredado la alcurnia ó las riquezas. Busca en su escondido y modesto retiro á un catedrático ilustre, que debe cuanto es á los esfuerzos de su inteligencia y le otorga una alta representacion, la más alta que le puede conferir desde su eterno destierro."

El Nacional veia, en aquest acte, quelcom de sincer i democràtic (103). Barrio Mier, persona amb sis carreres i cap de la minoria carlina al Congrés de Diputats durant molts anys, això no obstant, tal com es pot llegir en una biografia redactada per Brea (104). havia nascut a Verdeña (Palència) el 1844 i "... su familia paterna era una de las principales del país; y la materna, cuya nobleza es antiquísima, procede de Asturias."

Barrio Mier era també, els anys noranta, el president de la Junta regional de Lleó, mentre que Cerralbo, a part del càrrec de Cap delegat, ostentava el de president regional de Castella la Nova i Múrcia. Malgrat que l'estudi sociològic dels dirigents carlistes estigui encara per fer, l'esment d'uns quants casos ens pot donar una mínima idea de la posició dels ocupants dels llocs de poder dins del partit. El Baró de Sangarrén i el Marquès de Colomer eren, al seu torn, respectivament, els presidents de les juntes regionals de Castella la Vella i de València, mentre que el Marquès de Valde-Espina fou, fins la seva mort el 1891, un dels homes de confiança del pretendent i màxim responsable del carlisme basc. El director i propietari d'El Correo Español i del Correo Catalán, i cap dels carlistes catalans era l'advocat i hisendat Lluís M. de Llauder, mentre que el dels navarresos era l'advocat Salvador Elío. Entre els dirigents provincials, d'altra banda, trobem persones com Marià de Montoliu, baró d'Albí, i el Duc de Solferino, gran d'Espanya, entre els catalans. l'advocat Román de Zubiaga a Biscaia o bé l'advocat i catedràtic Manuel Polo y Peyrolón a València.

Si d'aquest primer estadi, d'aquesta mena de "cercle interior" del carlisme, per dir-ho amb la terminologia emprada per Duverger (105), que englobaria els principals dirigents del partit a nivell estatal,

regional i provincial, descenem al personal que ocupava les juntes locals i de districte, la situació no varia gens. Com ja hem comentat en un altre lloc, formaven part d'aquestes juntes els sectors de posició social acomodada de la població, especialment hisendats i propietaris, comerciants i advocats. Ha de ser en tot cas a les juntes directives dels cercles tradicionalistes, en tant que organismes més apropats a la militància, on hem d'intentar de percebre l'existència o no d'un reflex de la diversa composició social de la base del partit. A partir d'aquests, l'anàlisi tampoc sofreix variacions. Fixem-nos, sinó, en la composició de la junta directiva per a l'any 1890 del Cercle tradicionalista de Madrid:

president: Marquès de Cerralbo
vice-president 1er: Santiago Lirio
" 2on: Elicio de Bérriz
" 3er: Marquès de Castrillo
secr. general: Miguel Irigaray
vocals: Comte de Balazote, Pablo Morales, Antonio Brea, Baró de Molinet, Comte de Faura, Vescomte de Barraute, Baró de Rada, Comte d'Asmir, Comte de Casasola, Eusebio de Zubizarreta
tresorer: Tomás Jáuregui
comptador: Manuel de Umarán
vice-secretari 1er: Manuel Carbonero y Sol
" 2on: Luis Marín.

El cas del cercle de la capital de l'estat és excepcional, pel gran nombre d'aristocràcia carlina que copava la direcció, però alhora molt significatiu. La junta del cercle de Barcelona, el 1898, era presidida pel Duc de Solferino i en formaven part tres advocats,

quatre comerciants, un propietari, un escultor i un fabricant. La relació de composicions de juntes directives podria ser molt llarga. Vegem-ne, en tot cas, uns quants exemples més. La nova junta per a 1896 del Cercle tradicionalista d'Alzira la formaven nou persones, cinc de les quals propietaris, un industrial i propietari, un escriptor, un metge i un advocat. A Soucillo, província de Burgos, la primera junta del cercle, creat el 1893, era composta per tres advocats, dos propietaris, un enginyer, un metge i un farmacèutic. Al Cercle tradicionalista de Palència, el 1895: sis propietaris, quatre comerciants, tres advocats i un procurador. A Girona, el 1892, quan el cercle ja s'havia obert però encara no inaugurat oficialment, formaven la junta directiva cinc hisendats, dos advocats, un propietari i un procurador. El Cercle tradicionalista de Sant Jaume, de la ciutat de Bilbao, estava regit el 1897 per una junta composta per quatre advocats, dos comerciants, dos industrials, un tenidor de llibres, un llicenciat en filosofia i lletres, un professor i un procurador. A Pola de Lena, a Astúries, per últim, a la junta directiva del cercle trobem quatre estudiants, dos advocats, dos comerciants, un empleat i un professor de primer ensenyament. Deixant de banda la presència de quatre estudiants a la junta, una mostra més de l'impuls dels sectors juvenils en el carlisme finisecular, és ben interessant de contrastar aquesta junta directiva del

Cercle tradicionalista de Pola de Lena amb la junta de propaganda que paral·lelament elegeixen. En aquesta darrera, un òrgan sense poder de decisió polític i de treball portes enfora, pel contrari, apareixen, en canvi, cinc llauradors, quatre empleats, dos propietaris, un estudiant, un fuster, un miner, un conserge (segurament el del propi cercle), un capatàs mecànic i un jornal·ler. L'heterogeneïtat en la composició social i l'àmplia presència de les capes populars tornen a fer, així doncs, en abandonar els càrrecs directius, acte de presència.

Si retornem, novament, al cas que tenim més ben documentat, el del Cercle tradicionalista d'Olot, podem fer observacions semblants. En el quadre de la pàgina següent han estat distribuïdes per oficis les trenta-una persones diferents que van formar part de les juntes directives entre els anys 1889 i 1896 (107). Una simple comparació d'aquest quadre amb el de la distribució de tots els socis del cercle per oficis és molt eloqüent. Han desaparegut teixidors i bracers, els oficis que ocupaven més socis, i també paletes i sabaters. En canvi, prenen un lloc destacadíssim comerciants, propietaris i hisendats, i procuradors. I, encara més, d'aquestes trenta-una persones, només quatre van formar part de la junta més de cinc vegades entre aquestes dates: un hisendat, un escriptent, un comerciant i un propietari. Entre els que foren presidents del Cercle

DISTRIBUCIO PER OFICIS DELS MEMBRES DE LES
JUNTES DIRECTIVES DEL CERCLE TRADICIONALISTA D'OLOI
(1889-1896)

COMERCIANT	5
PROPIETARI	4
HISENDAT	3
PROCURADOR	3
INDUSTRIAL	2
ESCRIVENT	2
FABRICANT	1
SASTRE	1
FLEQUER	1
CONFITER	1
FERRER	1
CRIAT DE CONFIANÇA	1
FOTOGRAF	1
CARNISSER	1
FUSTER	1
HORTELA	1
N/S	2

31

tradicionalista en aquests vuit anys, d'altra banda, trobem dos propietaris (un que ho fou tres anys i l'altre dos), un comerciant (dos anys) i un ferrer (un any com a president). En canvi, fixem-nos com, de tota aquesta sèrie de socis membres de les juntes directives, quan s'ha de nomenar el president de la junta del mont de pietat, aquest càrrec, molt hàbilment, no recau en cap membre dels oficis majoritaris de la llista anterior, sinó en un ferrer (1894 i 1895), un sastre (1896), un fotògraf (1897) i un fuster (1898, 1899 i 1900).

La poca o nul.la presència de les capes populars en els òrgans de direcció dels cercles carlins és ben clara. Així doncs, a la fi del segle XIX, com en l'etapa anterior i també posteriorment, els sectors del partit pertanyents als grups socials dominants en controlaven totalment la direcció, malgrat la presència proporcionalment molt considerable dels grups socialment menys afavorits entre la seva militància. Adquirir la manca de retribució dels càrrecs no resol aquesta absència, especialment pel que fa a les estructures inferiors del partit. Si retornem a l'exemple de Pola de Lena esmentat més amunt, ens adonarem que el treball a la junta de propaganda tampoc no era retribuint, i en canvi sí que en formaven part els sectors populars, exclosos en canvi de la junta de direcció del cercle. Això no obstant, no hem de menystenir aquest

condicionament, ni tampoc d'altres com el nivell d'alfabetització.

El problema no es resol tampoc amb un segon argument: considerar que el partit carlista era un partit popular en continuada lluita per desfer-se d'uns dirigents circumstancialment infiltrats, que maldaven per conduir-lo en una direcció diferent de la natural, és a dir, la socialista, només assolida plenament en el moment que els defensors d'aquesta tesi controlaven el partit, allà pels anys setanta del segle XX. Es tracta de la tendència historiogràfica que podem anomenar neo-carlina autogestionària o socialista - per tal de distingir-la de la neo-carlina de signe reaccionari, articulada en els darrers anys a l'entorn de la revista **Aportes**, dirigida pels historiadors Francisco Asín i Alfonso Bullón de Mendoza y Gómez de Valugera, i de la reconstituïda **Comunión Tradicionalista Carlista** -, especialment activa entre 1974 i 1979, però també fins als nostres dies en la ploma de Josep Carles Clemente (108). Escrivia unes línies més amunt que la posició d'aquesta tendència historiogràfica d'estudi del carlisme no soluciona el problema plantejat, i no ho fa per tres raons bàsiques, estretament vinculades: primer, perquè la voluntat de construir un procés històric lineal que justifiqui el carlisme de Carles-Hug i el seu equip prevalia sobre la voluntat de coneixement del passat, i així es creava un passat adequat a les seves

necessitats en el present; en segon lloc, perquè identifica, teleològicament, classes populars i opció socialista, o més generalment, classes populars i "esquerra", i en darrer lloc, perquè amb el seu plantejament nega protagonisme i capacitat d'acció als suposats veritables carlins i protagonistes de la història, dominats també contra la seva pròpia voluntat i els seus interessos a l'interior del seu mateix partit.

El partit carlista no era a la fi del vuit-cents un partit popular, sinó, en tot cas, un partit on els sectors socials populars eren predominants, que és força diferent. Els plantejaments polítics del carlisme, així doncs, responien directament als interessos de l'oligarquia que en copava la direcció, que expressaven el seu reaccionarisme antiliberal a través d'un discurs de tipus político-religiós general, només explícit pel que fa al primer pas d'aplicació, el recanvi dinàstic. Aquest discurs era fàcilment reinterpretable individualment o col·lectiva dins la mateixa comunitat del partit en línies no necessàriament coincidents, i d'aquesta manera permetia la confluència de sectors diferents a l'interior del moviment, amb interessos sovint contraposats, superats per les coincidències enfront de situacions i circumstàncies perniciosos, o com a mínim inquietants, com ara el mateix desenvolupament del liberalisme i la transformació capitalista de la

societat. La capacitat de cohesió del carlisme, un cop renovat a la fi del segle XIX però encara amb més força anteriorment, que permet aquestes múltiples convergències és l'element clau en el tema que ens ocupa. El seu coneixement es troba encara, això no obstant, a les beceroles. Jesús Millán, l'historiador que més i amb més encert s'ha ocupat de les relacions entre dirigents i base popular del carlisme, concretament per als anys trenta del vuit-cents (109), escriu: " El problema no es pot fer residir, per tant, en el fet que les capes populars foren desviades dels seus objectius per una ideologia tradicional, al servei d'una manera de dominació. Més aviat caldria analitzar el tipus de conflictes i d'aspiracions que podien tenir sentit per als sectors populars en la situació històrica en què es trobaven i la manera com, en la pràctica, podien ser compatibles amb la peculiar integració social que proposava el carlisme." Es tracta d'uns conflictes i d'unes aspiracions no exclusivament econòmiques, sinó també, en un grau molt decisiu, socials i culturals. Són també alhora uns conflictes i unes aspiracions específiques en cada indret concret, que comporten que l'estudi de la confluència dels diferents sectors socials en el carlisme hagi de ser analitzada, de cara a conèixer-la amb més profunditat, a partir de mostres localitzades, sense perdre mai de vista, però, que el nostre objecte d'estudi és un fenomen de llarga pervivència que afectava amples zones d'Espanya.

NOTES

(1). " Obsequios al Sr. Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4640, 23 febrer 1890, p. 9; " El Marqués de Cerralbo en Vich ", a CC, núm. 4642, 25 febrer 1890, ed. matí, p. 6, i " El Sr. Marqués de Cerralbo en Olot ", a CC, núm. 4643, 26 febrer 1890, ed. matí, p. 7; " El banquete tradicionalista de ayer en obsequio al Marqués de Cerralbo ", a CC, núm. 4634, 17 febrer 1890, p. 5. L'autor de les anteriors cròniques és el periodista carlí Joan Baptista Falcó. Sobre el viatge del Marqués de Cerralbo a Catalunya i el País Valencià, vegeu el capítol II.

(2). VAZQUEZ DE MELLA, Juan, " Crónica del viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo ", a Viaje del Excmo. Sr. Marqués de Cerralbo por Guipúzcoa y Navarra. Crónicas y discursos, Madrid, 1891, p. 62. La crònica del viatge també es pot veure a Obras Completas del Excmo. Sr. D. Juan Vázquez de Mella y Fanjul, vol. XVII, Madrid, 1933, pp. 225-318 (la citació a les pp. 281-282).

(3). GRANDA, " Viaje de propaganda ", a ECE, núm. 1794, 30 agost 1894, p. 1. Del banquet celebrat al Cercle tradicionalista de Sant Martí d' Unx la nit del dia de la Purificació de 1896 s'escriu: " Aquí si que se veía la verdadera democracia cristiana, codeándose el propietario con el colono, el agricultor con el artesano, el encanecido con el joven, y todos en un mismo pensar, un mismo sentir, un mismo deseo ! qué hermoso es esto ! ". " Crónica carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 60, 15 febrer 1896, p. 2. El tema de la democràcia cristiana apareix amb freqüència a la premsa carlina. Vegeu, per exemple, O., " Los Círculos carlistas y la democracia ", a La Fe, núm. 4601, 24 novembre 1891, p.1.

(4). " La fiesta de los Santos Reyes en el Círculo Tradicionalista ", a ECE, núm. 2505, 7 gener 1897, p. 1.

(5). " Manifestacion de duelo. Valls 3 de Febrero ", a CC, núm. 5708, 7 febrer 1893, ed. tarda, pp. 4-5.

(6). " El banquete de los carlistas de Toledo ", a ECE, núm. 685, 29 desembre 1890, p. 1. En un altre banquet, celebrat a Igualada, amb motiu de la festa de sant Carles, el 1891, s'escriu que "... se han sentado sin preferencia alguna fabricantes y obreros, propietarios y simples artistas ...", igualment com en el lunch ofert pel propietari Gonzalo Enso Gibertó amb motiu de la inauguració del Cercle tradicionalista d'Onda, el 19 de gener de 1896, on estigueren "... conversando amigablemente entre sí los (correligionarios) de diferentes clases sociales, unidos todos con ese lazo de

amor que sólo la familia cristiana es capaz de producir." I, encara, per últim, entre d'altres mostres, del banquet ofert pels carlistes gironins a Llauder i Llorens - diputat a Corts pel districte d'Olot a final de segle - el 1896, s'afirmà que " **Todas las clases sociales estaban allí reunidas, fraternizando al calor de unos mismos ideales ...**". " La fiesta de San Carlos. En Igualada ", a CC, núm. 5238, 5 novembre 1891, ed. tarda, p. 3; El Corresponsal, " Desde Onda. Inauguración del Circulo Tradicionalista ", a ECE, núm. 2219, 27 gener 1896, p. 2; " Gerona á los señores Llauder y Llorens ", a BPC, vol. XI, maig 1896, p. 116.

(7). " Un nuevo Circulo carlista ", a BPC, vol. VII, gener 1896, p. 116. A la inauguració del local del Cercle tradicionalista de Manresa, així mateix, "... se veían confundidos en fraternal y agradable conversacion á todas las clases sociales ...", i de la festa d'inauguració del Cercle tradicionalista de Tarancon, el 1894, es destaca la " fraternidad que hubo entre todas las clases sociales ". D'altra banda, en un acte de propaganda celebrat al castell dels marquesos de Tamarit, a Altafulla, el juliol de 1895, s'afirma també que "... el gran salón (estaba) ocupado por más de 300 personas de todas clases y opiniones ...", i dels locals del Cercle tradicionalista de Madrid s'escriu, amb motiu d'una reunió el 28 d'abril del mateix any, que "... eran estrechos para contener á la multitud de amigos nuestros pertenecientes á todas las clases sociales que acudieron fieles y entusiastas ...". " En el Circulo Tradicionalista ", a La Voz Manresana, núm. 144, 11 abril 1891, p. 2; ARANDA, " Manifestación carlista en Tarancon ", a ECE, núm. 1782, 16 agost 1894, p. 2; El Corresponsal, " De Altafulla ", a El Correo de la Provincia, núm. 1055, 30 juliol 1895, p. 2; " En el Circulo Tradicionalista ", a ECE, núm. 1994, 29 abril 1895, p. 1.

(8). " Los carlistas de Mataró ", a CC, núm. 6924, 1 octubre 1895, ed. mati, p. 7.

(9). Una reflexió i una mínima bibliografia sobre aquesta qüestió, a CANAL i MORELL, Jordi, " Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme ", comunicació presentada al Seminari El carlisme i la seva base social, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació.

(10). DUVERGER, Maurice, Los partidos políticos, Madrid, 1981 (1ª ed. fr., 1951), pp. 91-162.

(11). Vegeu el capítol IV.

(12). " Dichos y hechos ", a CC, núm. 7692, 3 novembre 1897, ed. mati, p. 11.

(13). " Nuevos Círculos ", a CC, núm. 6151, 16 maig 1891, ed. matí, p. 8; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2320, 28 maig 1896, p. 1. També, " En breve se instalará un Círculo tradicionalista en el pueblo de Cubelles (Barcelona), gracias á los trabajos de la infatigable "Juventud Carlista" de Villanueva y Geltrú." " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2397, 27 agost 1896, p. 2. A final de 1896, d'altra banda, es reuní la Joventut carlista de Molina d'Aragó, presidida per Abánades, que decidí fundar un cercle en aquella població. " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2480, 3 desembre 1896, p. 3.

(14). CC, núm. 7752, 2 gener 1898, p. 6. El el Cercle tradicionalista constituït a Alguaire el 1895, alguns joves socis hi formaren un cor. " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1997, 2 maig 1895, p. 2.

(15). " Nuevo Círculo Tradicionalista ". a CC, núm. 6875, 13 agost 1895, ed. matí; p. 4.

(16). X., " La festa de Castellar ", a CC, núm. 7843, 5 abril 1898, ed. matí, pp. 7-8.

(17). VERITAS, " La fiesta del 10 de marzo. En León ", a ECE, núm. 2868, 19 març 1898, p. 3.

(18). Gráfica elaborada a partir de la llista de socis del Cercle tradicionalista d'Olot entre 1889 i 1900. La llista, amb un total de 294 noms, ha estat reconstruïda a partir de la documentació següent: A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligalls 183 (Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su Comarca".1889, 1889-1895), 186 (Llista de socis fundadors, s.d.), 187 (Llista de socis, s.d.), 188 (Index alfabètic de socis, s.d.), 189 (Index alfabètic de socis, s.d.), 191 (Talonari de quotes, 1898-1899) i 201 (Documentos que se indican en el acta levantada con motivo del cierre del Círculo Tradicionalista, 3 No(viem)bre de 1900); A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios.... Montepío San Carlos Borromeo, lligalls 40 (Acords, 1895-1900), 42 (Talonari de quotes, 1894), 43 (Talonari de quotes, 1896-1897) i 54 (Relació d'associats, s.d.). A part de la documentació anterior, per tal d'identificar els socis (ofici, edat, domicili, lloc de naixement, nivell d'alfabetització, etc.) ha esta utilitzada la premsa, però sobretot: A.H.C.O., F.M., S.R.P., S.C.G.i D.C., Cens de població, 1897; A.H.G., F.D., Provincia de Gerona. Junta Provincial del Censo Electoral, anys 1890, 1893 i 1897; A.H.C.O., F.M., S.C.T., 1888-89 a 1893.94. Contribució territorial, 1893-1894, i A.H.C.O., F.M., S.C.I., 1887-88 a 1896-97, Contribució industrial, 1893-1894.

(19). Les dades que treballem són, com la major part de les emprades en les elaboracions estadístiques, malgrat que significatives no del tot reals. Així, per exemple, calculem l'edat per a 1897 de persones que moriren abans. El criteri emprat és que formessin part del Cercle tradicionalista d'Olot tot al llarg del període 1889-1900 o en algun moment d'aquest.

(20). Sylvie Premisler, en un estudi sobre l'emigració política espanyola a l'etapa de la Restauració, fa referència a la joventut de l'exèrcit carlí de la guerra dels anys setanta, "... puisque 790 individus (sur 1067 mencionés) ont de 12 à 30 ans soit 73%." PREMISLER, Sylvie, " L'émigration politique espagnole en France (1872-1876, 1894-1912) ", a Revue Caravelle, núm. 21, 1973, p. 123. D'altra banda, entre els voluntaris carlins fets presoners el 10 d'abril de 1875 a la batalla "sorpresa" de l'Aleixar, un total de 43 tenien entre 14 i 17 anys. VALLVERDU, Robert, " La batalla sorpresa de l'Aleixar. Anàlisi sociològica dels guerrillers carlins ", comunicació presentada al Seminari El carlisme i la seva base social, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació.

(21). " ¿ Qué partido, qué agrupación puede enorgullecerse de contar entre sus más entusiastas y decididos defensores jóvenes de tanto valer como los Sres. Mella, condes de Casasola y Doña Marina, barón de Albi, Eusebio Zuvizarreta y Leocadio de Ribas, Falcó, Brea, Echave Sustaeta, Simó y tantos y tantos otros ? ". Un embozado. " El elemento joven ", a El Regional, núm. 85, 26 març 1897, p. 1.

(22). M.C., C VII, núm. 24, Melgar a Cerralbo, Venècia, 19 octubre 1891.

(23). Sobre Vázquez de Mella, ni sobre cap dels altres tres personatges que segueixen, no existeix publicada en l'actualitat cap biografia prou satisfactòria. Vegeu, en tot cas, sobre Mella, FERNANDEZ, Miquel, " Apuntes para una biografia ", a Obras Completas del Excelentísimo señor Don Juan Vázquez de Mella y Fanjul, vol. I, Madrid, 1932 (2ª ed.), pp. XXIX-LV; GARCIA y GARCIA DE CASTRO, Rafael, Vázquez de Mella. Sus ideas. Su persona, Granada, 1940; AGUIRRE PRADO, Luis, Vázquez de Mella, Madrid, 1954, i RODRIGUEZ CARRAJO, Manuel, Vázquez de Mella: sobre su vida y obra, Madrid, 1973.

(24). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2397, 27 agost 1896, p. 2; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2480, 3 desembre 1896, p. 3; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2691, 20 agost 1897, p. 2; ABANADES, Claro, Dinastía insubornable, Palència, 1961.

(25). " Nuestra Fiesta ", a Chapel-Zuri, núm. 136, 20

març 1897, pp. 2-3; " El Pensamiento Navarro ", a ECE, núm. 2735, 12 octubre 1897, p. 1; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2685, 2 agost 1897, p. 3; REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco, 1876-1900*, Madrid, 1985, pp. 148-149.

(26). Joan Bardina i Castarà. *Dades recollides per alumnes de l'Escola de Mestres*, Barcelona, ciclostil.lat, 1959, ff. 11 i ss.; DELGADO, Buenaventura i alt., *Joan Bardina. Un revolucionario de la pedagogía catalana*, Barcelona, 1980; BARDINA, Joan, *El règim de llibertat dels escolars i altres escrits*, Vic, 1989, a cura de Josep GONZALEZ-AGAPITO; TORRENT, Joan i TÀSIS, Rafael, *Història de la premsa catalana*, vol. I, Barcelona, 1966, pp. 248-249; BARDINA, Joan, *Catalunya Autònoma (Folleto d'actualitat)*, Barcelona, 1899; BARDINA, Joan, *Catalunya y els Carlins*, Barcelona, 1900 (2ª ed. corregida i anotada); BARDINA, Joan, *Orígenes de la Tradición y el Régimen Liberal*, Barcelona, 1916 (2ª ed.),

(27). Vegeu el capítol III.

(28). Vegeu el capítol III.

(29). " Noble ejemplo ". a CC, núm. 7809, 2 maig 1898, ed. mati, pp. 6-7.

(30). Al *Correo Catalán* s'escriu, tot comentant les notícies aparegudes en d'altres periòdics:

" Ahora se nos han metido á zizañeros El Globo y La Unión Católica, aunque la tarea nada tiene de católica, que digamos.

Y pretenden que los carlistas estamos divididos en carlistas viejos y carlistas nuevos.

Por supuesto que esas quisicosas sólo pueden habérselas contado algun Gedeon.

Porque claro está que entre los carlistas los hay viejos y los hay jóvenes.

Pero jóvenes y viejos no son más que carlistas de los principios y del Rey."

" Dichos y hechos ", a CC, núm. 5871, 30 juliol 1893, p. 10. Sobre l'etapa jaumista, a part del volum corresponent de l'obra de Melchor FERRER, vegeu WINSTON, Colin M., *Workers and the Right in Spain, 1900-1936*, Princeton, 1985; BLINKHORN, Martin, *Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939*, Barcelona, 1979 (ed. or. 1975), pp. 15-68; GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, *La radicalización de la derecha española durante la Segunda República (1931-1936)*, vol. I, Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral, 1989, ff. 380-402. i del mateix autor, " Paramilitarització i violència política

a l'Espanya del primer terç de segle: el requeté tradicionalista (1900-1936) ", en curs de publicació a *Revista de Girona*. Aquest conflicte generacional és de naturalesa molt distinta al que es va produir durant el Franquisme, les circumstàncies i precedents del qual són ben diferents. Vegeu LAVARDIN, Javier, *Historia del último pretendiente*, París, 1976, i CLEMENTE, Josep Carles, *Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972*, Barcelona, 1977, i també d'aquest autor, *El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976)*, Barcelona, 1990. Una anàlisi molt lúcida sobre un tema paral·lel, a UCELAY DA CAL, Enric, " Joventut i nacionalisme radical català, 1901-1987 ", a *La Joventut a Catalunya al segle XX*, Barcelona, 1987, pp. 182-199. Sobre Bureli i el "carlisme nou", vegeu l'inici del capítol III.

(31). La carta de Don Carlos al Marquès de Cerralbo de 5 de novembre de 1895 instaurant la festa dels Màrtirs de la Tradició, a FERRER, Melchor, *Historia del Tradicionalismo Español*, vol. XXVIII-II, Sevilla, 1959, doc. núm. 77, pp. 124-126.

(32). " Dios, Patria y Rey ", a *El Centro*, núm. 715, 9 febrer 1900, p. 4. De la primera junta directiva del Cercle tradicionalista de Mollerussa es destaca que fou nomenada " recayendo los cargos en valientes carlistas que militaron en la última campaña ". " Otro Círculo carlista ", a CC, núm. 5054, 15 abril 1891, ed. mati, p. 8. En la renovació de la junta directiva del Cercle tradicionalista de Manlleu de l'any 1896, d'altra banda, al costat dels noms es remarca que el president, els dos vice-presidents i el tresorer eren militars amb grau que combateren a la darrera guerra. Francisco PALLAS y PUJOL, " La Fiesta nacional del 10 de marzo. En Manlleu ", a ECE, núm. 2244, 25 febrer 1896, p. 1.

(33). " Fiesta carlista ", a *La Esperanza*, núm. 64, 20 agost 1893, p. 2. Quan Elicio de Bérriz, recentment nomenat president del Cercle tradicionalista de Madrid, visità el cercle de Miranda d'Ebre, se li oferí un banquet, on va prendre seient, "... teniendo á su derecha al presidente del Círculo, y á su izquierda al veterano de todas las campañas carlistas, al anciano Sr. D. Francisco Alonso, que con la mayor emoción estrechó la mano del Sr. Bérriz." *El Corresponsal*, " Carta de Miranda de Ebro ", a ECE, núm. 577, 22 agost 1890, p. 2.

(34). " Un Centro Carlista más ", a CC, núm. 5818, 28 maig 1893, p. 9.

(35). BPC, vol. XXIII, maig 1897, pp. 124-125.

(36). A.M.F., Carlos VII. Documentos reales, 1877-1909, 1878. De Don Carlos a Valde-Espina, París, 25 abril 1878

(còpia).

- (37). El Corresponsal, " Muerte del Marqués de Monroy. Cáceres 14 de abril de 1891 ", a ECE, núm. 772, 15 abril 1891, p. 1; " Muerte del Marqués de Valde-Espina ", a ECE, núm. 778, 22 abril 1891, p. 1.
- (38). " La muerte de Valde-Espina y el partido carlista ", a ECE, núm. 781, 25 abril 1891, p. 1. Reproduïda també a CC, núm. 5067, 28 abril 1891, ed. matí, pp. 9-11.
- (39). F(rancisco) GUERRERO VILCHEZ, " ¿ Quién son los carlistas ? ", a El Amigo del Obrero, núm. 31, 12 maig 1898, s.p.
- (40). Vegeu les notes número 8 i 5.
- (41). Tomás ALONSO, " Los carlistas de Aragón. El nuevo Círculo de Caspe ", a ECE, núm. 1504, 18 setembre 1893, p. 2.
- (42). " Movimiento carlista ", a El Regional, núm. 6, 6 gener 1897, p. 3.
- (43). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1939, 21 febrer 1895, p. 2.
- (44). Les fonts emprades per a l'elaboració d'aquest quadre han estat detallades a la nota número 18.
- (45). El nombre total de persones per ofici a la ciutat d'Olot ha estat calculat a partir del cens de 1897. A.H.C.O., F.M., S.R.P., S.G.C. i D.C., Cens de població, 1897. Dues advertències, però: 1) les comparacions que en alguna ocasió faré entre oficis de socis i oficis a Olot, en general, tenen un valor aproximatiu, ja que es posa en relació els socis del període 1889-1900 i la població total d'un any concret; 2) les agrupacions d'oficis comporten sempre nombroses dificultats. He optat per una solució adequada - segurament excessivament prudent - a aquest cas concret. Tot i això, no puc negar que és, en alguna ocasió, deutora de la ideada per Enric Ucelay da Cal en la seva anàlisi de la Unió Federal Nacionalista Republicana de Vallis. UCELAY DA CAL, Enric, " L'"esquerra nacionalista" catalana, 1900-1931: Unes reflexions ", a Catalanisme. Historia, Política i Cultura, Barcelona, 1986, pp. 138-139.
- (46). Entre els "matiners" del nord-est de Catalunya destaquen també, numèricament, els teixidors procedents de la zona d'Olot. CLARA, Josep, " Sobre la identitat dels matiners de les comarques del N.E. de Catalunya ", a Estudi General, núm. 1, 1981, pp. 179-185. Sobre el

sector tèxtil a Olot a final de segle, vegeu PALOMER i PONS, Jordi, **El desenvolupament de la indústria del punt a Olot**, Olot, 1983, pp. 104 i ss..

(47). Dades elaborades a partir de A.H.C.O., F.M., S.C.T., 1888-89 - 1893-94. Contribució territorial, 1893-1894.

(48). VALCARLOS (Joan BARDINA), " Al Patró d'Espanya ", a **Lo Gení Catalá**, núm. 17, 25 juliol 1897, p. 2.

(49). SANCHEZ GOMEZ, Miguel Angel, **El primer carlismo montañés: Aspectos sociales y localización geográfica**, Santander, 1985; RIO ALDAZ, Ramón del, **Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)**, Pamplona, 1987; ASIN, Francisco i BULLON DE MENDOZA, Alfonso, **Carlismo y sociedad, 1833-1840**, Saragossa, 1987; FERNANDEZ BENITEZ, Vicente, **Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del Antiguo Régimen**, Madrid, 1988; FONTANA, Josep, **Història de Catalunya. V. La fi de l'Antic règim i la industrialització, 1787-1868**, Barcelona, 1988; MILLAN, Jesús, " Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa ", a **Recerques**, núm. 21, 1988, pp. 101-123; AGIRREAZKUENAGA, Joseba i URQUIJO GOITIA, José Ramón, eds., **150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839**, Vitòria-Gasteiz, 1990; ANGUERA, Pere, " Aproximació al primer carlisme al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat ", a **Recerques**, núm. 23, 1990, pp. 37-52; FRADERA, Josep M, GARRABOU, Ramon i MILLAN, Jesús, eds., **Carlisme i moviments absolutistes**, Vic, 1990; PAN-MONTOJO, Juan, **Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)**, Pamplona, 1990; SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel, **La Primera guerra carlista en Cataluña: Guía de estudio**, U.A.B., treball 3er cicle, 9 crèdits, 1990, 2 vols.

(50). En aquest text intento d'oferir una primera aproximació a la base social del carlisme a final del segle XIX, que haurà d'aprofundir-se, delimitant-ne el marc geogràfic, a la tesi doctoral.

(51). AROSTEGUI, Julio, **El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876**, Vitòria, 1970. Vegeu també els treballs esmentats a la nota número 49.

(52). " La muerte de Valde-Espina y el partido carlista ", a **ECE**, núm. 781, 25 abril 1891, p. 1.

(53). COBREROS, Gustavo de, "Movimiento carlista en la cuenca minera de Bizcaya", a **BPC**, vol. IV, octubre 1895, p. 34-37. REAL CUESTA, Javier, **El carlismo vasco....** pp.156-157, nota núm. 442.

- (54). " Carlos VII y España (Declaraciones importantísimas del Sr. Duque de Madrid en Nápoles) ", a ECE, núm. 1938, 20 febrer 1895, p. 1.
- (55). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 3243, 16 juny 1899, p. 2.
- (56). " En el Circulo tradicionalista ", a ECE, núm. 1681, 16 abril 1894, p. 1.
- (57). " Crónica carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 62, 29 febrer 1896, p. 4.
- (58). " Movimiento carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 50, 7 desembre 1895, p. 2.
- (59). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1396, 9 maig 1893, p. 1; " Bien por Sueca ", a El Centro, núm. 416, 20 abril 1894, p. 4. A El Centro, l'any anterior, amb motiu de la inauguració de les escoles, s'escriu també que es tracta d'un cercle modèlic. VALERIO, " La Semana Carlista ", a El Centro, núm. 350, 13 gener 1893, p. 4.
- (60). Ibid., p. 4; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1396, 9 maig 1893, p. 1; ENEAS (Benigno BOLAÑOS), " Los Círculos carlistas ", a ECE, núm. 2021, 1 juny 1895, p. 1.
- (61). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1396, 9 maig 1893, p. 1; " Movimiento carlista. Una fiesta en el Circulo de Sueca ", a ECE, núm. 1689, 25 abril 1894, p. 2.
- (62). " Movimiento carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 53, 28 desembre 1895, p. 2; " Movimiento carlista ", a La Monarquía Federal, núm. 54, 4 gener 1896, p. 4.
- (63). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1734, 19 juny 1894, p. 2; " El Circulo de Valencia ", a CC, núm. 6178, 12 juliol 1894, ed. mati, pp. 6-7; " La Fiesta de los Mártires. En Valls ", a CC, núm. 7458, 13 març 1897, ed. mati, p. 8; El Corresponsal, " Correspondencia (de Mora d'Ebre) ", a Correo de Tortosa, núm. 237, 25 octubre 1897, p. 2; El Corresponsal, " Correspondencia. Mora de Ebro ", a Correo de Tortosa, núm. 248, 9 novembre 1897, p. 2; " Movimiento carlista ", a El Aragonés, núm. 4, 23 gener 1892, p. 3; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1726, 9 juny 1894, p. 1; " Noticias ", a La Monarquía Federal, núm. 24, 9 juny 1895, p. 3; " Noticias ", a La Monarquía Federal, núm. 25, 16 juny 1895, p. 3; " Movimiento carlista ", a El Correo de la Provincia, núm. 22, 25 març 1892, p. 1; " Pensamiento laudable ", a BPC, vol. XVIII, desembre 1896, p. 113.

(64). " Noticias ", a La Monarquía Federal, núm. 24, 9 juny 1895, p. 3; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2223, 12 febrer 1896, p. 2; "Crónica general", a El Baluarte, núm. 72, 20 juny 1893, p. 1; PELAYO, " Semana Carlista ", a El Centro, núm. 373, 23 juny 1893, p. 4; El Almogávar Leridano, núm. 552, 23 gener 1894, p. 3; "En Borjas de Urgel", a CC, núm. 6059, 4 febrer 1894, p. 11, i ROSELLO, Juan Bta., "Fiestas carlistas. La de Borjas", a El Almogávar Leridano, núm. 570, 14 febrer 1894, p. 1.

(65). RUMEU DE ARMAS, Antonio, Historia de la previsión social en España. Cofradías-Gremios-Hermandades-Montepíos, Madrid, 1944, p. 416. Sobre els monts de pietat, a part del llibre anterior, vegeu el suggerent article de RALLE, Michael, " El montepío obrero: ¿ anacronismo o modelo ? ", a Estudios de Historia Social, núm. 30, 1984, pp. 7-19. Segons Real Cuesta a Vitòria els carlins havien creat ja els anys 1842 i 1858 dues societats de socors mutus d'artesans. REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco..., p. 156, nota núm. 442.

(66). ANDRES-GALLEGO, José, Pensamiento y acción social de la Iglesia en España, Madrid, 1984, pp. 143-157. Vegeu, en concret, per a Manresa, PERRAMON i AUGE, Montserrat, Asociacions obreres assistencials i de resistència a Manresa (1890-1920), Universitat Autònoma de Barcelona, treball de recerca 3er. cicle, 1990.

(67). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1307, 21 gener 1893, p. 2.

(68). " Crónica del Principado ", a CC, núm. 7033, 18 gener 1896, ed. matí, p. 6; " Crónica del Principado ", a CC, núm. 7050, 4 febrer 1896, ed. tarda, p. 3; " Crónica del Principado ", a CC, núm. 7176, 4 juny 1896, p. 8; " Fiesta de San Carlos ", a Círculo Tradicionalista de Sabadell. Boletín semanal, núm. 44, 14 novembre 1897, p. 2.

(69). Reglamento para el Monte-pío Cooperativa de S. Carlos Borromeo establecido en el Círculo tradicionalista de Olot y su comarca, Olot, 1894. Existeix una versió manuscrita del reglament amb anotacions al marge, que ja foren incorporades a la versió impresa. A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 38, Reglament, 1894. Amb el pas dels anys aquest reglament només va patir lleus variacions. Vegeu A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 39, Acords, 1894-1895, sessió 11 juliol 1894, i lligall 40, Acords, 1895-1900, sessions 21 de gener i 17 febrer 1895.

(70). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies,

Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 42, Talonari de quotes, 1894, i lligall 43, Talonari de quotes, 1896-1897, i lligall 46, Rebutts col·lectors, 1894-1900.

(71). Tota aquesta sèrie de casos han estat seleccionats a partir del buidatge dels acords presos per la junta directiva del mont de pietat. A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 40, Acords, 1895-1900, sessions 9 febrer 1895, 20 juliol 1895, 19, 28 i 29 març 1897, 27 juny 1897 i 25 juliol 1897.

(72). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 45, Rebutts subsidis, 1895-1897.

(73). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 46, Rebutts col·lectors, 1894-1900, i lligall 48, Factures, rebuts i altra documentació comptable, 1891-1899.

(74). A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío San Carlos Borromeo, lligall 40, Acords, 1895-1900, sessió 21 octubre 1900. Els dos darrers anys havien decaïgut, així mateix, el nombre de sessions celebrades per la junta directiva, passant d'unes sis l'any a només un parell. Ibid., lligall 39, Acords, 1894-1895, i lligall 40, Acords, 1895-1900.

(75). Ibid., lligall 40, Acords, 1895-1900, sessions 21 gener i 14 juliol 1900; *El Deber*, núm. 160, 20 gener 1900, p. 42.

(76). A.H.C.O., F.M., S.A., S.A.P., Círculo Tradicionalista, lligall 183, Libro de sesiones del "Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca", 1889, 1889-1895, sessió 5 octubre 1893, f. 64 v. Sobre el Centre catòlic d'Olot, vegeu Centenari Centre Catòlic. Olot, 1878-1978, Olot, 1978. Els estatuts del seu mont de pietat, a A.H.C.O., F.M., S.A., S. Causes pies, Montepios..., Montepío Centro de Católicos, lligall 37, Reqlament, 1888.

(77). Vegeu el capítol IV.

(78). ENEAS (Benigno BOLANOS), " De re catolica. Los Circulos católicos y los carlistas ", a ECE, núm. 2043, 28 juny 1895, p. 1. Aquest article, juntament amb un parell més que es publicaren per aquelles mateixes dates, constitueixen els principals documents per a conèixer l'actitud del carlisme davant els cercles catòlics. ENEAS, " Los Circulos católicos ", a ECE, núm. 2018, 29 maig 1895, p. 1; " Los Circulos católicos ", a ECE, núm. 2030, 12 juny 1895, p. 1.

Sobre les escoles i el mutualisme dels cercles catòlics, vegeu sobretot ANDRES-GALLEGO, José, *Pensamiento y acción social...*, pp. 160 i ss., i del mateix autor, " Los Círculos de Obreros (1864-1887) ", a *Hispania Sacra*, vol. XXIX, núm. 57-58, 1976, pp. 259-310; MAZA ZORRILLA, Elena, "Asociacionismo confesional en Valladolid. La Asociación Católica de Escuelas y Círculos de Obreros, 1881-1914", a *Investigaciones históricas*, núm. 7, 1988, p. 169-202; MATEO AVILES, Elías de, *Paternalismo burgués y beneficencia religiosa en la Málaga de la segunda mitad del siglo XIX*, Màlaga, 1985, pp. 133 i ss., i GARRIDO, Samuel, *Los trabajadores de las derechas*, Castelló, 1986, pp. 87-111, i del mateix autor, *El sindicalisme catòlic a la Safor. Catolicisme social i polític en una comarca del País Valencià*, La Safor, 1987, pp. 27-56. La referència a una afirmació d'Andrés-Gallego, a ANDRES-GALLEGO, José, " La Iglesia y la cuestión social: Replanteamiento ", a *Estudios históricos sobre la Iglesia española contemporánea*, El Escorial, 1979, p.44.

(79). VALERIO, " La Semana Carlista ", a *El Centro*, núm. 349, 6 gener 1893, p. 4.

(80). ECE, núm. 329, 24 octubre 1889, p. 1.

(81). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2871, 23 març 1898, p. 2.

(82). " Caridad carlista. El Circulo carlista de Villarreal y los pobres ", a CC, núm. 7420, 3 febrer 1897, pp. 6-7; " La fiesta de San Carlos. En Villarreal ", a CC, núm. 7698, 9 novembre 1897, ed. mati, p. 9.

(83). Sobre la repercussió de l'enciclica a l'Estat espanyol, vegeu SANCHEZ JIMENEZ, José, " La acción social cristiana en el último decenio del siglo XIX: las repercusiones de la "Rerum Novarum" en España ", a *Cuadernos de historia moderna y contemporánea*, núm. 1, 1980, pp. 123-140; MONTERO GARCIA, Feliciano, *El primer catolicismo social y la "Rerum Novarum" en España (1889-1902)*, Madrid, 1983, i MONTERO GARCIA, Feliciano, " Los católicos españoles y los orígenes de la política social ", a *Studia Historica*, vol. II, núm. 4, 1984, pp. 41-60.

(84). FERRER, Melchor, *Historia del Tradicionalismo Español*, vol. XXVIII-II, doc. núm. 81, p. 139.

(85). Recordem que la captació de l'element obrer era un dels objectius del carlisme finisecular, tal com recordava Benigno Bolaños tot fent referència al paper dels cercles: "... lo que es honra, y honra especialísima para los Círculos carlistas, es su

acercamiento á las clases humildes, á los obreros, para ennoblecerlos con la fe carlista y apartarlos de los lugares de relajamiento." ENEAS (Benigno BOLANOS), " Los Circulos carlistas ", a ECE, núm. 2021, 1 juny 1895, p. 1. El mateix pretenia el Duc de Solferino quan en el seu manifest als electors del districte Vic (1890) assegurava que "... la mia aymada classe trevalladora tindrà en mí un sostenidor y atvocat en totes les seves justes y nobles aspiracions." "Manifiesto del Duque de Solferino", a CC, núm. 4940, 22 desembre 1890, p. 5. Estic només parcialment d'acord amb José Leonardo RUIZ SANCHEZ, ("Las asociaciones político-religiosas sevillanas durante el Sexenio revolucionario", a Archivo Hispalense, núm. 220, 1984, p. 30), quan afirma que l'atracció de les classes baixes no responia tant a la caritat cristiana com a la importància que tenien com a base del sufragi universal.

(86). WINSTON, Colin M., " The Proletarian Carlist Road to Fascism: Sindicalismo libre ", a Journal of Contemporary History, vol. 17, núm. 4, 1982, pp. 557-585; WINSTON, Colin M., Workers and the Right in Spain...; BLINKHORN, Martin, Carlismo y contrarrevolución....

(87). La Redacción, " Al Señor Don Carlos de Borbón y Este ", a El Amigo del Obrero, núm. 9, 4 novembre 1896, p. 1.

(88). Manuel POLO y PEYROLON, " La gran familia ", a ECE, núm. 2520, 25 gener 1897, p. 1.

(89). Una petita mostra, a MANLEU, " !La gran familia ! ", a El Regional, núm. 84, 25 març 1897, p. 1; VALJAUME, " La gran familia ", a Lo Geni Catalá, núm. 17, 25 juliol 1897, p. 2; " Espectacle edificant ", a Lo Geni Catalá, núm. 31, 4 novembre 1897, p. 3; " La fiesta carlista de ayer ", a ECE, núm. 2661, 5 juliol 1897, p. 2 (fa referència a la festa onomàstica de Mª Berta, qualificada per Cerralbo com " la fiesta de nuestra Madre ").

(90). Vegeu, per exemple, " El banquete del Circulo tradicionalista ", a ECE, núm. 517, 11 juny 1890, p. 1 ("... familia es y muy estrechamente unida la comunión tradicionalista ..."); UN EMIGRADO, " La familia carlista ", a ECE, núm. 2109, 16 setembre 1895, p. 1; A. de B., " La familia carlista ", a El Correo de la Provincia, núm. 1233, 8 notembre 1895, p. 1; A. de B., " La familia carlista ", a El Correo de la Provincia, núm. 1233, 8 novembre 1895, p. 1; La Esperanza, núm. 5, 25 gener 1897, p. 3 (aquest periòdic de Gandia feia referència a la voluntat dels carlins de Xeresa, a la Safor, de crear un cercle, per a la qual cosa Florencio Muñoz havia ofert una casa de la seva propietat, per tal

que servís "... para el establecimiento de la nueva familia carlista.").

(91). L'expressió "carlisme de sang", a PEREZ LL(ACH), F(elipe), *Confesiones de un carlista*, València, 1889, p. 25. La versió citada de l'Oriamendi, a *Canciones Carlistas*, Sevilla, 1981. Encara a l'actualitat l'organ oficial de la Comunió Tradicionalista Carlista destaca a l'editorial del primer número de la nova etapa, oberta amb la reunificació dels grupuscles carlins existents, que a la Junta de govern del carlisme figuren "... los hijos de los que se hicieron famosos en 1936. Fal Conde y Lizarza ...". " Carlismo otra vez ", a *Acción carlista*, segona època, núm. 1, (1987), p. 1.

(92). UN EMIGRADO, " La familia carlista ", a ECE, núm. 2109, 16 setembre 1895, p. 1; Manuel POLO y PEYROLON, " La gran familia ", a ECE, núm. 2520, 25 gener 1897, p. 1.

(93). VALJAUME, " La gran familia ", a *Lo Geni Catalá*, núm. 17, 25 juliol 1897, p. 2. " No ha muchos días murió uno de los socios de aquel importante Círculo (de Villar del Arzobispo) - escriuen a *La Monarquía Federal* el març de 1895 -. No era el finado ningun cacique, ni tenía buena posición social, ni era letrado ni autoridad; era un hombre de bién, pobre labrador y católico á la antigua usanza; por eso sus compañeros que sabían apreciar sus buenas cualidades, le rindieron el último tributo, acompañando á la última morada á aquel que había sido tan buen compañero." " Noticias ", a *La Monarquía Federal*, núm. 12, 17 març 1895, p. 3.

(94). Z., " El Rey de los obreros ", a *El Correo de la Provincia*, núm. 110, 12 juliol 1892, p. 1.

(95). L., " El Rey de los pequeños y de los pobres ", a *El Correo de la Provincia*, núm. 23, 27 març 1892, p. 1; " Lo rey dels petits i dels pobres ", a *Lo Geni Catalá*, núm. 10, 6 juny 1897, pp. 1-2. Bonifacio Gil escrivia que Don Carlos era "... el egregio soldado que velaba por las clases humildes, hasta el punto de que sus huestes, cuando pasaba ante ellos en su caballo blanco, tirando las boinas en alto gritaban: ! Viva el rey de los pobres ! " GIL, Bonifacio, *Cancionero histórico Carlista*, Madrid, 1990, p. 65. Múltiples exemples sobre el carlisme com a partit dels pobres durant el Sexenni, a GARMENDIA, Vicente, *La ideología carlista (1868-1876)*. En los orígenes del nacionalismo vasco, Zarautz, 1985, pp.260-277. La historiografia neo-carlista vinculada al projecte de Carles-Hug va reprendre aquesta mena d'afirmacions: " El Partido Carlista es un partido de masas y no de cuadros. Es el partido de los desposeídos y de los oprimidos." CLEMENTE, Josep Carles, *Nosotros los Carlistas*, Madrid, 1977, p. 29.

- (96). " Del Principado ", a CC, núm. 5282, 10 juliol 1900; CC, núm. 8455, 19 desembre 1899, ed. matí, p. 5; El Corresponsal, " Noticias de Manlleu ", a CC, núm. 6480, 10 abril 1895, ed. tarda, p. 2. " Dicen que veinte mil boinas / se están haciendo de encargo. / De boinas estamos bien; / lo que nos falta es ochavos. / Si el carlismo tuviera oro / como posee entusiasmo, / se colaba en los Madriles / el día menos pensado. " " Cantares ", a El Papelito Aragonés, núm. 11, 3 agost 1894, p. 1.
- (97). Afirmació esmentada a PRATS i SALAS, Joan, El carlisme sota la Restauració. El partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907), Tarragona, 1990, p. 114.
- (98). FERNANDEZ, Jaime, Cartas a un tradicionalista, s.11., 1951, p. 1.
- (99). " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1925, 5 febrer 1895, p. 2. Els carlistes sarrianencs remarquen també la manca de recursos del seu cercle. "Noticias de Sarriá", aCC, núm. 6182, 16 juliol 1894, ed. matí, p. 6-7.
- (100). Vegeu els treballs esmentats a la nota número 49. Així mateix, vegeu TORRAS, Jaume, La guerra de los agraviados, Barcelona, 1967; TORRAS, Jaume, " Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels maicontents (1827) ", a Recerques, núm. 1, 1970, pp. 123-130; TORRAS, Jaume, Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823, Barcelona, 1976; CASTROVIEJO, Mª Francisca, Aproximación sociológica al carlismo gallego, Madrid, 1977; GARCIA VILLARRUBIA, Fernando, Aproximación al carlismo andaluz en la guerra de los siete años (1833-1840), Madrid, 1979; MILLAN, Jesús, " Endarreriment econòmic i crisi de la vella societat al sud del País Valencià ", a Recerques, núm. 9, 1979, pp. 103-116; MORAL RUIZ, Joaquín del, " Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo ", a Agricultura y Sociedad, núm. 11, 1979, pp. 207-251; FONTANA, Josep, " Crisi camperola i revolta carlina ", a Recerques, núm. 10, 1980, pp. 7-16; PASCUAL, Pere, " Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena ", a Recerques, núm. 10, 1980, pp. 51-91; MILLAN, Jesús, " Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva ", a Recerques, núm. 16, 1984, pp. 95-118; ASIN, Francisco, " Carlismo y rebelión rural en Aragón, durante la guerra de los siete años ", a Letras de Deusto, núm. 29, 1984, pp. 5-21; URQUIJO GOITIA, José Ramón, " Represión y disidencia durante la Primera guerra carlista. La policia carlista ", a Hispania, núm. 159, 1985, pp. 131-

- 186; PAN-MONTOJO, Juan Luis, " Las bases del Carlismo navarro: 1833-39 ", a I Congreso de Historia de Navarra de los siglos XVIII-XIX y XX, vol. II, a Príncipe de Viana, annex 5, 1986, pp. 23-35; ANGUERA, Pere, " La guerra dels Set anys, segons un sastre carlí, a pagès ", a Revista de Catalunya, núm. 38, 1990, pp. 36-46; CLARA, Josep, " Sobre la identitat dels matiners ..."; CLEMENTE, Josep Carles, La guerra de los "matiners" (1846-1849). Aspectos sociales y militares, Madrid, 1987; AROSTEGUI, Julio, El carlismo alavés...; GARMENDIA, Vicente, La Segunda Guerra Carlista (1872-1876), Madrid, 1976; GARMENDIA, Vicente, La ideología carlista..., REAL CUESTA, Javier, El carlismo vasco....
- (101). RIALS, Stéphane, Le légitimisme, Paris, 1983; RIALS, Stéphane, Révolution et contre-révolution au XIXe siècle, Paris, 1987; AMINZADE, Ronald, Class, Politics and Early Capitalism. A Study of Mid-Nineteenth-Century Toulouse, France, Nova York, 1981; IRVINE, William D., " Royalists, mass politics and the Boulanger affair ", a French History, vol. 3, núm. 1, 1989, pp. 31-47; STERNHELL, Zeev, La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914, Paris, 1978; MÖHLBERGER, Detlef, ed., The Social Basis of European Fascists Movements, Londres, 1987.
- (102). CONGOST, Rosa, Notes sobre la propietat de la terra a Eespanya durant la segona meitat del segle XIX (1855-1875), U.A.B., tesi de llicenciatura, 1981, vol. II, p. 58. ROBLEDO, Ricardo, La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913), Madrid, 1984, pp. 45-56; SANCHEZ HERRERO, Miguel, Cerralbo 1837-1976. Consecuencias de la disolución del régimen señorial en un pueblo de Salamanca, U.A.B., tesi de llicenciatura, s.d.; CABRE AGUILO, Juan, " El Marqués de Cerralbo (Necrología) ", a Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, memòria IX, 8ª sessió, 1922, pp. 171-183 (la citació a la p. 172); ARTAGAN, Barón de (Reynaldo BREA), Políticos del carlismo, Barcelona, s.d., pp. 23-33; RODEZNO, Conde de, Carlos VII, Duque de Madrid, Madrid, 1929, p. 229-230.
- (103). " La verdad en su lugar ", a CC, núm. 8451, 15 desembre 1899, ed. matí, p. 9.
- (104). ARTAGAN, Barón de (Reynaldo BREA), Políticos del carlismo, p. 63. Reproduit textualment a Centenario del Tradicionalismo Español. Album Histórico del Carlismo, 1833 - 1933-35, Barcelona, 1935, p. 238.
- (105). DUVERGER, Maurice, Los partidos políticos, pp. 181 i ss..
- (106). ECE, núm. 374, 17 desembre 1889, p. 1; CC, núm. 7773, 23 gener 1898, p. 5; " Crónica carlista ", a La

Monarquía Federal, núm. 59, 8 febrer 1896, pp. 3-4; " Bienvenidos sean ", a CC, núm. 5838, 27 juny 1893, ed. matí, p. 9; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 1942, 25 febrer 1895, p. 2; " Movimiento carlista ", a El Correo de la Provincia, núm. 127, 31 juliol 1892, p. 2; " Movimiento carlista ", a ECE, núm. 2685, 2 agost 1897, p. 3; " Dios, Patria y Rey ", a El Centro, núm. 715, 9 febrer 1900, p. 4.

(107). Aquest quadre ha estat confeccionat a partir de la documentació consignada a la nota número 18.

(108). CLEMENTE, Josep Carles. Los carlistas, Madrid, 1990. Clemente és, juntament amb Evarist Olcina - que sobretot va analitzar el component "autonomista" del carlisme -, el principal representant d'aquesta tendència. No es poden oblidar, tot i això, textos polítics, però de gran càrrega històrica, com ara Ayer y hoy del carlismo. La trayectoria histórica del partido más antiguo de España, primer número dels Cuadernos IM, 1975, o bé ZAVALA, José M^a de, Partido Carlista, Bilbao, 1977. De Josep Carles CLEMENTE cal destacar els llibres següents: Nosotros los Carlistas, Madrid, 1977; Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972, Barcelona, 1977; Los orígenes del carlismo, Madrid, 1979; Las guerras carlistas, Barcelona, 1982; Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX, 2 vols., Madrid, 1985; La guerra de los "matiners" (1846-1849). Aspectos sociales y militares, Madrid, 1987, i El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976), Barcelona, 1990.

(109). MILLAN, Jesús, " Els militants carlins del País Valencià central ..."; MILLAN, Jesús, " La resistència antiliberal a la revolució burgesa espanyola: insurrecció popular o moviment subaltern ? ", a FRADERA, Josep M., GARRABOU, Ramon i MILLAN, Jesús, eds., Carlisme i moviments absolutistes, pp. 27-58 (la citació a la p. 49), i MILLAN, Jesús, " La resistencia a la revolución en el País Valenciano: oligarquías y capas populares en el movimiento carlista ", a AGIRREAZKUENAGA, Joseba i URQUIJO GOITIA, José Ramón, eds., 150 años del Convenio de Bergara ..., pp. 431-471.

VI. FONTS

1. Arxius, Biblioteques i Hemeroteques.

Archivo Melchor Ferrer (Sevilla)
Arxiu Eclesiàstic de Vic
Arxiu del Govern Civil de Barcelona
Arxiu Històric Comarcal de Balaguer
Arxiu Històric Comarcal d'Igualada
Arxiu Històric Comarcal d'Olot
Arxiu Històric Comarcal de Tortosa
Arxiu Històric de Girona
Arxiu Històric Municipal de Girona
Arxiu Històric de Lleida
Arxiu Històric de Sabadell
Arxiu Històric de Tarragona
Arxiu Municipal de Vic
Arxiu de la Paeria de Lleida
Biblioteca de Catalunya (Barcelona)
Biblioteca Marià Vayreda (Olot)
Biblioteca Nacional (Madrid)
Biblioteca-Hemeroteca Municipal (Tarragona)
Hemeroteca Casa de los Tiros (Granada)
Hemeroteca Municipal (Madrid)
Hemeroteca Municipal (València)
Hemeroteca Nacional (Madrid)
Institut Municipal d'Història (Barcelona)
Museo Cerralbo (Madrid)

2. Premsa.

La Alianza (Granada)
El Almogávar Leridano (Lleida)
El Amigo del Obrero (Granada)
El Amigo del Pueblo (Segovia)
El Aragonés (Saragossa)
El Baluarte (Girona)
Biblioteca Popular Carlista (Barcelona)
Biblioteca Tradicionalista. Almanaque (Barcelona)
El Cabecilla (Madrid)
Calacuerda (Madrid)
El Centro (Madrid)
El Centro (València)
Chapel-Zuri (Bilbao)
Círculo Tradicionalista de Sabadell (Sabadell)
La Comarca (Vic)
La Comarca Leal (Vic)
Correo Catalán (Barcelona)
El Correo Español (Madrid)
Correo Dertosense (Tortosa)
El Correo de la Provincia (Tarragona)
Correo de Tortosa (Tortosa)
Lo Crit d'Espanya (Barcelona)
La Cruz sobre el Corazón (Vic)
El Deber (Olot)
El Defensor de Granada (Granada)

Diario de Barcelona (Barcelona)
Diario de Cataluña (Barcelona)
Diario de Tortosa (Tortosa)
El Diluvio (Barcelona)
El Eco de la Montaña (Olot)
La Epoca (Madrid)
La Esperanza (Gandia)
La Esperanza (Tortosa)
L'Espurna (Barcelona)
El Estandarte Real (Barcelona)
La Fe (Madrid)
Gedeón (Madrid)
Lo Geni Catalá (Vilafranca del Penedès)
El Globo (Madrid)
Heraldo de Madrid (Madrid)
El Integrista (Girona)
El Loredán (Lleida)
Lo Mestre Titas (Barcelona)
La Monarquía Federal (València)
El Norte (Girona)
El Norte Catalán (Vic)
El Noticiero Universal (Barcelona)
El Nuevo Cruzado (Barcelona)
L'Olotí (Olot)
El País (Lleida)
El Papelito Aragonés (Saragossa)
Las Provincias (Valencia)

El Regional (València)
Rigoletto (Madrid)
El Siglo Futuro (Madrid)
La Unión Católica (Madrid)
La Vanguardia (Barcelona)
La Verdad (Granada)
La Verdad (Tortosa)
El Voluntario (Barcelona)
La Voz Ampurdanesa (Figueres)
La Voz Manresana (Manresa)

VII. BIBLIOGRAFIA

En la relació bibliogràfica que segueix només consten aquells llibres i articles explícitament esmentats en el text. No es tracta, doncs, d'una relació completa, sinó d'un aparell auxiliar.

- . ABANADES, Claro, *Dinastía insobornable*, Sevilla, ed. Montejurra, 1961.
- . ABELLAN, José Luis, *Historia crítica del pensamiento español. 5. I. La crisis contemporánea (1875-1936)*, Madrid, ed. Espasa-Calpe, 1989.
- . AGIRREAZKUENAGA, Joseba - URQUIJO GOITIA, José Ramón, eds., *150 años del Convenio de Bergara y de la Ley del 25-X-1839*, Vitòria-Gasteiz, ed. Parlamento Vasco, 1990.
- . AGUET, Jean-Pierre, "Le tirage des quotidiens de Paris sous la monarchie de Juillet", a *Revue Suisse d'Histoire*, vol. X, núm. 2, 1960, p. 216-286.
- . AGUIRRE PRADO, Luis, *Vázquez de Mella*, Madrid, ed. Publicaciones Españolas, 1954.
- . AGULHON, Maurice, *Pénitents et Franc-Maçons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité méridionale*, París, ed. Fayard, 1984.
- . AGULHON, Maurice, *La République au village. Les populations du Var de la Révolution à la IIIe République*, París, ed. du Seuil, 1979.
- . AGULHON, Maurice, *Le Cercle dans la France bourgeoise, 1810-1848. Etude d'une mutation de sociabilité*, París, ed. Armand Colin, 1977.
- . AGULHON, Maurice, *Histoire vagabonde*, 2 vols., París, ed. Gallimard, 1988.
- . ALDEA VAQUERO, Quintín - MARIN MARTINEZ, Tomás - VIVES GATELL, José coords., *Diccionario de historia eclesiástica de España*, 3 vols. i supl., Madrid, ed. C.S.I.C., 1972-1987.
- . ALQUIBLA, Marquès de, "Una embajada interesante, 1875-1881", dins *Nuestro Tiempo*, núm. 159 (març 1912, p. 356-369); núm. 160 (abril 1912, p. 59-70); núm. 161 (maig 1912, p. 194); núm. 162 (juny 1912, p. 321-334); núm. 163 (juliol 1912, p. 37-52); núm. 164 (agost 1912, p. 167); núm. 165 (setembre 1912, p. 282-292); núm. 166 (octubre 1912, p. 48-58); núm. 167 (novembre 1912, p. 161-180); núm. 168 (desembre 1912, p. 321-329); núm. 169 (gener 1913, p. 44-56); núm. 170 (febrer 1913, p. 168-180); núm. 171 (març 1913, p. 305-320); núm. 172 (abril 1913, p. 31-39) i núm. 173 (maig 1913, p. 170-179).
- . ALVAREZ JUNCO, José, ed., *Populismo, caudillaje y discurso demagógico*, Madrid, ed. Centro de Investigaciones Sociológicas, 1987.
- . ALVAREZ JUNCO, José, *El Emperador del Paralelo. Lerroux y la demagogia populista*, Madrid, Alianza Editorial, 1990.

- . ALVAREZ DE MORALES Y RUIZ, Rafael, Recuerdos de un carlista andaluz (Un cruzado de la causa), Còrdova, ed. Instituto de Historia de Andalucía, 1982.
- . AMINZADE, Ronald, Class, Politics and Early Capitalism. A Study of Mid-Nineteenth-Century Toulouse, France, Nova York, State of University of New York Press, 1981.
- . ANDRES GALLEGO, José, "Los Círculos de Obreros (1864-887)", a Hispania Sacra, vol. XXIX, núm. 57-58, 1976, p. 259-310.
- . ANDRES GALLEGO, José, "La Iglesia y la cuestión social: Replanteamiento", a Estudios históricos sobre la Iglesia española contemporánea, El Escorial, ed. Biblioteca "La Ciudad de Dios", 1979, p. 11-115.
- . ANDRES GALLEGO, José, Pensamiento y acción social de la Iglesia en España, Madrid, ed. Espasa-Calpe, 1984.
- . ANDRES GALLEGO, José, La política religiosa en España, 1889-1913, Madrid, Editora Nacional, 1985.
- . ANGUERA, Pere, "Aproximació al primer carlisme al Camp de Tarragona, la Conca de Barberà i el Priorat", a Recerques, núm. 23, 1990, p. 37-52.
- . ANGUERA, Pere, "La guerra dels Set anys, segons un sastre carlí, a pagès", a Revista de Catalunya, núm. 38, 1990, p. 36-46.
- . ARBELOA, Víctor Manuel, Las Casas del Pueblo, Madrid, ed. Mañana, 1977.
- . ARBOLEYA MARTINEZ, Maximiliano, Sobre el tradicionalismo político (Cartas de un obispo español y un personaje carlista), Madrid, Librería de D. Gregorio del Amo, 1910.
- . AROSTEGUI, Julio, El carlismo alavés y la guerra civil de 1870-1876, Vitòria, ed. Diputación Foral de Alava, 1970.
- . AROSTEGUI, Julio, "La tradición militar del carlismo y el origen del requeté", a Aportes, núm. 8, 1988, p. 3-23.
- . ARTAGAN, Barón de (Reynaldo BREA), Políticos del carlismo, Barcelona, La Bandera Regional, s.d.
- . ARTOLA, Miguel, Partidos y programas políticos, 1808-1936, 2 vols., Madrid, ed. Aguilar, 1977.
- . ASIN, Francisco, "Carlismo y rebelión rural en Aragón, durante la guerra de los siete años", a Letras de Deusto, núm. 29, 1984, p.5-21.
- . ASIN, Franciso -BULLON DE MENDOZA, Alfonso, Carlismo y

sociedad, 1833-1840, Saragossa, ed. Aportes XIX, 1987.

. Ayer y hoy del carlismo. La trayectoria histórica del partido más antiguo de España, Cuadernos IM, núm. 1, 1975.

. BALLBE, Manuel Orden público y militarismo en la España constitucional (1812-1983), Madrid, Alianza Editorial, 1985 (2).

. BALMES, Jaime, Obras Completas, vol. V, Madrid, ed. La Editorial Católica, 1949. Prefaci del Pare Ignasi CASANOVAS.

. BARBERINI, Giovanni, "El artículo 11 de la Constitución de 1876. La controversia diplomática entre España y la Santa Sede", a Anthologica Annua, núm. 9, 1961, p. 279-409.

. BARDINA, Joan, Catalunya Autònoma (Folleto d'actualitat), Barcelona, ed. Biblioteca Regional, 1899.

. BARDINA, Joan, Catalunya y els Carlins, Barcelona, ed. Biblioteca Regional, 1900 (2).

. BARDINA, Joan, Orígenes de la Tradición y el Régimen Liberal, Barcelona, Víctor ed., 1916 (2).

. BARDINA, Joan, El règim de llibertat dels escolars i altres escrits, Vic, EUMO ed. - Diputació de Barcelona, 1989. A cura de Josep GONZALEZ-AGAPITO.

. BARREIRO FERNANDEZ, José Ramón, El carlismo gallego, Santiago de Compostela, ed. Pico Sacro, 1976.

. BENAVIDES, Domingo, Democracia y cristianismo en la España de la Restauración, 1875-1931, Madrid, Editora Nacional, 1978.

. BERNARDO ARES, José Manuel de, "Organización civil del carlismo (1890-1900)", a Trabajos científicos de la Universidad de Córdoba, núm. 9, 1977, p. 1-15.

. BERNARDO ARES, José Manuel de, Ideologías y opciones políticas a través de la prensa a finales del siglo XIX, Córdoba, ed. Diputación de Córdoba, 1981.

. BERNAT, Lluís, Caciquisme roig, València, ed. Institució d'Alfons el Magnànim - Diputació de València, 1984 (1a ed. 1904). Pròleg de Joan FUSTER.

. BISBAL I SENDRA, Maria Antònia - MIRET I SOLE, Maria Teresa, Diccionari Biogràfic d'Igualadins, Barcelona, ed. Fundació Vives Casajuana, 1986.

. BLINKHORN, Martin, Carlismo y contrarrevolución en España, 1931-1939, Barcelona, ed. Crítica, 1979 (ed. or. 1975).

- . BOLOS Y SADERRA, Joaquín, La guerra civil en Cataluña (1872 a 1876), Barcelona, ed. Rafael Casulleras, 1928.
- . BONET, Joan - MARTI, Casimir, L'integrisme a Catalunya. Les Grans Polèmiques: 1881-1888, Barcelona, ed. Vicens Vives, 1990.
- . BOTELLA, Cristóbal, Recuerdos de Nocedal, Madrid, Imprenta Gráfica Excelsior, 1917.
- . BREA, Reynaldo, Manual del voluntario carlista, Barcelona, ed. Biblioteca Tradicionalista, 1892.
- . BREA, Antonio, Campaña del Norte de 1873á 1876, Barcelona, Imp. Hormiga de Oro, 1897.
- . BURCH I VENTOS, José, Datos para la historia del tradicionalismo político durante nuestra revolución, Barcelona, ed. Librería Católica Internacional, 1909.
- . BURGO, Jaime del, Bibliografía del siglo XIX. Guerras carlistas. Luchas políticas, Pamplona, s.ed., 1978 (2).
- . CABRE AGUILO, Juan, "El Marqués de Cerralbo (Necrología)", a Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria, Memòria IX, 8na Sessió, 1922, p. 171-183.
- . CABRE AGUILO, Juan, "El Marqués de Cerralbo", a Boletín de la Sociedad Española de Excursiones, t. XXX, III trimestre de 1922.
- . CAMPION, Arturo, "Carlismo, Integrismo y Regionalismo", dins La España Regional, vol. V, 1888, p. 481-492, i vol. VI, 1889, p. 3-16, 97-118 i 193-214.
- . CAMPION, Arturo, Obras Completas, vol. IV, Iruña, ed. Mintzoa, 1983.
- . CAMPOMAR FORNIELES, Marta M., La cuestión religiosa en la Restauración. Historia de los Heterodoxos españoles, Santander, ed. Sociedad Menéndez Pelayo, 1984.
- . CANAL I MORELL, Jordi, "La masonería en el discurso integrista español a fines del siglo XIX: Ramón Nocedal y Romea", dins FERRER BENIMELI, José Antonio coord., Masonería, revolución y reacción, vol. II, Alacant, ed. Instituto de Cultura "Juan Gil-Albert - Caja de Ahorros Provincial de Alicante - Generalitat Valenciana, 1990, p. 769-789.
- . CANAL I MORELL, Jordi, "Els militants carlins a la fi del segle XIX. Una aproximació a la base social del carlisme", comunicació presentada al Seminari El carlisme i la seva base social, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació.
- . CARANTOÑA, Francisco, El Siglo Futuro. Diario de Madrid,

Madrid, Imp. de Prensa Castellana, 1955.

. CARR, Raymond, España 1808-1939, Barcelona, ed. Ariel, 1969.

. CASTRO ALFIN, Demetrio, "Agitación y orden en la Restauración. ¿Fin del ciclo revolucionario?", a Historia Social, núm. 5, tardor 1989, p. 37-49.

. CASTROVIEJO, M. Francisca, Aproximación sociológica al carlismo gallego, Madrid, ed. Akal, 1977.

. Centenari Centre Catòlic. Olot, 1878-1978, Olot, ed. Centre Catòlic, 1978.

. Centenario del Tradicionalismo Español. Album Histórico del Carlismo, 1833-1933-35, Barcelona, Gràfiques Ribera (1935).

. CEPEDA ADAN, José, "Sagasta y la incorporación de la izquierda a la Restauración. El gobierno de 1881 a 1883", dins Historia social de España siglo XIX, Madrid, ed. Gaudiana, 1972, p. 309-335.

. CLARA, Josep, "Sobre la identitat dels matiners de les comarques del N.E. de Catalunya", a Estudi General, núm. 1, 1981, p. 179-185.

. CLEMENTE, Josep Carles, Nosostros los carlistas, Madrid, ed. Cambio 16, 1977.

. CLEMENTE, Josep Carles, Historia del carlismo contemporáneo, 1935-1972, Barcelona, ed. Grijalbo, 1977.

. CLEMENTE, Josep Carles, Los orígenes del carlismo, Madrid, ed. EASA, 1979.

. CLEMENTE, Josep Carles, Las guerras carlistas, Barcelona, ed. Península, 1982.

. CLEMENTE, Josep Carles, Bases documentales del carlismo y de las guerras civiles de los siglos XIX y XX, 2 vols., Madrid, ed. Servicio Histórico Militar, 1985.

. CLEMENTE, Josep Carles, La guerra de los "matiners" (1846-1849). Aspectos sociales y militares, Madrid, ed. Estado Mayor del Ejército, 1987.

. CLEMENTE, Josep Carles, El Carlismo. Historia de una disidencia social (1833-1976), Barcelona, ed. Ariel, 1990.

. CLEMENTE, Josep Carles, Los carlistas, Madrid, ed. Istmo, 1990.

. COMIN COMIN, Francisco, Hacienda y economía en la España

contemporánea (1800-1936), 2 vols., Madrid, ed. Instituto de Estudios Fiscales 1988.

. CONGOST, Rosa, Notes sobre la propietat de la terra a Espanya durant la segona meitat del segle XIX (1855-1875), U.A.B., Tesi de llicenciatura, 1981.

. CORTES CAVANILLAS, J., María Cristina de Austria, madre de Alfonso XIII, Barcelona, Editorial Juventud, 1961.

. CULLA I CLARA, Joan B., El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923), Barcelona, ed. Curial, 1986.

. DEGL'INNOCENTI, Maurizio ed., Le Case del Popolo in Europa (Dalle origini alla seconda guerra mondiale), Florència, Sansoni Editori Nuova, 1984.

. DELGADO, Buenaventura i altres, Joan Bardina. Un revolucionario de la pedagogía catalana, Barcelona, ed. Universitat de Barcelona, 1980.

. DIAZ DE CERIO, Franco - NUÑEZ Y MUÑOZ, María G., Instrucciones secretas a los nuncios de España en el siglo XIX (1847-1907), Roma, ed. Pontificia Università Gregoriana, 1989.

. Diccionario Enciclopédico Hispano-Americano de Literatura, Ciencias y Artes, vol. IV, Barcelona, Montaner y Simón eds., 1888.

. Discurso leído por el Marqués de Cerralbo el día 15 de febrero de 1890 en los salones del Centro Tradicionalista de Barcelona, Vic, Tipografía Vicense, 1890.

. Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública del excelentísimo Sr. D. Enrique de Aguilera y Gamboa, Marqués de Cerralbo, en 31 de Mayo de 1908, Madrid, ed. Est. Tip. Sucesores de Rivadeneyra, 1908.

. DOMENACH, Jean-Marie, La propaganda política, Buenos Aires, Eudeba ed., 1962.

. DONOSO CORTES, Juan, Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo, Madrid, ed. Librería Católica Internacional, 1880 (3).

. DUARTE, Angel, El republicanisme català a finals del segle XIX (1890-1900), U.A.B., tesi doctoral microfitxada, 1987.

. DUARTE, Angel, El Republicanisme català a la fi del segle XIX, Vic, EUMO ed., 1987.

. DUVERGER, Maurice, Los partidos políticos, Madrid, ed. F.C.E., 1981 (1 ed. fr., 1951).

- . Efeméride Bibliográfica de "El Correo Catalán". 1876-1926, Barcelona, ed. El Correo Catalán, 1926.
- . "El Correo Catalán" en la intimidad, Barcelona, Imp. La Hormiga de Oro, 1905.
- . ESPADAS BURGOS, Manuel, Alfonso XII y los orígenes de la Restauración, Madrid, ed. C.S.I.C., 1975.
- . Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista, Madrid, Litografía de Samuel Romillo, 1888.
- . Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Barcelona, Barcelona, Est. Tip. La Hormiga de Oro, 1889.
- . Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Olot y su comarca, Olot, Imp. de Narciso Planadevall, 1889.
- . Estatutos y reglamento del Círculo Tradicionalista de Sabadell y su distrito, Sabadell, Imp. y enc. de M. Ribera, 1895.
- . FERNANDEZ, Jaime, Cartas a un tradicionalista, s.l., s. ed., 1951.
- . FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, Historia política de la España contemporánea, vol.II, Alianza Editorial, Madrid, 1974 (3).
- . FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, "D. Alejandro Pidal y su entrada en el gobierno de Cánovas de 1884", a Boletín de la Real Academia de la Historia, CXX, 1, 1947, p. 231-248.
- . FERNANDEZ ALMAGRO, Melchor, Cánovas. Su vida y su política, Madrid, ed. Ambos Mundos, 1951.
- . FERNANDEZ BENITEZ, Vicente, Carlismo y rebeldía campesina. Un estudio sobre la conflictividad social en Cantabria durante la crisis final del Antiguo Régimen, Madrid, ed. Siglo XXI - Ayuntamiento de Torrelavieja, 1988.
- . FERRER, Melchor, "La dirección política de la Comunión Tradicionalista desde 1876", a Tradición, núm. 37, 1 juliol 1934, p. 298.
- . FERRER, Melchor - TEJERA, Domingo - ALCEDO, José F., Historia del Tradicionalismo Español, 30 vols., Sevilla, ed. Católica Española, 1941-1979.
- . FIGUEROA, Agustín de, Epistolario de la Restauración, Madrid, ed. Rialp, 1985.
- . FONT Y DE BOTER, Joaquín de, "El Palacio Loredán", a Los Señores Duques de Madrid en el Palacio Loredán, Barcelona, ed. Fomento de la Prensa Tradicionalista, 1908, s.p.

- . FONTANA, Josep, "Crisi camperola i revolta carlina", a Recerques, núm. 10, 1980, p. 7-16.
- . FONTANA, Josep, Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX, Barcelona, ed. Ariel, 1983 (5).
- . FONTANA, Josep, Història de Catalunya. V. La fi de l'Antic règim i la industrialització, 1787-1868, Barcelona, Ed. 62, 1988.
- . FRADERA, Josep M.- GARRABOU, Ramon - MILLAN, Jesús eds., Carlisme i moviments absolutistes, Vic, EUMO ed., 1990.
- . FRANÇOIS, Etienne i REICHARDT, Rolf, " Les formes de sociabilité en France du milieu du XVIIIe siècle au milieu du XIXe siècle ", a Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine, vol. XXXIV, juliol-setembre 1987, pp. 453-472.
- . GARCIA DE CORTAZAR, Fernando, "La Iglesia vasca: del carlismo al nacionalismo (1870-1936)", a Estudios de historia contemporánea del País Vasco, Sant Sebastià, Haranburu ed., 1982, p. 201-276.
- . GARCIA DELGADO, José Luis ed., España entre dos siglos, 1875-1931: Continuidad y cambio, Madrid, ed. Siglo XXI, 1991.
- . GARCIA ESCUDERO, José M., Historia política de las dos Españas, Madrid, Editora Nacional, 1975.
- . GARCIA Y GARCIA DE CASTRO, Rafael, Vázquez de Mella. Sus ideas. Su persona, Granada, ed. y libr. Prieto, 1940.
- . GARCIA VILLARRUBIA, Fernando, Aproximación al carlismo andaluz en la guerra de los siete años (1833-1840), Madrid, ed. EASA, 1979.
- . GARMENDIA, Vicente, La Segunda Guerra Carlista (1872-1876), Madrid, ed. Siglo XXI, 1976.
- . GARMENDIA, Vicente, La ideología carlista (1868-1876). En los orígenes del nacionalismo vasco, Zarautx, ed. Diputació Foral de Guipúzcoa, 1985.
- . GARRIDO, Samuel, Los trabajadores de las derechas, Castelló, Diputació de Castelló, 1986.
- . GARRIDO, Samuel, El sindicalisme catòlic a la Safor. Catolicisme social i polític en una comarca del País Valencià, La Safor, ed. C.E.I.C. Alfons el Vell, 1987.
- . GARRIGA I MASSO, Joan, Memòries d'un liberal catalanista (1871-1939), Barcelona, Ed. 62, 1987.
- . GAY-LUSSAC, Los dioses del Olimpo. Sainete nocedalista puro, silbable y bailable, todo en una pieza. En un acto y en

verso, Barcelona, Imp. de Bertrán y Altés, 1888.

. GEMELLI, Giuliana i MALATESTA, Maria, " Le avventure della sociabilità ", a *Forme di sociabilità nella storiografia francese contemporanea*, Milà, ed. Feltrinelli, 1982, pp. 11-120.

. GIL, Bonifacio, *Cancionero histórico carlista*, Madrid, ed. Aportes XIX, 1990.

. GIL NOVALES, Alberto, "La conflictividad social bajo la Restauración (1875-1917)", a *Trienio*, núm. 7, maig 1986, p. 73-217.

. GOMEZ CASADO, Pantaleón, *Poesías leídas en las veladas del Círculo Tradicionalista de Palencia en 1895-96 por su autor...*, Palència, Imp. y lib. de Gutiérrez, Lítér y Herrero, s.d..

. GOMEZ-RODULFO, Jaime de Carlos, "Preliminar" a *Antología de Ramón Nocedal y Romea*, Madrid, ed. Tradicionalista, 1952.

. GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, *La radicalización de la derecha española durante la Segunda República (1931-1936)*, 3 vols., Universidad Complutense de Madrid, tesi doctoral, 1989.

. GONZALEZ CALLEJA, Eduardo, "Paramilitarització i violència política a l'Espanya del primer terç de segle: el requetè tradicionalista (1900-1936)", en curs de publicació a *Revista de Girona*.

. GRANDA, Leoncio G. de, *Cartilla militar para uso de cabos, sargentos y oficiales en campaña*, Madrid, 1896.

. IRVINE, William D., "Royalists, Mass Politics and the Boulanger Affair", a *French History*, vol. III, núm. 1, 1989, p. 31-47.

. Joan Bardina i Castarà. *Dades recollides per alumnes de l'Escola de Mestres*, Barcelona, ciclostil.lat, 1959.

. JORBA I SOLER, Antoni, *Agonia d'una ciutat*, Igualada, Imp. Codorniu, 1982.

. JOVER ZAMORA, José M., "La época de la Restauración. Panorama político-social, 1875-1902", a *Revolución burguesa, oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)*, Barcelona, ed. Labor, 1986 (2), p. 269-406.

. JUST, Juli, *Blasco Ibáñez i València*, València, ed. L'Estel, 1929.

. LABOA, Juan M., *El integrismo, un talante limitado y excluyente*, Madrid, ed. Narcea, 1985.

- . LAGUNA PLATERO, Antonio, "Estudio preliminar", a Navarro Cabanes, València, ed. Asociación de la Prensa Valenciana, 1988.
- . LAVARDIN, Javier, Historia del último pretendiente, París, ed. Ruedo Ibérico, 1976.
- . LEMA, Marqués de, De la Revolución a la Restauración, 2 vols., Madrid, ed. Voluntad, 1927.
- . LEMA, Marqués de, Cánovas o el hombre de estado, Madrid, ed. ESspasa-Calpe, 1931.
- . LEON ROCA, J.L., Vicente Blasco Ibáñez, València, ed. Prometeo, 1967.
- . LEON ROCA, J.L., Blasco Ibáñez: política i periodisme, Barcelona, Ed. 62, 1970.
- . LEON ROCA, J.L., Blasco Ibáñez y la Valencia de su tiempo, València, ed. Ayuntamiento de Valencia, 1978.
- . LLUIS Y NAVAS, Jaime, "Las divisiones internas del carlismo a través de la historia. Ensayo sobre su razón de ser (1814-1936)", a Homenaje a Vicens Vives, vol. II, Barcelona, ed. Universidad de Barcelona, 1967, p. 307-345.
- . Los dos primeros años de la Regencia, Madrid, Est. Tip. de El Correo, 1889.
- . M. DE F., "El carlismo", a Revista de España, vol. CXXIII, setembre-octubre 1888, p. 36-48.
- . MACIA, Jacinto de, Don Carlos y los fueros catalanes, Figueres, Imp. de M. Campamer e hijos, 1890.
- . MANENT, Albert, "Un segle i mig d'Església catalana. Jesuïtes, il·lustrats, bisbes, integristes... Una conversa amb mossèn Bonet i Baltà", a BONET I BALTA, Joan, L'Església catalana, de la Il·lustració a la Renaixença, ed. Abadia de Montserrat, 1984, p. 7-29.
- . MARTI, Manuel, "Els primers anys de la Restauració a Castelló de la Plana: les forces polítiques (1875-1891)", a Estudis d'Història Contemporània del País Valencià, núm. 6, s.d., p. 221-245.
- . MARTI, Manuel, Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local (Castelló, 1875-1891), Castelló, ed. Diputació de Castelló, 1985.
- . MARTIN ALONSO, Aurelio, Diez y seis años de Regencia (María Cristina de Hapsburgo -Lorena) (1885-1902), Barcelona, ed. Vda. de Tasso, 1914.

- . MATEO AVILES, Elías de, Paternalismo burgués y beneficiencia religiosa en la Málaga de la segunda mitad del siglo XIX, Málaga, ed. Diputación de Málaga, 1985.
- . MAURA GAMAZO, Gabriel, Historia crítica del reinado de Don Alfonso XIII durante su minoridad bajo la regencia de su madre doña María Cristina de Austria, vol. I, Barcelona, ed. Montaner y Simón, s.d.
- . MAZA ZORRILLA, Elena, "Asociacionismo confesional en Valladolid. La Asociación Católica de Escuelas y Círculos de Obreros, 1881-1914", a Investigaciones históricas, núm. 7, 1988, p. 169-202.
- . MELGAR, Conde de, Veinte años con Don Carlos, Madrid, ed. Espasa-Calpe, 1940.
- . MELGAR, Conde de, El noble final de la escisión dinástica, Madrid, ed. Cuadernos de Política e Historia, 1964.
- . MILLAN, Jesús, "Endarreriment econòmic i crisi de la vella societat al sud del País Valencià", a Recerques, núm. 9, 1979, p. 103-116.
- . MILLAN, Jesús, "Antiliberalisme, protesta i subordinació popular al sud del País Valencià. El tradicionalisme polític en el desenvolupament d'una agricultura intensiva", a Recerques, núm. 16, 1984, p. 95-118.
- . MILLAN, Jesús, "Els militants carlins del País Valencià central. Una aproximació a la sociologia del carlisme durant la revolució burgesa", a Recerques, núm. 21, 1988, p. 101-123.
- . MIRALPEIX, Concepció, La premsa de la ciutat de Vic al segle XIX, Barcelona, ed. Generalitat de Catalunya, 1981.
- . MONTERO GARCIA, Feliciano, El primer catolicismo social y la "Rerum Novarum" en España (1889-1902), Madrid, ed. C.S.I.C., 1983.
- . MONTERO GARCIA, Feliciano, "Los católicos españoles y los orígenes de la política social", a Studia Historica, vol. II, núm. 4, 1984, p. 41-60.
- . MOORE, José B., Guerra de guerrillas, Barcelona, ed. La Hormiga de Oro, 1894.
- . MORAL RUIZ, Joaquín del, "Carlismo y rebelión rural en España (1833-1840): algunas notas aclaratorias e hipótesis de trabajo", a Agricultura y Sociedad, núm. 11, 1979, p. 207-251.
- . MÜHLBERGER, Detlef, ed., The Social Basis of European Fascists Movements, Londres, ed. Croom Helm, 1987.

. Narración militar de la Guerra carlista de 1869 á 1876 por el Cuerpo de Estado Mayor del Ejército, 8 vols., Madrid, Imp. y Lit. del Depósito de la Guerra, 1883-1887.

. NAVARRO CABANES, José, Apuntes bibliográficos de la Prensa Carlista, València, ed. Sanchís, Torres y Sanchís, 1917.

. NOCEDAL, Ramón, Obras de D. Ramón Nocedal, 9 vols., Madrid, Imp. de Fortanet i alt., 1907-1928.

. NOMBELA, Julio, Vizconde de la Esperanza, La Bandera Carlista en 1871, Madrid, Imp. de El Pensamiento Español, 1871.

. NUÑEZ MUÑOZ, María F., La Iglesia y la Restauración, 1875-1881, Santa Cruz de Tenerife, ed. Caja General de Ahorros de Santa Cruz de Tenerife, 1976.

. OLAZABAL, Tirso de, Don Jaime en España. Crónica del viaje de S.A.R. dedicada a S.M. el Rey (Q.D.G.), Bilbao, ed. Imp. y Enc. La Propaganda, 1895.

. OLIVAR BERTRAND, Rafael, Dos católicos frente a frente: Lord Acton y Ramón Nocedal, Madrid, ed. Ateneo, 1955.

. OLLER, Francisco de Paula, Ramillete de flores republicanas ofrecido á Don Carlos en su reciente viaje á las Américas con un prólogo-dedicatoria á los liberales españoles por..., Barcelona, Lib. de Antonio Quintana, 1887.

. OPISSO, Alfredo, La Guardia Civil y su tiempo. Episodios de la historia contemporánea de España, 2 vols., Barcelona, ed. Molinas y Maza, 1914.

. Organización carlista. Libro de Honor. Juntas regionales-Juntas provinciales-Juntas de distrito y locales-Círculos. 1896, Madrid, Imp. de la Vda. de M. Minuesa de los Ríos, 1896.

. ORTEGA RUBIO, Juan, Historia de la Regencia de Maria Cristina Habsbourg-Lorena, 5 vols., Madrid, Felipe González Rojas ed., 1905-1906.

. ORTI Y LARA, Juan M., El error del Partido Integrista, Madrid, Imp. y Lit. del Asilo de Huérfanos del Sagrado Corazón de Jesús, 1896.

. OYARZUN, Román, Historia del Carlismo, Bilbao, ed. Fe, 1939.

. PABON, Jesús, La otra legitimidad, Madrid, ed. Prensa Española, 1965.

. PALOMER I PONS, Jordi, El desenvolupament de la indústria del punt a Olot, Olot, ed. Ajuntament d'Olot, 1983.

- . PAN-MONTOJO, Juan, "Las bases del carlismo navarro: 1833-39", a I Congreso de Historia de Navarra de los siglos XVIII-XIX, vol. II, a Príncipe de Viana, annex 5, 1986, p. 23-35.
- . PAN-MONTOJO, Juan, *Carlistas y liberales en Navarra (1833-1839)*, Pamplona, ed. Gobierno de Navarra, 1990.
- . PASCUAL, Pere, "Carlisme i societat rural, la Guerra dels Set Anys a la Conca d'Odena", a *Recerques*, núm. 10, 1980, p. 51-91.
- . PAYNE, Stanley G., *Los militares y la política en la España contemporánea*, París, ed. Ruedo Ibérico, 1968.
- . PEÑA E IBAÑEZ, Juan José, *Las guerras carlistas*, Sant Sebastià, ed. Española, 1940.
- . PEREZ ARRIBAS, Eduardo, *Polítics i cacics a Castelló (1876-1901)*, València, ed. Alfons el Magnànim, 1988.
- . PEREZ LLACH, Felipe, *Confesiones de un carlista*, València, Tip. Esp. de Pascual Peñarrocha, 1889.
- . PERRAMON I AUGE, Montserrat, *Associacions obreres assistencials i de resistència a Manresa (1890-1920)*, U.A.B., Treball de recerca 3er cicle, 1990.
- . PI Y MARGALL, Francisco - PI Y ARSUAGA, Francisco, *Las grandes conmociones políticas del siglo XIX en España*, Barcelona, Casa Editorial Seguí. s.d.
- . PIERRARD, Pierre, *L'Eglise et la Révolution (1789-1889)*, París, ed. Nouvelle Cité, 1988.
- . PIRALA, Antonio, *Historia contemporánea. Segunda parte de la Guerra Civil. Anales desde 1843 hasta el fallecimiento de Don Alfonso XII*, 6 vols., Madrid, Felipe González Rojas ed., 1891-1895.
- . PIRALA, Antonio, *España y la Regencia. Anales de diez y seis años (1895-1902)*, vol. II, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1905.
- . PLA, Josep, "Blasco Ibañez a Montecarlo", a *Homenots. Tercera Sèrie*, O.C., 21, Barcelona, ed. Destino, 1972.
- . POLO Y PEYROLON, Manuel, *Don Carlos. Su pasado, su presente y su porvenir*, València, Imp. de Manuel Alufre, 1898.
- . PONTON, Rémy, "Une histoire des sociabilités politiques", a *Annales E.S.C.*, núm. 6, novembre-deseembre 1980, p. 1269-1280.
- . PRATS I SALAS, Joan, *El carlisme sota la Restauració. El*

partit carlí a la província de Tarragona (1885-1907), Tarragona, ed. Diputació de Tarragona, 1990.

. PREMISLER, Sylvie, "L'émigration politique en France (1872-1876, 1894-1912)", dins *Revue Caravelle*, núm. 21, 1973, p. 117-135.

. Quincuagésimo Aniversario de la fundación de "El Correo Catalán", Barcelona, ed. Fomento de la Prensa Tradicionalista, 1927.

. RALLE, Michael, "El montepío obrero: ¿anacronismo o modelo?", a *Estudios de Historia Social*, núm. 30, 1984, p. 7-19.

. REAL CUESTA, Javier, "Doctrina política del carlismo bajo Carlos VII", dins *Letras de Deusto*, núm. 29, maig-agost 1984, p.23-40.

. REAL CUESTA, Javier, *El carlismo vasco, 1876-1900*, Madrid, ed. Siglo XXI. 1985.

. REIG, Ramir, "El fracàs de la burgesia urbana a València. Notes sobre la política municipal del blasquisme (1901-1911)", a *Recerques*, núm. 15, 1984, p. 133-158.

. REIG, Ramir, "Populismes", a *Debats*, núm. 12, juny 1985, p. 5-21.

. REIG, Ramir, *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad de Valencia en 1900*, València, ed. Alfons el Magnànim, 1986.

. REIG, Ramir, "Reivindicación moderada del populismo", a *Historia Social*, núm. 2, tardor 1988, p. 37-50.

. REMACLE, Comte, "Les carlistes. Souvenirs de la frontière", a *Revue des Deux Mondes*, vol. 156, 1899, p. 169-201.

. RIALS, Stéphane, *Le légitimisme*, París, ed. P.U.F., 1983.

. RIALS, Stéphane, *Révolution et contre-révolution au XIXe siècle*, París, ed. D.U.C.-Albatros, 1987.

. RIO ALDAZ, Ramón del, *Orígenes de la guerra carlista en Navarra (1820-1824)*, Pamplona, ed. Gobierno de Navarra, 1987.

. RIQUER, Borja de, "El conservadorisme polític català: del fracàs del moderantisme al desencís de la Restauració", a *Recerques*, núm. 11, 1981, p. 29-80.

. RIVAS, Natalio, *El siglo XIX. Episodios históricos*, Madrid, Editora Nacional. 1945.

- . RIVAS SANTIAGO, Natalio, Narraciones contemporáneas (Páginas de mi archivo y Apuntes de mis memorias), Madrid, Editora Nacional, 1953.
- . ROBLEDO, Ricardo, La renta de la tierra en Castilla la Vieja y León (1836-1913), Madrid, ed. Banco de España, 1984.
- . ROBLES, Cristóbal, Insurrección o legalidad. Los católicos y la Restauración, Madrid, ed. C.S.I.C., 1988.
- . RODEZNO, Conde de, Carlos VII, Duque de Madrid, Madrid, ed. Espasa-Calpe, 1929.
- . RODRIGUEZ CARRAJO, Manuel, Vázquez de Mella: sobre su vida y su obra, Madrid, ed. Revista Estudios, 1973.
- . RODRIGUEZ DE CORO, Francisco, "Masonería y restauración en Guipúzcoa (1890-1896)", dins FERRER BENIMELI, José A., coord., La Masonería en la España del siglo XIX, vol. I, Valladolid, ed. Junta de Castilla y León, 1987, p. 349-360.
- . RODRIGUEZ-MONINO SORIANO, Rafael, El exilio carlista en la España del XIX (Carlistas demócratas y revolucionarios), Madrid, ed. Castalia, 1984.
- . RUIZ GONZALEZ, David, "Alejandro Pidal o el posibilismo católico de la Restauración, posiciones doctrinales y práctica política", dins Boletín del Instituto de Estudios Asturianos, 1969, p. 203-221.
- . RUIZ SANCHEZ, José Leonardo, "Las asociaciones político-religiosas sevillanas durante el Sexenio revolucionario", a Archivo Hispalense, núm. 220, 1984.
- . RUIZ TORRES, Pedro ed., Història del País Valencià. V. Epoca contemporània, Barcelona. Ed. 62, 1990.
- . RUMEU DE ARMAS, Antonio, Historia de la previsión social en España. Cofradías-Gremios-Hermandades-Montepíos, Madrid, ed. Revista de Derecho Político, 1944.
- . SALOM COSTA, Julio, España en la Europa de Bismarck. La política exterior de Cánovas, Madrid, ed. C.S.I.C., 1967.
- . SANTIRSO RODRIGUEZ, Manuel, La primera guerra carlista en Cataluña: Guía de estudio, U.A.B., Treball de 3er cicle, 9crèdits, 1990, 2 vols.
- . SANCHEZ GOMEZ, Miguel Angel, El primer carlismo montañés: Aspectos sociales y localización geográfica, Santander, ed. Tantin, 1985.
- . SANCHEZ HERRERO, Miguel, Cerralbo 1837-1976. Consecuencias de la disolución del régimen señorial en un pueblo de Salamanca, U.A.B., Tesi de llicenciatura, s.d.

- . SANCHEZ JIMENEZ, José, "La acción social cristiana en el último decenio del siglo XIX: las repercusiones de la "Rerum Novarum" en España", a Cuadernos de Historia moderna y contemporánea, núm. 1, 1980, p. 123-140.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., "La actitud de Roma ante el artículo 11 de la Constitución de 1876", dins Hispania Sacra, núm. 55-56, 1975, p. 167-196.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., "La Iglesia española ante la restauración de los Borbones (1874). Al filo de un centenario", dins Razón y Fe, núm. 936, gener 1976, p. 31-42.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., "La Santa Sede amonesta a la Caompañía de Jesús. Notas sobrer el integrismo de los jesuitas españoles hacia 1890", a Miscelánea Comillas, núm. 65, 1976, p. 237-266.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., "El integrismo: un no a la libertad delcatólico ante el pluralismo político", a Razón y Fe, núm. 947, desembre 1976, p. 443-457.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., "Una aclaración sobre los orígenes del integrismo: la peregrinación de 1882", dins Estudios eclesiásticos, núm. 52, 1977, p. 91-122.
- . SANZ DE DIEGO, Rafael M., Medio siglo de relaciones Iglesia - Estado: El Cardenal Antolín Monescillo y Viso (1811-1897), Madrid, ed. Universidad Pontificia Comillas, 1979.
- . SANZ-PASTOR Y FERNANDEZ DE PIEROLA, Consuelo, "El Marqués de Cerralbo. político carlista", a Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, t. LXXVI, gener-juny 1973, p. 231-270.
- . SANZ-PASTOR Y FERNANDEZ DE PIEROLA, Consuelo, Museo Cerralbo. Catálogo de dibujos, Madrid, ed. Ministerio de Educación y Ciencia, 1976.
- . SCHUMACHER, John N., "Integrism: a Study in Nineteennth-Century Spanish Politico-Religious Thought", a The Catholic Historial Review, vol. XLVIII, núm. 3, 1962, p. 343-364.
- . SECO SERRANO, Carlos, Tríptico carlista, Barcelona, ed. Ariel, 1973.
- . SECO SERRANO, Carlos, Militarismo y civilismo en la España contemporánea, Madrid, ed. Instituto de Estudios Económicos, 1984.
- . SERRANO SANZ, José M., El viraje proteccionista en la Restauración. La política comercial española, 1875-1895, Madrid, ed. Siglo XXI, 1987.
- . SOLE I MAURI, Belén, Festa i ideologies a Lleida. Interpretacions de la festa a la Lleida de la Restauració,

ed. Abadia de Montserrat, 1990.

. SOLSONA, Ramon, *Mi ciudad y yo. un período de historia anecdótica*, Igualada, M. Poncell imp., 1948.

. STERNHELL, Zeev, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914*, Paris, ed. du Seuil, 1978.

. TIMOTEO ALVAREZ, Jesús, *Restauración y prensa de masas. Los engranajes de un sistema (1875-1883)*, Pamplona, ed. EUNSA, 1981.

. TOLEDANO, Lluís Ferran, *Organització del carlisme català a principis del Sexenni Democràtic: les Juntes catòlico-monàrquiques durant 1870*, Barcelona, treball inèdit, 1990.

. TOLEDANO, Lluís Ferran, "Consideracions i problemes sobre l'estudi de les bases del carlisme català, 1868-1876", comunicació presentada al Seminari *El carlisme i la seva base social*, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació.

. TORRAS, Jaume, *La guerra de los agraviados*, Barcelona, ed. Universitat de Barcelona, 1967.

. TORRAS, Jaume, "Societat rural i moviments absolutistes. Nota sobre la guerra dels malcontents (1927)", a *Recerques*, núm. 1, 1970, p. 123-130.

. TORRAS, Jaume, *Liberalismo y rebeldía campesina, 1820-1823*, Barcelona, ed. Ariel, 1976.

. TORRENT, Joan - TÀSIS, Rafael, *Història de la premsa catalana*, 2 vols., Barcelona, ed. Bruquera, 1966.

. TORRESANO VAZQUEZ, Julián de, *Resumen histórico del tradicionalismo político español*, Olesa de Montserrat, ed. Selección, 1960.

. TUÑÓN DE LARA, Manuel ed., *Prensa y sociedad en España (1820-1936)*, Madrid, ed. Cuadernos para el diálogo, 1975.

. UCELAY DA CAL, Enric, "Cultura popular: los ateneos obreros de Barcelona", a *Alternativas*, núm. 9, abril 1977, s.p..

. UCELAY DA CAL, Enric, "L'"esquerra nacionalista" catalana, 1900-1931: Unes reflexions", a *Catalanisme. Història, Política i Cultura*, Barcelona, ed. L'Avenç, 1986, p. 129-145.

. UCELAY DA CAL, Enric, "Joventut i nacionalisme radical català, 1901-1987", a *La Joventut a Catalunya al segle XX*, Barcelona, 1987, p. 182-199.

. UCELAY DA CAL, Enric, "Acerca del concepto "populismo"", a

Historia Social, núm. 2, tardor 1988, p. 51-74.

. UCELAY DA CAL, Enric, "Imágenes centenarias de la Revolución francesa (Una perspectiva desde España)", a Col.loqui Internacional "Revolució i socialisme". Barcelona, 14-16 desembre 1989, Barcelona, ed. U.A.B., 1990, p. 47-69.

. UNAMUNO, Miguel de, Paz en la guerra, Madrid, Alianza Editorial, 1988.

. URIGÜEN, Begoña, Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo, Madrid, ed. C.S.I.C., 1986.

. URQUIJO COITIA, José Ramón, "Represión y disidencia durante la Primera guerra carlista. La policía carlista", a Hispania, núm. 159, 1985, p. 131-186.

. VALLEJO POUSSADA, Rafael, "Pervivencia de las formas tradicionales de protesta: los motines de 1892", a Historia Social, núm. 8, tardor 1990, p. 3-27.

. VALLVERDU, Robert, "La batalla sorpresa de l'Aleixar. Anàlisi sociològica dels guerrillers carlins", comunicació presentada al Seminari El carlisme i la seva base social, Solsona, 5-7 octubre 1990, en curs de publicació.

. VALORI, Príncipe de, Don Carlos en las Indias, Barcelona, Imp. La Hormiga de Oro, 1887.

. VARELA ORTEGA, José, Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la Restauración (1875-1900), Madrid, Alianza Editorial, 1977.

. VAYREDA, Marià, Recorts de la darrera carlinada, Olot, Estampa de N. Planadevall, 1898.

. VAZQUEZ DE MELLA, Juan, Obras completas del Excmo. Sr. D. Juan Vázquez de Mella y Fanjul, 30 vols., Madrid, ed. Junta del Homenaje a Mella, 1931-1945.

. Viaje del Excmo. Sr. D. Marqués de Cerralbo por Guipúzcoa y Navarra. Crónica y discursos. Septiembre de 1891, Madrid, Manuel Minuesa de los Ríos imp., 1891.

. WINSTON, Colin M., "The Proletarian Carlist Road to Fascism: Sindicalismo libre", a Journal of Contemporary History, vol. 17, núm. 4, 1982, p. 557-585.

. WINSTON, Colin M., Workers and the Right in Spain, 1900-1936, Princeton, Princeton University Press, 1985.

. ZAVALA, José M. de, Partido carlista, Bilbao, ed. Avance/Mañana, 1977.

VOLUM II

VIII. APENDIXS

1. Discursos i brindis pronunciats pel Marquès de Cerralbo en el transcurs del seu viatge per Catalunya i el País Valencià, febrer - abril de 1890.

A continuació es transcriuen els disset discursos i brindis pronunciats pel Marquès de Cerralbo en el decurs del seu viatge de propaganda a Catalunya i el País Valencià, més un discurs al Senat i un altre al Cercle tradicionalista de Madrid. Aquests darrers també fan referència al viatge. Tots els discursos han estat transcrits a partir de la versió del Correo Catalán. Només s'han corregit els errors tipogràfics evidents. S'han suprimit els comentaris interns deguts al cronista de l'acte.

Discurs del Marquès de Cerralbo al Cercle
tradicionalista de Barcelona el 15 de febrer de 1890

SEÑORES:

Poco más de un año hace que salí de esta magnífica capital tan reconocido á vuestras bondades, como admirado de esas virtudes públicas, que son vuestra historia, que fueron vuestras leyes, que constituyen vuestro carácter, y que sostienen la consoladora esperanza de una restauración nacional. Yo os conocía tan de antiguo, como que os encontré de cuerpo entero en las canciones lemosinas del siglo XIII, en las Trobas de Febrer y de March, en la epopeya de Montaner y en las crónicas del Rey Don Jaime y del Conde de Osona: en fin, en cuanto se escribió de grande, heróico, de cristiano, sobre la sublime nacion de los Berengueres, que descendiendo de la montaña como un torrente de acero trajo á Carlo-Magno por testigo de sus primeras proezas, para despues asentarse en la llanura con esa serenidad de las fortalezas romanas y fundar metrópolis, colonias y ciudades, como Tarraco, Ampurias, Barcino, Ilerda y Tortosa; conquistar reinos como Nápoles, Sicilia y Cerdeña, con ánimo de catalanes y reducir imperios como el de Otsman en el Taurus y el de Bizancio en el Helesponto con ánimo de héroes: nación grandiosa que recibió la bendicion de san Pedro, que oyó la palabra divina de labios de San Pablo, que aseguró la Fe en sus concilios de tiempo de los Teodoricos y Theudis, de Recaredo y Sisebuto: que la selló con la sangre de sus hijos, Fructuoso, Augurio y Eulogio, Luciano y Marciano, Narciso y Severo y el Angel de Barcelona, la Virgen Santa Eulalia: nacion que recibió confirmada por sus soberanos la mágica palabra libertad en sus fueros, cuando ella había aprendido en su conciencia y ejercitado en su justicia y lealtad el natural fuero del deber: y soberano y pueblo declararon la confortadora autoridad de la fe en el primogénito privilegio de la iglesia de San Justo y Pastor; la colonizacion militar en el de Cardona; la caridad en el de Agramunt; la costumbre y la justicia en los Usajes; la organizacion de la familia en el de Tortosa y la libertad cristiana en todos, y por manera especialísima en el de Montpeller: nación de los grandes alientos y los grandes destinos que tiene por Madre á España, por hermanas á Aragon, Navarra y Castilla, por hija á las Baleares, por vasallo al mar, por trono los Usajes, por dosel los Pirineos, por escudo la sangre de vuestro primer soberano, por bandera el estandarte de san Jorge, por corona el cielo, y por amor, egida y faro la Sacratísima Virgen, aquel Sol que reberverando luces de consuelo y esperanza brilla en el celestial picacho de Montserrat.

Salud gloriosa Cataluña: Cataluña tradicional: salud raza de héroes y pueblo de gigantes: salud mis hermanos por la sangre y el corazon, y maestros míos y señores por los méritos, las virtudes y los sacrificios.

Escusad que yo ocupe este asiento, dispensad que mi pobre inteligencia, que mis sencillas palabras ni correspondan á lo que mereceis, ni al puesto con que me honrais, ni á la sabiduría de los que me oís: pero yo no he venido á enseñaros, sino á aprender: yo soy como esas estrellas sin luz propia que sus esplendores son apenas reflejo del sol que las enciende: honrado con alguna parte de la representación altísima del Rey, en mi modesta persona quereis saludar la augusta de nuestro indiscutible Jefe; yo no soy más que un abanderado y la bandera, esa bandera del derecho varonil que vosotros consignasteis en vuestras leyes antes que ningun otro pueblo de España: el emblema de la Patria, el descendiente de los Berengueres, de Sancho el Mayor, de Jaime I y de San Fernando, os abraza desde el destierro, os cobija en su corazon, vive en el vuestro y compartiendo con vosotros desgracias, persecuciones y peligros fia á vuestra fé y á vuestra abnegacion la salud de la Patria y la honra nacional.

¡Oh, si hubiereis contemplado como yo en momento solemne y en extranjera tierra, en la que todos estábamos como desterrados, en el castillo de Frohsdorf, allí donde toda la Patria era un hombre, el Rey, alzarse el Sr. Llauder representando á Cataluña, y con palabras de esa conmovedora elocuencia que son razones de la verdad y del sentimiento decirle que en este país se le ama y se le espera: y aquel hombre, aquel héroe de Somorrostro y de Lacar, querer hablar y su respuesta asomarse á los ojos por donde se le escapaba el corazon dejando correr una lágrima que gritaba como vosotros en Alpens: ¡Viva Cataluña! ¡Viva España!

¡Viva el Rey!, gritamos todos á una, castellanos y aragoneses, vascongados y catalanes, andaluces y valencianos: grito de amor y de entusiasmo que repercutiendo en los Pirineos, extenderían por toda nuestra querida y libre tierra los murmullos del Ebro, los bramidos del Tajo, las cascadas del Duero, los arrullos del Túria y las brisas del Guadalquivir, y como vuestro espíritu estaba en vela y en Frohsdorf vuestro pensamiento de seguro que le oísteis en el corazon, y ¡oh santa y consoladora hermandad! gritariais con nosotros ¡viva el Rey! ¡viva España!

Pero no he de ser yo quien os describa ni aquellas fiestas amargadas por la ausencia de la Patria ni aquellos actos de egregia representación: aqui teneis personajes que asistieron y ellos con más elocuencia entonces, os los han referido y después recordado.

Afortunadamente para vosotros y para mí, aquí teneis autoridades noblemente conquistadas y justamente merecidas que os guíen y nos guíen, que nos hablan y nos enseñan, que acatamos y reconocemos: el señor Llauder,

dignísimo jefe de Cataluña que ha hecho de su pluma una fortaleza, de su lealtad una gloria, y de su inteligencia una cátedra: el señor de España cuya modestia es seguridad de su mucho valer, y vuestro aplauso lo confirma y el Rey lo reconoce: el duque de Solferino tan grande por su nacimiento como por sus cualidades, y si rico de fortuna poderoso de corazon: el señor Fortuny que imprime en sus discursos el brío de la juventud, la grandeza de vuestra historia y la sublimidad de nuestra doctrina; y para qué molestaros con citar los nombres que os son tan queridos, los hombres que conocéis y las cualidades que respetais, cuando aquí todos vosotros sois como aquellos antiguos mantenedores de los palenques, en los juicios de Dios que teneis siempre colgado vuestro escudo en el umbral de la tienda tan sin arrogancia como sin miedo.

Pero yo algo he de deciros fiando á vuestra bondad lo mucho que me falta de inteligencia; fiando á mi voluntad entusiasta, á mi conviccion absoluta y á mi buena intencion cuanto cualquiera de vosotros explicase y enriqueciese con pensamientos sublimes, con frases elocuentes y máximas salvadoras; pensad que hablo por cumplir un deber tan penoso como ineludible, y sed bondadosos con un compañero.

Que la marcha actual de la sociedad camina á su perdicion, ni es menester advertirlo, ni conveniente explicarlo, basta en fijarse como se aparta de Dios para comprender que si el hombre moral se pervierte, la familia se desata, la nacion se desorganiza y la sociedad se rompe.

La Patria perfecta está en la unidad de la fé: una nacion dividida en diferentes creencias queda entregada á diversos partidos sin punto de union, y por consiguiente sin posible paz y sin esperanza: y ya decia san Lúcas que reino dividido camina á su perdicion: la esencia de la vida social está pues en la Religion, no sólo porque inspira las leyes, sino aun más porque rige las costumbres; y si la ley gobierna la vida pública, tan sólo á la Religion es dable gobernar la vida privada, garantía y base de aquella, formando hombres religiosos, únicos buenos patriotas que amen sus deberes y los cumplan: esta es la noble aspiracion del partido carlista: la unidad de la Fé forma la unidad de la Patria, y ésta se representa y gobierna por el Rey. Los Reyes no son altas potestades convirtiendo sus caprichos en leyes como los Césares, ni esclavizando los pueblos como los sultanes, ni adulándolos como los bizantinos, ni engañándolos como los parlamentarios; figuras decorativas con mantos de oro, coronas de brillantes y espadas de plata. Los Reyes han de ser vicarios de Cristo para imitarle, para que el Evangelio resplandezca en el trono, y como sol purísimo extienda su luz de

verdad á todas partes; y dirige su pueblo para conducirle á la felicidad por medio de su iniciativa inspirada en la nobleza de los sentimientos, en la caridad de la conducta, en la grandeza de la historia, en la responsabilidad de su mision y en la práctica de las leyes; leyes cristianas sujetas á las condiciones de tiempo y de lugar que proclamaron los Reyes Católicos y en que se origina la vida foral y el admirable desarrollo de la organización de la patria en los siglos de nuestra fé y de nuestra grandeza.

Desgraciadamente nos tocan tiempos en que los hombres, debilitada su fé, han empequeñecido todos sus pensamientos y todas sus acciones: atacan la monarquía por su origen divino y su mision augusta y por ser indestructible muralla que no se rinde al ataque de los ambiciosos que necesitan paso franco para sus demasías y su beneficio: han rayado de las leyes el móvil espiritual y cristiano para convertirlas en mercancía privada de la equidad y la justicia; han adulado á los pueblos con ideas de fraternidad general para demoler con el ariete de las pasiones los baluartes de los fueros en donde el espíritu regional se mantenía fuerte y vigoroso al amparo de la justicia, al impulso de la gloria, sobre un terreno conquistado con la punta de su lanza y el ardimiento de su corazon, un territorio que vivia próspero y feliz á la vista de su administracion, á la voz de su Concejo y á la sombra de su Iglesia: proclaman el imperio de la ciencia y el beneficio de la educacion, y en su injusto afan centralizador cierran más de la mitad de universidades antiguas españolas; se apoderan de los bienes de colegios tan celebérrimos como el de Anaya en Salamanca, Santaella en Sevilla, Torquemada en Avila, San Francisco de Borja en Gandía, Da Costa en Osma, Córdoba en Estella, Cervantes en Tarragona, y tantos otros que fueron corona de sus fundadores, voz de la ciencia, ejemplo del estudio, eco de la Iglesia y gloria de España.

Quieren secularizar la enseñanza, olvidándose que su conservación y todas sus glorias las deben á la Iglesia, con el propósito de hacer de la Universidad un siervo del Estado, privándola de aquellos claustros de sábia y admirable independencia y de espíritu tradicional que las engrandecieron: y por mucho que los glorificadores modernos de la ciencia estimen al profesorado, no llegarán jamás á los honores, franquicias, ventajas y gloria que les concede el Rey Sábio en la Partida 2ª, ley 8ª, título XXXI.

De aquellas antiguas Córtes que representando el interés particular de cada region asumían, sentían y estudiaban el interés general de la patria: y exponiendo sus necesidades con la sencillez y la evidencia de la verdad y buscando el bien mandatario sin atencion al

individual del procurador, acudían con su consejo y su apoyo al Rey, quien sobreponiéndose á las circunstancias especiales decidía en bien de la generalidad: de aquellas admirables Cortes nacieron estas Asambleas modernas en las que se consume el tiempo de su vida, el tesoro de la Nación y Dios quiera que pronto la paciencia de los pueblos, para escalar posiciones desde las que proclamando la representación popular se ríen del cándido pueblo que les encumbra y al que dejan en manos del fisco de tan derrochadora administracion que les va mermando su propiedad, llega á poner mano en su propia casa, y la angustia y el desconsuelo son los caracteres de la vida, como los harapos de la pobreza llegarán pronto á ser el uniforme de la patria.

Pero este horripilante retrato de nuestra situacion no puede pasar desapercibido al hombre de juicio sereno, de justa voluntad, de recta intencion y que volviendo la vista á antiguas y sólidas grandezas, á antiguas y morales administraciones, á antiguas y justas leyes, á antiguos y legítimos monarcas y á nuestra antigua y salvadora fe se enciende el rostro de vergüenza, el corazon de heroismo, la conciencia de indignación y la voluntad de arrojo, y acordándose de que es español se proclama carlista y caiga en nuestros brazos donde le espera cariño de hermanos, y saludando en nuestro Augusto Jefe, al salvador de España, encuentre en El amparo para su hacienda, salvaguardia para su libertad, honor para su patria, protector para su fe y padre para sus hijos.

Esto queremos y á esto aspiramos: queremos una España á la española y aspiramos á que España sea España.

Los enemigos son muchos y fuertes; porque las pasiones han sido siempre los verdugos de los pueblos: y para oponerse á esa invasion extranjera de la impiedad, el error, la anarquía y el derroche, existe el partido carlista: y para facilitar el triunfo reparador de nuestras creencias nos agrupamos, nos reunimos y se constituyen los Círculos tradicionalistas: naciendo espontáneamente en busca de la fuerza de la agrupacion; que así se constituyeron todas las asociaciones, así enfrente de la heregía nacieron los Concilios, enfrente de la division social las Córtes, enfrente de la dominacion extranjera los Municipios, enfrente de la ambicion las Hermandades, enfrente del aislamiento industrial los Gremios, y enfrente de la ignorancia la Universidad.

Los Círculos tradicionalistas son, pues, no sólo un centro donde convergen hombres unidos por esas bases que constituyen la perfecta sociedad política, que son unidad de fe, de nacionalidad, de convicciones, de

historia, de tradicion y de esfuerzos; los Círculos tradicionalistas son una imperiosa necesidad de la época, son la voz de la patria hablando el lenguaje que nos enseñaron el Consejo de Castilla, el Justicia de Aragon y los Consellers de Cataluña: nuestra bandera es la de Viriato en Bracara, la de los castellanos en Simancas, la de los aragoneses en Alcoraz, la de los navarros en las Navas, la de los catalanes en Acaha al Bacar, la de los valencianos en el Puig, la de los vascos en la fragata "Concepcion", y todas reunidas con el sagrado nombre de Españolas, las que avanzaron con heroísmo verdaderamente español en los campos de Lácar y tremolaban en los ensangrentados y heróicos muros de la Seo de Urgel.

Los Círculos son organismos de la más activa propaganda y de la más entusiasta organizacion. No somos conspiradores porque, poseyendo la verdad, el derecho y la nacionalidad, estamos tan seguros del éxito como de la derrota completa y final del error, la paradoja y el sofisma, encarnados en la revolucion; y nosotros no hemos sido jamás perturbadores de la patria, nosotros la hemos defendido, y la hemos de salvar. Y como esperamos y confiamos en la conversion de los verdaderamente españoles, por eso llamamos á todos, que nuestro Rey y nuestra Bandera son demasiado grandes para simbolizar un partido.

Y el Carlismo no es un partido, porque es una Religion, y, por lo tanto, dispuesto siempre al sacrificio, al sufrimiento y a la heroicidad.

Como aspiramos á convencer, sabemos que no hay mejor razon que el ejemplo, y en nosotros debe retratarse el ciudadano entusiasta, laborioso, digno, libre, valiente y cristiano.

Como la gran virtud cristiana es la caridad, y la más sublime caridad el perdon de las ofensas, moderemos nuestro lenguaje y no tratemos á nuestros adversarios como á enemigos, sino como á hermanos que andan engañados, ó por sus pasiones, ó por sus debilidades ó por falsas enseñanzas y torpes ideas,

Estad seguros de que algunos antiguos compañeros, en la desorganizacion en que ha estado nuestra Comunión por causa de nuestras desgracias, han perdido el recuerdo de la asombrosa colectividad carlista y se han dejado influir por las calumnias que los liberales inventaron de nuestro augusto Jefe: pero como nosotros conocemos la verdad, como para nuestros ojos no hay nubes que nos oculten la nitidez del sol, y su vivificadora luz llega hasta nuestros corazones, vemos claro, tan claro como á la espléndida luz del medio día, que nuestra Bandera en manos de Carlos VII, tremola

limpia, firme, entera y sin pliegues, que oculten ó desfiguren ninguno de los gloriosos y santos principios que allí están grabados con la firma de nuestro Rey, y por sello vuestra generosa sangre.

Venid, pues, los que caminando á oscuras por entre la noche de las referencias habeis perdido el camino seguro que conduce á vuestra casa; nosotros os apartaremos las sombras y entonces vereis claro como el despuntar de nueva aurora que en nuestro solar están la torre de vuestra aldea, el salón de vuestro municipio, y el hogar de vuestros padres.

Y conste que no llamamos á nadie por necesidad, sino por amor, por patriotismo; nosotros estimamos y sabemos que España está con nosotros, que el pueblo, esa masa honrada que sostiene única con abnegacion y sin escusa los escandalosos derroches del Estado, ese pueblo es carlista y lo demostró plenamente en cuantas veces se le ha llamado á la montaña, y en cuantas veces se le condujo á las urnas: y como el pueblo es nuestro, esa decantada razon de la mayoría nos dará el triunfo, y con sus mismas armas; caerá en el olvido y en el desprecio el carnaval de la política parlamentaria, que es natural y lógico terminen en una carcajada los sainetes, y en el suicidio los ateos.

Sean los Círculos un faro á donde puedan guiarse y recogerse cuantos navegan perdido el timon, rota la arboladura, desgajadas las velas en medio de la pavorosa borrasca de la vida moderna, y buscando puerto seguro en donde encontrar grande, sublime y protectora patria, nos hallen con los brazos abiertos, y aprendan de nuestros lábios y de nuestra conducta la justicia de la ley, el derecho de la monarquía, la unidad de la patria, la grandeza foral y el triunfo de la fé.

Pero esta hermandad de espíritu y de organizacion de los Círculos debe ser íntima y verdadera, y para facilitarla y conseguirla se ha establecido en nuestros Reglamentos el artículo que concede título de socio de todos los de España á quien lo fuese de uno cualquiera.

Y para consagrar esta union, ayudarla y sostenerla, así como demostrar á los Círculos su importancia, su mision y que han de ser vivo reflejo, incansable propaganda y levantada voz de nuestra organizacion civil, el Rey ha querido tener una representacion inmediata en ellos y ha creado una Delegacion especial: oportuna y provechosa idea que no halla otra dificultad para que el éxito corresponda al propósito y á las esperanzas, que haber sido yo designado para ocupar un puesto que verdadera y públicamente no me canso de reconocer es superior á mis cualidades.

Pero convencido de que todos me ayudareis con vuestros consejos, con vuestro apoyo y con vuestro ejemplo, no me arredran las dificultades, ni desconfio de nuestro comun encargo: cumplamos, pues, todos con nuestro deber, y solo puedo aseguraros que ni mi voluntad, ni mi consecuencia, ni mi entusiasmo tendrán tregua de reposo; y lo poco que valgo y lo poco que puedo todo lo emplearé en servicio de la Santa Causa que defendemos y del Rey que tan admirablemente la personifica y gobierna.

La primera necesidad de toda empresa es la union, y el primer deber del carlista la lealtad: la lealtad en la desgracia es el crisol de la honradez: ser cortesano del poderío es la servidumbre de los pequeños: ser cortesano de la desgracia es la servidumbre de los grandes: los que se postraban en el incomparable triclinium de Domiciano y los que mendigaban el primer saludo de Luís XIV, no eran ni los romanos que estuvieron en Dacia con nuestro gran Trajano, ni los que llevaron la cruz á Palestina con San Luis.

Pero la desgracia es un espectro que asusta á los débiles de espíritu y á los ambiciosos: poco hallareis de oportuno en mi discurso, pero lo más inoportuno, es sin duda, hablar del merito y grandeza de la lealtad ante un Círculo, ante un país que ha demostrado siempre tener la virtud de la consecuencia y por ella saber luchar y morir.

En vuestra brillante historia no hay esas manchas de la deslealtad, y siendo tan raro hallarlas, por excepcional me decidiria á consignar una que me impresionó.

Corria el año 1113; el Gran Berenguer III, cuya menor edad había sido tumultuosa, y por consiguiente, de ánimo para los revoltosos, se vió en un momento amenazado por la desgracia; la Provenza, casi insurreccionada, ayudó la tribulacion que parecia amenazar sobre Cataluña la guerra cruelísima que le hicieron al vizconde de Carcasona, el conde de Reitiers, y otros señores de Francia: era por entonces el personaje de más alta posicion y muy enaltecido por el soberano el Veguer del castillo de Barcelona, D. Ramon de Castellet, á quién el conde tanto habia favorecido y tanta autoridad le hubo dado, que al llegar un momento en que Berenguer quiso nombrar á Adelberto Renardo como Veguer, negóse á la obediencia don Ramon y sostuvo que aquella altísima dignidad le pertenecia de por vida y no queriendo renunciar á su prepotencia desobedeció al soberano, lanzóse á obstinada rebeldia: muchos buenos catalanes tomaron por él partido, engañados mañosamente por don Ramon, que afirmaba haber faltado á sus compromisos y promesas soberanas Berenguer: encendióse

la guerra, y á grandes desventuras y desastres se iba lanzando el país cuando la lealtad de los más y siendo reconocidas las artes de don Ramon, le fueron abandonando todos los que tomaron su partido por engaño y se convencieron de la razon y justicia del soberano, que como siempre no habia faltado en nada á sus compromisos, y ni dado de por vida una dignidad de tanto valer, que hasta las Córtes de Monzon de 1289 decidieron que el Rey no podia concederlas de por siempre.

Ved aquí como en este noble pais no fué preciso acudir á las armas para deshacer la rebeldía de don Ramon, porque la lealtad se impuso sobre la falsedad y las ambiciones.

Y Berenguer á la cabeza de su heróico pueblo, fué soberano tan admirable, que la historia le ha honrado con el nombre de Grande, y por sublimar sus grandezas murió tan evangélicamente como Jaime I y San Fernando.

Temo molestaros, y no he de extender más este discurso.

Los distinguidos oradores que me precedieron en el uso de la palabra han explicado con atinada expresion, elocuentísima frase y levantados pensamientos, el estado angustioso de la patria, la necesidad de salvarla y como solamente al programa regenerador de la política tradicionalista es dado lograr este sublime propósito, atender á esta urgencia y cumplir todas las esperanzas.

No es preciso insista yo en puntos que os son tan conocidos, como que llenan vuestros corazones y se graban en vuestra conciencia.

Queria, sin embargo, con deleite y afan hablaros de Venecia: deciros que por amor á nosotros, por entusiasmo y servicio de la Patria reside allí el primer español en la desventura del destierro: que le he oido decirme varias veces, con ese conmovedor acento que es la angustia de la desgracia: ¡ Qué suerte la tuya ! vas á recorrer España, vas á estrechar la mano de aquellos mis amadísimos y nobles carlistas, que con el espíritu en Dios, el corazon en la Patria y á las órdenes de su Rey se arrojaron á portentosas empresas en las que conquistando todas las glorias llegaron conmigo hasta el umbral de su muerte: vas á oírles que te llaman compañero y su amigo.

Creia que no envidiaba sino el poder servir á la Patria, pero te envidio el verles, el oírles, el saludarles, ¡ qué digo saludarles ! yo no me contentaría con menos de abrazarles. ¡ Oh, que bien comprendo la sabiduría entrañable de la antigua monarquía española ! Un Rey debe estar en contacto inmediato con su pueblo

para sentir sus desgracias y remediarlas, para conocer sus vicios y corregirlos, para descubrir sus méritos y premiarlos.

Y continuaba diciendome: ¡ Qué falsa libertad la mia ! tan falsa como todas las modernas: yo soy libre, yo pude ir á América pensando en Colon, Cortés y Pizarro; á Africa en Cisneros y Cárlos V, á Asia en Berenguer de Entenza y San Francisco Javier, yo puedo recorrer el mundo, yo puedo entrar en todas partes: y ¿ que vale todo esto, si no puedo ir en romería á Santiago, ni á saludar el espléndido sol de España en la sagrada cumbre de Montserrat, ni á hincarme de rodillas ante el bendito Pilar de Zaragoza ?

Yo oía y no acertaba á contestar, pareciame que el corazon se me ahogaba con todo el peso de la Patria: alcé los ojos y vi los del Rey que se levantaban al cielo como una oracion ó una esperanza.

Y ahora que me contemplo entre vosotros, ahora que me llamais vuestro compañero y vuestro amigo, se me representan todas las palabras del Rey, ahora me acuerdo de cuando me decía que esos dulces nombres son un privilegio y una honra, y pues que como tales las estimo y las deseo, unámonos en esa estrecha intimidad que constituye los Círculos, al grito salvador de

¡ Viva la Religion ! ¡ Viva la Patria ! ¡ Viva el Rey ! y ¡ Viva Cataluña !

(Correo Catalán, núm. 4633, 16 febrer 1890, pp. 12-18).

Discurs del Marquès de Cerralbo en un banquet
a Barcelona el 16 de febrer de 1890

SEÑORES:

No sé cómo empezar, porque las mercedes con que me habeis honrado son tantas y tales, que las palabras me faltan para describirlas y encarecerlas; pero, en cambio, mi corazón, que las sabe sentir y profundamente, os queda sujeto por la gratitud, y, como centinela perenne de este reconocimiento, le acompañará mi memoria, que, como decía san Juan Crisóstomo, es el mejor guardian de los beneficios, porque es un constante ofrecimiento de gracias.

Grande y magnífico espectáculo habeis dado de vuestra entusiasta consecuencia con estos actos de tan universal resonancia, que serán hoy la seguridad que afirme y el impulso que conmueva los nobles sentimientos de la gran Comunion tradicionalista.

Que estas mercedes tienen objeto tanto más alto que honrar mi modesta persona, tienen tal alcance y tanta grandeza, como que son el entusiasta y amoroso saludo de la Patria con que victorea á su Rey: son el brillantísimo desfile de los héroes y los caballeros. Reciba, pues, el augusto Desterrado de Venecia estas admirables manifestaciones como nobilísimo y consolador homenaje de un amor, una esperanza y una lealtad catalanas tan sublimes como su historia, tan puras como su cielo, tan firmes como sus montañas y tan generosas como sus corazones.

Raras virtudes y admirabilísimas cualidades de la raza carlista, tan humildes ante la Religion y el legítimo derecho como arrogantes enfrente de todos los despotismos: nosotros no consentimos ninguno; nosotros luchamos por nuestras libertades conquistadas á la par de la tierra y noble, espontánea y generosamente concedidas y otorgadas por nuestros Soberanos; nosotros les seguimos por su consagracion y derecho divino, por la autoridad de nuestras leyes, porque les hemos visto siempre marchar delante enseñándonos el camino de la gloria, de la virtud y del honor; nosotros les amamos porque siempre tambien hemos encontrado su manto de púrpura cobijándonos en la tempestad de la vida, su cetro amordazando al hereje y al ambicioso, su espada defendiendo el atrio de nuestra parroquia y la puerta de nuestro hogar, y les respetamos porque les hemos visto en toda su grandeza, les hemos visto arrodillados al pié de la Santa Cruz.

Estos son nuestros Reyes y este nuestro pueblo, nuestros Reyes y nuestros pueblos tradicionales, la gran raza carlista. Así nos enseñaron á morir sobre el campo de batalla Borrell y Alfonso V; así nos escribieron la justicia, la ley y las costumbres los Berengueres; así nos demostraron el desprecio de las grandezas humanas

Sunyer y Berenguer el Grande, trocando el s6lio por la cogulla, y Jaime I muriendo con un sayal; as6 impusieron el respeto debido 6 la ley y 6 la autoridad 6 los s6bditos en Fosis, 6 la nobleza en Epila y 6 los dem6cratas en Mizlata; y as6 nos ensearon el divino amor 6 la Fe y 6 la Caridad, edificando Berenguer I antes y junto 6 su palacio la Catedral de Barcelona y el Hospital de Santa Eulalia, queriendo de este modo advertir y reconocer que si los Reyes son el brazo y el escudo de la Religion, los pobres y los desvalidos son los hijos predilectos de los Reyes.

El pueblo es y ha sido siempre el sublime pedestal sobre el que se levantaron todas las grandezas: y muchas, contempl6ndose en la altura, se olvidaron de su origen y su fundamento: el partido carlista, por el contrario, como es popular, ama al pueblo y quiere su regeneracion y su libertad; nosotros consideramos que sus masas fueron las mesnadas de la Fe; que sus pechos cerraron el paso 6 todas las invasiones; que sus brazos han roto la salvaje fragosidad de los montes y la improductiva ociosidad de los yermos lanzando la semilla de la honrada riqueza; que la independenciam de la Monarqu6a se debe al pueblo, y, por lo tanto, uno de los primeros ciudadanos del pol6tico es mejorar su condicion y su suerte; y el pobre debe ver en el poderoso, no 6 su seor, sino 6 su padre, 6, mejor, 6 su hermano, porque Dios, al hacernos nacer de un solo hombre, ha demostrado plenamente que la naci6n debe ser una familia.

Ninguna familia ha nacido noble, todos somos hijos del pueblo: yo de m6 s6 decir que no hay heroicidad, ni nobleza de mis antepasados que me parezcan superiores 6 las de aquel pechero que me di6 origen pint6ndose una cruz sobre el tabarte y empuoando un hierro en la mano para arrojar 6 los moros de aquel terruao sobre el que, amontonando rudas piedras para defenderle, cre6 un seor6o para su Casa y una fortaleza para Castilla.

El partido carlista es popular porque es tradicional y genuinamente espaol, como aquellos espaoles que merecieron y lograron sus fueros y sus costumbres.

Pero unos y otros desgraciadamente han caido 6 impulso de estas ideas modernas que como son falsas en su origen resultan falsas en todas sus aplicaciones: han sustituido la sublime virtud de la caridad cristiana con la pagana y aparatosa de la filantrop6a: hablan de democracia y han destruido la aristocracia de la historia para entronizar la aristocracia del dinero, y como 6sta nace del negocio, considera al pueblo como una m6quina, un agente, un medio, mientras que la otra como se engrandeci6 por el heroismo y la f6 mira en el pobre

un protegido. Justo es que se dé más consideracion y privilegios al que con más entusiasmo, acierto y abnegacion sirve á su Patria.

Justo es que esa nobilísima clase media, representacion grave y digna del ahorro, la laboriosidad, la empresa y la industria logre la intervencion y estima que merecen su actividad, su constancia, su inteligencia y su trabajo.

De aquí la equidad y acierto de nuestras Cortes, de esas Cortes representativas que defendemos, en las que la autoridad de la Iglesia, el poder de la aristocracia, la sabiduria de las Universidades y las carreras, el valer de la industria, y el trabajo del pueblo, por medio de representantes rigurosamente responsables cerca de sus mandatarios se congreguen á la voz del Rey para estudiar las necesidades de la Patria con el conocimiento y esperiencia de ellas, con la meditacion, formalidad y patriotismo que escluyen el espectáculo y alarde de charlatanerias que encubren con el deslumbrador efecto del ingenio y la elocuencia el impulso de las pasiones y la avidez de la ambicion: Cortes queremos que estudien y propongan los asuntos á Reyes que gobiernen; pueblo cristiano, valiente y trabajador y leyes fundamentales que formaron nuestra grandeza, nuestra libertad, nuestra historia y nuestra tradicion.

Amamos el adelanto de la ciencia y queremos la enseñanza con espíritu y vigilancia católicas: nosotros saludamos con entusiasmo todo adelanto legítimo, y nuestro aplauso fué el primero al insigne Peral: nadie ha sobrepasado á Carlos VII en la solícita atencion con que siguió la marcha de este portentoso invento y nadie le aventaja en su admiracion: que así y siempre los Reyes de verdadera y asombrosa iniciativa protegieron las artes y las ciencias, así Alfonso VIII fundó los Estudios de Palencia y Fernando III la histórica y admirable Universidad de Salamanca, como Alfonso XI la de Valladolid, Cárlos V la de Granada, Jaime I abre de nuevo en Huesca la que fundó Sertorio, y sólo en países que la iniciativa popular es más efectiva, se ve á los Concelleres de Barcelona fundar su Universidad en 1346 como á los municipios de Lérida la suya en 1300 y en 1474 á Zaragoza. Siemre la Iglesia y la Monarquía en admirable consorcio protegiendo y estimulando cuanto de grande, de heróico y de nacional se ha producido en nuestra católica y monárquica España.

El desdichado afan centralizador de los Gobiernos liberales llevó á Madrid el centro universitario con gravísimo perjuicio de la enseñanza misma, con el natural y evidente del pueblo y con el circunscrito de las localidades en que brillaban institutos de tan alta

importancia como todos los que cité en mi discurso de ayer, y la incomparable Alcalá, una de las glorias inmarcesibles del conquistador de Orán; pero no es esto sólo con ser tanto lo que ha perjudicado á la enseñanza, hay algo más, pero algo que vale por el todo; ese algo es la desastrosa determinacion de un ministro mandando en 1842 á estudiar á Alemania la filosofia krausista que, importada á nuestras universidades, ha causado el vicio y perturbacion trascendentales que no deploramos cuanto se debe y en contra de lo cual no dejaremos un punto de reñir la más enérgica batalla.

Afortunadamente se abren cursos de alta enseñanza en colegios gobernados por la Iglesia, y ella salvará nuevamente la ciencia y la educacion: nuestro deber es ayudar estas admirables instituciones y llevar á las oposiciones de cátedras nuestros hombres para que en frente de la impiedad oficial se exponga, proclame y enseñe la verdad de Cristo, y como es principio indispensable, fundamental y salvador la Unidad Católica.

Y el pueblo se ilustre, y adelante, y prospere, y viva á la altura de la época y sea gloriosa continuacion de las glorias pasadas.

Pero ese pueblo, más que el pueblo, la Patria toda perece en el desamparo de sus gobiernos y en la enormidad de los tributos: la agricultura en vez de constituir la riqueza de España solo formará dentro de poco territorios abandonados que tornarán á ser yermos y eriales por la rapiña del fisco, y los espléndidos campos de frutos y de mieses se cubrirán de zarzas y jaramagos, y de los pacientes y honrados labradores se forman esas legiones famélicas que marchan á venderse como semi-esclavos en América y Africa en cambio de un pedazo de pan que les niega la patria; esas regiones de la aplicacion y el trabajo irán apagando poco á poco las calderas de sus máquinas y sus gigantes chimeneas enmudecerán de ese magnífico lenguaje de penachos de humo que fué su grandeza, porque el extranjerismo del librecambio entrega á la pobre España cargada de cadenas á los piés del extranjero: del extranjero, ese fantasma que nuestros Reyes y pueblos tradicionales no dejaron pasar, como tirano ni dominador, de la santa barrera de los Pirineos ni del libre contorno de nuestras costas.

Pero, aquí estamos los carlistas con la salvadora libertad de sábia proteccion: los españoles no hemos nacido para esclavos, ni para servidores de otra bandera que la roja y amarilla que hemos clavado en todas las fortalezas y en todos los ámbitos del mundo.

Somos pobres, vivamos como pobres, pero vivamos como pobres españoles; y gracias á Dios, si no

envidiamos tierra á nación alguna, tenemos más que todos esa constancia, esa sobriedad y ese trabajo, que son la corona de nuestro pueblo, esa iniciativa, esa imaginación y ese gusto que son el deslumbrante emblema de nuestras artes; esa fé y esa esperanza que son el impulso de nuestra historia; y con esos admirables productos de nuestro suelo, con esa ya perfecta elaboración de nuestras fábricas y con el hierro de nuestras montañas, sostendremos nuestra independencia, desarrollaremos el bienestar y nos presentaremos á todas las competencias.

Esta apremiante y aterradora angustia de la situación económica por nosotros fué siempre prevista y únicos que podemos salvarla: este desastre nacional va á ser explotado por políticos liberales que no la adivinaron, que la han producido con sus desdichadas leyes y que ahora tratan de convertirla en arma de su oposición: pero al pueblo, á la nación ya no se les engaña; que no pueden ser garantía ni apóstoles de una doctrina los que siempre predicaron y ejercieron la contraria y los que nos han traído á punto en que la miseria nos ahoga y ¡ oh espantoso sarcasmo de la suerte ! nuestra madre, nuestra amadísima madre patria nos la presentan estos gobiernos como madrastra.

Nosotros queremos verdad, verdad absoluta en todo: nosotros renegamos de esas aparatosas situaciones é ideas que tienen la cáscara de brillantes y el corazón de barro: nosotros somos como los antiguos barceloneses, que, movidos por su fervor á la adoración de Cristo, edificaron su magnífica catedral en donde la Cruz se alza sobre el ara santa y á su pié se congregase Barcelona dejando el aparato exterior, el lujo de la fachada sin hacer.

Voy á concluir: no es razón que mi deseo y gusto por veros y hablaros conduzca hasta el término vuestra bondad. Voy á concluir, pero no sin dar las gracias una y mil veces de todo corazón y con toda gratitud á cuantos me han dirigido frases tan cariñosas que embargan mis sentimientos: á cuantos me han honrado con su asistencia á este espléndido y trascendental acto de nuestra Comunión en Cataluña.

Gracias también á vosotros, dignísimas comisiones que habeis traído aquí la representación genuina de todo el país para ofrecérselo al Rey: cuando volvais á vuestros pueblos decid allí lo que habeis contemplado: las aclamaciones de la patria á un soberano que no es tan digno de ellas y tan firme en sus deberes como la montaña de Montserrat.

No podeis imaginaros, por justa razón que os formeis de la grandeza de estos actos, como son queridos

al Rey, como agitarán su nobilísimo corazón que á estas horas estará con nosotros, porque de seguro recogido en el santuario de vuestras banderas en aquel salón del Loredan que habeis honrado con vuestra sangre estará pensando en nosotros, estará comprimiendo su corazón para que sus latidos por la patria le dejen escuchar las aclamaciones de Cataluña.

¡ Oh ! seguro estoy que en este momento no hay más que su cuerpo en Venecia, que su alma, su pensamiento, su voluntad, su recuerdo y su admiración están aquí, está entre nosotros, nobilísimos y heróicos catalanes.

Gracias, pues, en nombre de S...

Yo nada merezco, mi gran desconsuelo es considerar lo poco que valgo, pero sí valdré para decir en Venecia á aquel hombre que aman cuantos le conocen y á aquel Rey que proclaman todos los intereses nacionales: Señor, en Cataluña hay un pueblo leal y entusiasta que saluda en vuestra Augusta persona al emblema de nuestra Santa Causa, al regenerador de España; y ya sabeis, Señor, que es un gran pueblo, que es ese pueblo que tanto amais: y reunidos en fraternal banquete hemos bebido á vuestra salud y Dios haga que así como de aquel banquete ofrecido á Jaime I por el barcelonés Pedro Martel salió la union de todos los catalanes y aragoneses para conquistar Mallorca, salga de éste el espíritu de estrecha é íntima union necesario para restaurar á España.

Bebamos, pues, á la salud de Don Carlos.
¡ Viva España !
¡ Viva Cataluña !

(Correo Catalán, núm. 4634, 17 febrer 1890, pp. 8-11).

Crònica del discurs del Marquès de Cerralbo al
Cercle tradicionalista de l'Alta Muntanya de Vic el
22 de febrer de 1890

Comienza su discurso manifestando que viene á Vich no tan sólo impulsado por su deber, sino movido por un vivísimo deseo, por el afán de honrarse estrechando la noble mano de sus queridos correligionarios.

Dijo que cumplía un deber tanto más agradable para él en cuanto le proporciona la ocasión de conocer personalmente á los vicenses, enterado del admirable espíritu de lealtad que les anima y del entusiasmo que les enciende y de la convicción que los mueve.

Manifestó su agradecimiento á las bondades y distinciones de que era objeto, aunque todas van dirigidas al R... y que el admirable espectáculo que están dando á toda España los vicenses con estas grandiosas manifestaciones catalanas entusiasma y consuela, porque la lealtad se transforma en virtud, la fe en confianza.

"Hijos predilectos de la patria, dijo, habeis luchado siempre en favor de su grandeza y de su santa independencia: todo opresor y todo extranjero os tuvo por enemigos, y todo patriota por soldados, por haber prestado su concurso á todas las obras grandes y heróicas de la patria.

"¿Quién ha de extrañar que los que escribieron con su sangre tan prodigiosa historia quisieran añadirla nuevas páginas de honor lanzándose en nuestros días á la montaña en busca de una patria tan católica como la que os predicó San Francisco de Asís y os ha descrito San Miguel de los Santos; de un pueblo leal como el que manifestásteis á Wamba contra el traidor Paulo; de un amor á la fe como atestiguaron ante los césares los Santos mártires Luciano y Marciano, etcétera, etc?"

"Hoy no es día de pelear como ausetanos, sino de pensar como vicenses; hoy es ocasión de levantar el pensamiento á los grandes desastres de la patria para remediarlos, el corazón á las grandes virtudes políticas para fortalecerlas y el recuerdo á los grandes fastos de nuestra crónica para imitarlos; y defensores de la verdad y las tradiciones, presentarnos dignos de nuestra misión y continuadores de nuestro espléndido pasado."

Describió, en elocuentes períodos, la triste situación en que nos encontramos, puesto que no tenemos reyes que premien nuestros servicios y reconozcan nuestras cualidades, como Alfonso V, y no hay Gobiernos que ayuden el desarrollo de nuestra grandeza.

"Nosotros, dijo, somos la voz de la historia, nosotros somos los cruzados de la fe, el ejército de la monarquía y el archivo de nuestras leyes; nosotros hacemos del sacrificio un deber, de la consecuencia

cañones y de la oracion una esperanza."

"Nosotros nos reunimos en estos Círculos para alimentar en propaganda y desarrollo pacífico el fuego sagrado del españolismo; nosotros comprendemos con cuánta razon Balmes decia: "La verdad es antigua, y el error moderno, que de consuno atestiguan la razon y la historia"."

Dedicó algunos períodos á Balmes, el ilustre pensador hijo de Vich.

Hablando de esta ciudad, dijo: "Vich, soberana ciudad que, siendo eterno paladin de la Religion y la independencía, nació con la vuestra cuando Wifredo asentó con su heróica espada vuestra nacionalidad sobre las orillas del Ter y su austeridad en los arqueológicos claustros de Ripoll, su encendida fe en los románticos altares de San Juan de las Abadesas y su amor y su esperanza en los maternos brazos de la Sacratísima Virgen de Montserrat."

Despues de exponer el carácter y costumbres de los hijos de Vich, cuya lealtad á la patria y al Rey fué siempre manifiesta, terminó con el siguiente párrafo:

"Correspondamos con lealtad y entusiasmo y amor á lo que de nosotros aguarda el soberano desterrado de Venecia; pensad, mis queridos compañeros de Vich, que el descendiente de Borrell el Justo, de Berenguer el Grande, de Jaime el Conquistador, y de Martin el Humano, os ama porque os conoce, y porque os conoce os llama á compartir con él las glorias y los sacrificios, y vosotros que sois tan nobles y tan leales os lanzareis con gusto y avidez por ese glorioso camino de la abnegacion, sabiendo que á su final os espera una cruz con los brazos abiertos y un monarca con brazos y amor de padre."

El discurso del señor de Cerralbo, frecuentemente interrumpido por los aplausos y vítores de los sócios, proporciona á su autor, al terminar, una entusiasta ovacion que dura largo rato.

(Correo Catalán, núm. 4641, 24 febrer 1890, pp. 9-10).

Discurs del Marquès de Cerralbo en el banquet
de Vic el 23 de febrer de 1890 .

SEÑORES:

Es tanta y tan íntima mi gratitud por la honra que me dispensais con vuestra amistad y vuestros obsequios, que más y más resaltan mi pequeñez anonadada por la grandeza de vuestra generosidad, el alcance de vuestras intenciones y mi falta de cualidades para corresponderos.

Unos llegais de lejanas tierras, y no pocos por difíciles y penosos caminos, con el corazón rebosando alegría y la atención apartada de las penalidades: todos abandonais vuestras casas y trabajos, y no pocos descuidan sus intereses, y venís á este sitio, que parece el recinto de la paz y del acuerdo, unidos por los fraternales vínculos del más entrañable abrazo: ¿ qué ocurre ? ¿ qué poderosa voz, qué misterioso influjo mueve todos los ánimos, concuerda todas las voluntades y suspende todas las faenas ? Nobles y generosos sentimientos inspirados en las sublimes virtudes políticas que han engrandecido las naciones; la consecuencia, el heroísmo, la abnegación, la fe y la monarquía os reúnen aquí: que en este sitio parece levantarse la cruz de hierro de nuestras iglesias como el más seguro para-rayos en la tormenta de la vida; aquí parece como cobijarnos el dosel de un solio soberano cuya acción inspira la fe, cuya conducta gobierna la justicia, cuyas decisiones tienden á la caridad y cuyas empresas mueve el ardimiento, autoriza el honor y consagra el derecho divino; aquí no hay sino una sola y exclusiva intención, aquí no se pronuncia sino una exclusiva palabra, aquí todos somos hermanos, todos españoles, y aquí nos congrega y electriza el mágico grito de ¡ Viva el Rey !

Cuando busquen con empeño nuestros enemigos falsas apariencias que digan nos dividen; cuando quieran sostener que en el gran partido carlista hay más de una voz que mande y voluntades que no obedezcan, recordémosles el grandioso espectáculo de estos banquetes, que son el más solemne mentís á nuestros detractores, la más segura prueba de la perfecta unidad de nuestra conducta y la perfecta unidad de nuestra obediencia; estos magníficos actos son homenaje á nuestro augusto Jefe, son el nuevo juramento de nuestra lealtad y reciente y redoblada promesa de nuestros servicios.

Grande, conmovedor y admirabilísimo es el efecto de estas manifestaciones; pero cuánto fuera nuestro entusiasmo y cómo se redoblarían nuestras aclamaciones si en este momento nos fuese dable penetrar hasta el corazón del Rey y ver cómo su entrañable amor á la patria le hace extender los brazos para abrazarnos y prorrumper en exclamaciones para bendecirnos.